

Ч-73

УРЫС Хъ. Щ.

А Д І Г Э
ГРАММАТИКЭ
ФОНЕТИКЭ
МОРФОНЕМИКЭ
МОРФОЛОГИЕ

Урыс Хъ. Щ.

**АДЫГЭ
ГРАММАТИКЭ
ФОНЕТИКЭ
МОРФОНЕМИКЭ
МОРФОЛОГИЕ**

*ЩІэнныгъэмрэ наукэмкІэ
КъБр-м и министерствэм къищташ,*

НАЛШЫК
«ЭЛЬБРУС»
2001

Адыгэбзэм и морфологиер япэ дыдэ зепкърызыхар Нэгума Шорещ, абы и лэжыгъам аи гутгу ишцI Гуэхугъуз и лъэнныкъуз псори къэгъэльгъуа щымыхъуми.¹

Абы кIалтыкIууз адыгэбзэм и морфологием фонетикэри щыгъуу нэхъ зуубгъуауэ шытхар Л. Г. Лопатинским и лэжыгъахэрц.²

Адыгэбзэм и лъэнныкъуз псори кууэ джыныр щыцIидзауэ шытар советске властым и лъэхъэнэрц. Н. Ф. Яковлевым 1928 гъэм къыдигъакIаш «Адыгэбзэм фонетикам и таблице», адыгэ фонетикэм и захэтыкIэр нэхъ къэзыхъэльгъуэр.³

1932 гъэм къыдэкIаш Борыкъуей ТI. М. и лэжыгъэ «Грамматика кабардино-черкесского языка». Мыбы япэ дыдэу щыжыIаш морфологием и Гуэхугъуз зыбжанэ.⁴

АдэкIа адыгэбзэм и фонетикэм, морфологием и джынным, ахэр нэхъ кууэ зепкърыхынм йолажь Н. Ф. Яковлев, Г. Ф. Турчанинов, Цагъуз М. Б.⁵ Автор гупым – АбытIа М. Л., Багъ П. М., Балькъэр Б. Х., Къардэн Б. М., КIуаш Т. Х., Къумахуз М. А., Нало А. Х., Рогавэ Г. В., Сакий М. М., Урыс Хь. Щ., Шагъыр А. К., Щэрдэн А. Х., Ельберд Хь. У.– ятхауэ 1957 гъэм къыдэкIаш грамматикэ (фонетика, морфология, синтаксис),⁶ 1970 гъэм синтаксисыр, ар зытхауэ шытахэр щымыгъужу а грамматикэр къыдо-кIыж, хэлэжыхыхъяуэ, егъафIакIуаз.

Къумахуз М. А. и лэжыгъахэм морфологием и Гуэхугъуз зыбжанэ щэуэ щызепкърыхаш.⁷

Къардэн Б. М. итхащ адыгэбзэм и грамматическая очерк – Урыс-къэбэрдей-шэрджэс словарь (М., 1955), Къабэрдей-урье словарь (1957) – щыгъур.⁸

Дзасэжь Хь. итхащ адыгэбзэм и грамматика⁹ (1969).

Адыгэбзэм и морфологием щыцI Гуэхугъуз щъэхуахэр

¹ Ноегма Ш. Б. Филологические труды. Т. I, II. Нальчик, 1959.

² Лопатинский Л. Г. Краткая кабардинская грамматика. Русско-кабардинский словарь с указателем.– В кн.: Сб. материалов для описания местностей и племен Кавказа. Вып. XII, Тб., 1891.

³ Яковлев Н. Ф. Таблицы фонетики кабардинского языка. М., 1923.

⁴ Борукаев Т. М. Грамматика кабардино-черкесского языка. Нальчик, 1932.

⁵ Яковлев Н. Ф. Краткая грамматика кабардино-черкесского языка. Вып. I. Синтаксис и морфология. Ворошиловск, 1938; Грамматика литературного кабард.-черкес. яз. М.-Л., 1948;

Турчанинов Г. Ф., Цагов М. Грамматика кабардинского яз., I. М.-Л., 1940.

⁶ Грамматика кабардино-черкесского литературного языка. М., 1957, 1970.

⁷ Кумахуз М. А. Морфология адыгских языков. Нальчик, 1964; Словоизменение в адыгских языках. М., 1971.

⁸ Карданов Б. М. Грамматический очерк кабардинского языка.

⁹ Дзасэжь Хь. Е. Иджыреи къэбэрдей-черкесыбзэ. I. Йыхъэ. Черкесск.

зәпкърахам Джарджий Хь. З.¹, Тау Хь. Т.², Бишю Б. Ч.³, Даыгъуана Р. Х.⁴

Адыгэбзэхэм я «щэхухэр» къэхутэнным нэгъуаш¹ зыбжани елэжъаш ик^ий йолажъ - К. В. Ломтатидзе, Г. В. Рогава, Мамрэш К. Т., нэгъузш²хари. Ауз дэ мыйдежым нэхъыбэу зи гугъу тщыр фонетикам, морфологием елэжъаш ик^ий елэжъхэрц.

Нэгъуаш¹ къэрал щэнныгъэл¹ зыбжанэ күэд шлауз йолажъ адыгэбзэм - Ж. Дюмезиль, Г. Деетерс, А. Куйперс, Ю. Катфорд, К. Боуда, и. Абыхэм я лэжъыгъэхэм шыцц, псальзам щхэк^и, Куйперс итка «Phoneme and Morpheme in Kabardian Eastern Adighe», жыхуи²эр, 's-Gravenhage, 1960 гъэм къыдэк^иар.

Тхылъым къыщыгъэлъагъуаш фонетикэ, морфология и лъэныкъуэк^иа убзыкуа хъуауз щыт Іуэхугъуэхэр. Ауз авторым езым къызэрилъытамк^иа мытэмэму щыт еплъыгъэхэр нэгъуаш¹ щитхаш тхылъым. Псалъзам щхэк^и, «Щыцц^ихэм я союз формэхэр» (Епль: Грамматика кабардино-черкесского литературного языка. М., 1970, нап. 71-78). Къапштама, зи щхэ хущымытыж псальз - белджылыншагъэ ц^изапаш^и «гуэр»-р грамматикэ псоми псальзэу къыщылъытащ - лы гуэр, къуажэ гуэр, хъещ^и гуэр. Мыбы сытк^иа къыщхъашык^ира и щхэ хущымыт ейтъа ц^изапаш^и си, уи, и, ди, фи, а, зи-хэр, зепха зи определен^и щыцц^ихэм и ужък^иа щыт зерыхабзэм фэк^ила. Мыхэр мынальзэу, атэ щыцц^ихэм и категории къэзыгъэлъагъуаш префиксу къалъытэ.

Щыцц^ихэм и союз формэу ябж, абы пыту къызэрапсэл^и, азратхым къыхэк^ик^иа союз-суффикс -рэ - -рэ, -и - -и-хэр: вит^и, унищ жыт^изэм, щыцц^ихэм и бжыгъэ категорииу бжын хуей, «тГу», «щы»-хэр зэрыпзуувэм щхэк^и. Ет^иуанэраув, щыцц^ихэм имызакъуэу, адрей псальзахами поува -и - -и, -рэ - -рэ-хэр.

Мы лэжъыгъэм яна дыдауз щетац^и ударенэм, орфоэпием, морфонологием и Іуэхугъуэ зыбжанэ. Псалъзам папш^ие, адыгэбзэм морфемэм хэт макъ дэк^иуашэр нэгъуаш¹ макъ дэк^иуашэм хуэк^иуз (чертевование къэхъу) хабзэкъым (щхэ префиксохэр, падеж-белджылагъ -бы-р мыхъумэ). Ар къызыхэк^иар дэтхэнэ макъ дэк^иуашери пычыгъуа закъуэ лъябжъэ морфемэм хэту къак^иуз хабзвц (макъ р-и нэмьш^и), и макъ дэк^иуашэр нэгъуаш¹ макъ дэк^иуашэм хуэк^иузама, псальзам нэгъуаш¹ мыхъанэ игъуэтину зерыштыр арауа къыщц^икынуш. Адыгэбзэм псальз къыщыхъук^иа е псальзар зэхъуак^ила

¹ Гаургизев Х. З. Наречие в кабардинском языке. Нальчик, 1963.

² Таев Х. Т. Категория надежа в адыгских языках в сравнительном аспекте. Нальчик, 1987.

³ Бижоев Б. Ч. Причастие в адыгских языках в сравнительном освещении. Н., 1991.

⁴ Цзуганова Р. Х. Способы суф. образования глагола в каб.-черк. яз. Н., 1998.

пыхъукіә морфонологическа зәхъүэкіңыгъер къәхъункіә э-р а-м хуәкіуәу, а-р э-м хуәкіуәу, э-р ы-м хуәкіуәу зәрыхъунум къыдәкіуәу, лъабжъэ морфемәм пыхункіә хъунущ макъзешә э, ы-р, ауә абы къыхакіә морфемәм къикі мыхъәнәр зәмыкіуәкіу. Абы къегъэлъагъуа морфемам и семантикар къызәрекіләр макъ дәкіуашәрауә зәрыштыры.

Тхылъыр зәхәлхъац КЕГУ-м адыгабзәмә литературамкіә и кафедрәм идҗыгрей адыгабзә курсым и программәм ишкъ иткіә.

Авторым и мурадыр къәхъулайуә ибжынущ тхылъыр, псом япау, студентхәм адыгабзәм и фонетикар, морфонемикар выдж псоми къашхъәпән хъумә.

ГРАФИКЭ

Адыгэбзэ (абы къыдогъэкі къэбэрдей-шэрджэсыйбзэ) алфавитыр урыс графикэм тетиц, урыс алфавитым дамыгъэ I (римска I) щыгъужауэ, хъэрфхэм урысыбзэм къышчикі макъхэшхь (хүөмидэ дыдэмни) адыгэбзэм къышигъельтагъуэу (а, ё, в, г, д, е, ё, ж, з, и, й, к, л, м, н, о, п, р, с, т, у, ф, х, ц, ч, ш, ы, ть, ь, э, и, я). Урысыбзэм имыІэу адыгэбзэм хэт макъхэр къагъельтагъуэн папці алфавитым щып ж, з, ть, ь, I, у хъэрфха нэгъуещіхэм гуагъеуваш: д-м, ж, з-хэр: дж, дз; ть-р гъ, къ, кхтль, хъ-хэм; ь-р жь, хь; I-р кІ, лІ, пІ, тІ, фІ, цІ, щІ-хэм; у-р гу, гыку, кІу, къу, кхъу, ху, хъу, Іу-хэм хэтш.

Алфавитым и зэклэлтыкIуакIэр урыс алфавитым и зэклэлтыкIуакIэм тохузэ, адыгэ хъэрфхэр урыс хъэрфхэм деж д гъяуважауэ: Аа, Бб, Вв, Гг, Гугу, Гыгъ, Гъугъу, Дд, Дждж, Дад Ее, Ёё, Жж, Жъжъ, Зз, Ии, Ий, Кк, Куку, КІкІ, КукIу, Къкъ, Кхъкхъ, Кхъукхъу, Лл, Лъль, ЛІлІ, Мм, Нн, Оо, Пп, Шш, Рр, С Тт, ТІтІ, Уу, Фф, ФІфІ, Хх, Хуху, Хъхъ, Хъухъу, Цц, Щщ, Ч Шш, Щщ, ЩцІ, Ыы, Ъъ, Ъъ, Ээ, Юю, Яя, П, Іуу.

ФОНЕТИКЭ

Иджырей адыгэбзэм макъыу илэц 59-рэ. Абы щышу ф немэхэр 55-ра махъу. И лъапсэгъу бээхэм – адыгейбзэ, уби хыбзэ, абхъазыбзэ, абазэбзахэм елъытауэ адыгэбзэм макъ (макъ дэкIуашэу) илэр нэхъ машцэш.

И лъапсэгъу бээхэм хуэдуу, макъ дэкIуашэ зи куэдыхкі адыгэбзэм макъзешэу илэр блыщ.

Макъзешхэр

Макъзешхэр (фонемазешхэр) блы мэхъу: э, ы, а, е, и, у. Абы щышу э, ы, а макъзешшир бээм нэхъапе къыххъуклаш. Ахэр псалтэм и пами, икуми, и кіэми къышокIуэх (энэ (орф. анэ), нэ, хэдэ, мазэ, хыы, абы, мыІэрысэ). Пэжщ, ы-хэм псалтэнэм машцээрэц дыээррышхуээр (*аIэ, ыхъ ыыхъы*). Макъзеша е, и, о, у-хэм макъзеша мыхъанэ щагъ; тар адыгэ алфавитыр урыс графикэм щытеувэм щыгъуэ 1936 гъэм. Ахэр дифтонгхэм къатекIащ: е-эй, и-ый, о-и, у-ыу.

Хъэрфаеша е, и, о, у-хэм алхууда макъзеша къышагъэлт гъуэр макъ дэкIуашэм и ужъкIэ щыщытим дежщ: *тес, ж жеIэ, мет, мис, жиIа, трилъхъаш; нобэ, къокIуэ, долъагъу, п*

ми, фо; жумылә, түтей, тумыләхъэ. Макъзешә е, у-хәр псальтә-пәм, хәрфвешәм (макъзешәм) и ужкіә къаклуаркъым, абы щыгъуәм хәрф е, у-хәр макъзешәкъым (*уае, мае* – е-р дифтонгщ; *ғыуә, дәлләгейә, кәэклуауә* – у-р макъ дәклүашәщ). Хәрфвешә о къаклуаркъым, яткыркъым хәрф/макъзешәм и ужкіә, псалъәнәм. Макъзешә и-р хәрф/макъзешәм и ужкіә макъзешәу къоклуә, союз-суффиксу щыту: *күәи, пләзи, абыи, мыбыи, кәэклуаи, май, шыугъи, меи, кхүүжьеи*.

Макъзешәхәр зыкуэдәр

Макъзешәхәр зәщхъәшокI къышыхъу щыпә икИи къышыхъу цыкІә елъытауә.

Къышыхъу щыпәм елъытауә: бзәгупәм къышыхъу: е, и; бзәгукум къышыхъухар: а, ы; бзәгу лъядакъем къышыхъухәр: а, о, у.

Къышарыхъу щыкІәм елъытауә; бзәгум лъагәу зиәту: и, у; ику иту зиәту: е, ы, о; зимыәту е лъахъшәу зиәту: э, а.

Макъзешәхәр зәщхъәшокI ахәр къышыхъукІә Ыупитыр хъурей хъун-мыхъун елъытакІә.

Макъзешә о, у-хәр къышапсәлткІә, Ыупитыр хъурей хъууз и пәмкІә къылуокI. Абы къыхәкІә макъзешә о, у-хәм Ыупа макъзешәкІә (лабиализованнәкІә) йоджә.

Адрей макъзешәхәр къышапсәлткІә, Ыупитыр хъурей хъууз ипәкІә Йукыркъым икИи э, ы, а, е, и-хәм мылупа макъзешәкІә (мылабиализованнәкІә) йоджә.

Макъзешә кІәшІхәр

Макъзешә э, ы-хәм макъзешә кІәшІкІә йоджә, ахәр уу-къуздий хъууз зәрышымытым къыхәкІә.

Макъзешә кІәшI а-р къышапсәлткІә, бзәгупәм машIау зеәт, макъ лы нальхәр (голосовой связка) шәщIа мәхъури мәкIәзыз, макъ ящIу, жъэр зэтехаш, а-р къышапсәлтым деж зәрызате-хам изхъра нәхъ машIау.

Макъзешә ы-р къышапсәлткІә, бзәгукум ику иту зеәт, жъэр зэтехаш, э- макъзешәр къышапсәлткІә зәрызатехам изхъра нәхъ машIау.

Макъзешә укъуздияхәр

А – къышапсәлткІә бзәгум машIау зеәт. Жъэр ину зэтехаш. Тәмакъ лы нальхәр (голосовой связки) шәщIау мәкIәзыз, макъ ящIу.

Макъзешә а-р түүә зәщхъәшокI я щытыкІәкІә – ударенә

шытаемылтым деж э-м хуәкIуәрә (чертежование э//а) ударенә шытаемылтым дежи зызымыхъүәжә, э-м хуәмыкIуәрә.

Ударенә шытаемылтыжым деж э-м хуәкIуә а-р макъзешә э-м къытеклаш, ударенә шытехуәм деж (къуажә - къуажал-щә, хадә - хәдапицIә, уна - унаггуә). Алхуәдау шыт а-р морфемәм шыт а-щ, езым и закъуау морфемәу шыткым.

Ударенә шытаемылтым дежи зызымыхъүәж а-р езыр морфемәу шытщ. Ар - 1) глагол лъаәсым 3-на щхәм и күәдбжыгъэ къезыгъельтәгъуэ префиксщ: ж-а-Іә, й-а-лъагъу, къ-атхащ; 2) бләкIа зәман къезыгъельтәгъуэ суффиксщ: кIуаггәнищ, къәсакIәщ.

Морфемәу шымыт а щыІәщ, ударенәр темылты (ж)ми э-м хуәмыкIуәж. Ар - 1) макъ дақIуашәкIа (ғь, и) иух псалъэм хэт а-щ: нартыху, щIагъ, щIагъыбзә, жан - жаныбзә; 2) адыгәбзәм къыхыхъя нәгъуәщIыбзә псалъэм хэт а-щ: сабий, сабын, къазыл, лагым.

Е-р къышапсәлъкIә бзагупәм ику иту зеәт, лы налъехәр шәңIауә мәкIәззыз, макъ ишIу: мес, тет, тепицәч, къещтә.

И. Ар къышапсәлъкIә бзагупәм лъагәу зеәт, лы налъехәр шәңIауә мәкIәззыз, макъ ишIу: мис, ди, Дисә, уәри, сәри, жиIаш, щIидзән.

О-р къышапсәлъкIә бзагу лъәдакъэм ику иту (а-р къап-сәлъым нәхъре нәхъ лъагәу) зеәт, лы налъехәр шәңIауә мәкIәззыз, макъ ишIу. ЙупитIыр хъурей хъуауа ишәмкIә Йупа махъу: нобз, нокIуә, къош, хуопIашIә, къоджащ.

Ү. Ар къышапсәлъкIә бзагу лъәдакъэ Йыхъэм лъагәу (о-р къышапсәлъым нәхъре нәхъ лъагәу) зеәт, лы налъехәр шәңIауә мәкIәззыз, макъ ишIу. ЙупитIыр хъурей хъууе ишәмкIә Йуша махъу: жумыІә, тумылажъэ, ду, дүней, бзу.

Макъзешәхәр къышикI щыныІә, къызэрыхъу щынкIәхәр таблицәкIә къебгъельтәгъуэ хъунуш.

Таблицә 1

КъышикI Йыхъэр	Бзагупәм	Бзагукум	Бзагу лъәдакъэм
ЗеризиIетыр			
Лъагәу зиIету	и		у
Ику иту зиIету	е	ы	о
ЗимыIету (е лъахъшәу зиIету)		ө	а

Макъ дәкіуашылар

Фонемә дәкіуашылар: б, в, г, гу, гъ, гъу, д, дж, дз, ж, жъ, з, й, к, ку, кі, ку, къ, къу, кхъ, кхъу, л, лі, лъ, м, н, п, пі, р, с, т, ті, у, ф, фі, х, ху, хъ, хъу, ц, ці, ч, ш, щ, і, ү. Макъ дәкіуашылардың түрлері: кі, - бәзәм къынапсель, бәзәм хәтті, аудиолитератураба зәңгір къиңтар (алфавиттың хәттері) абышам къатекілә аффрикатә дж (ъ- гъ), чі (ч- кі)-хәр арш (джанә -ғанә, джыдә -ғыдә, чапсә -қапсә, чә-кіә). Ларингальна макъ укъуәдий тіл-р хъ-үи къапсель: мычіләнә-мыхъәнә, гәзаб; түм шығыни зәратхыр хъ-щ: макъ гу-р хъу-үе ятх: Гумар - Хұумар. Күзд бжыгъем и суффикс -хә-м хәт макъ дәкіуашылар к-р күздым (куздрә) къапсель һ-үз (унә һәр «унажәр», Пазә «Пазхә»).

Адыгәбзәм макъ дәкіуашылардың (8-р), къынапхъу щыныләкілә къынапхъу щыныләкілә зәңгір, щырышу гъуса зәхуохъу, жыгъынжыгъ, дәгу, шылакілә зәңгіршылай:

ЖЫГЫНЖЫГЪ	ДӘГҮ	ПЫЛТА (АБРУПТИВ)
б	п	пі
в	ф	фі
гу	ку	кіу
д	т	ті
дж	ч	чі (орф. кі)
дз	ц	ці
жъ	щ	щі
л	ль	лі

Макъ дәкіуашылардың ешанаса гуагъу - макъ пылта (абруптив) яңәкъым

ЖЫГЫНЖЫГЪ	ДӘГҮ
г	х
гъ	хъ
ж	ш
з	с

Ларингальна макъ дәкіуаша хъ-м гуагъу иәр жыгъынжыгъ ті-щ. А макъым нәхъ ишхъәкілә и гугъу щындаш. Макъ і, ү, хәм гуагъу яңәкъым.

Адыгәбзәм къынапхъәшылардың гуагъу иәхәм щынш зынш макъ дәкіуашылардың (9-р) мылабиализованә-лабиализованәкілә (макъылар къынапхъукілә үпитетір хъурей хъууз инәмкілә үкілін) гуагъу зәхуохъу зәрыштырып.

мылабиализованнэ

лабиализованнэ

гъ	гу
гъ	гъу
к	ку
кI	кIу
къ	къу
кхъ	кхъу
х	ху
хъ	хъу
I	Iу

Лабиализованнэ макъ дэкIуашэхэм яхэтц жыгыжыгъ (гу, гъу), дэгүи (ку, кхъу, ху, хъу), пытлаи (кIу, къу, Iу).

Сонориз макъ дэкIуашэхэм, -й, м, н, р, у-хэм, гуэгъ ялкъым. Абыхэм даущым щэжжыуэр ебэкIыу, макъ жыгыжыгъым нахъре нахъ жыгыжыгъым щытц. Макъ дэкIуашэ жыгыжыгъым даущир нахъыбэц щэжжыуэм нахъре. Макъ дэкIуашэ дэгухэри пытлахэри даущ къудейуэ захэтц. Даушырац макъ дэкIуашэхэр нахъыщхэзу къэзыгъя хъур.

Макъхэр къэхъуным холажжыхъ тхъэмбылыр – макъыр къызарыхъу жыыр (зыжъэдэшар) абы къокI; къурмакъейр тэмакъыр, голосовой связкэхэр, бзэгур, жыэльэтланэр, дзэхэр, йунэхэр, иэ кIуэцIыр, йущхэ (щабэ, быдэ)-хэр.

Макъыр къэхъуным холажжыхъ пкъыгъуэхэр (органхэр зэцхъяшцокI зызыгъэхъейрэ (активнэрэ) зызымыгъэхъейрэ (пассивнэхэрэу). Зызымыгъэхъейхэц дээхэр, йущхэ быдер Адрей пкъыгъуэхэр иеори зызыгъэхъейхэц.

Зи къехъукIэ нахъ къызарыгуэкIыр (тыншыр) пкъыгъуз нахъ мацдэ зыхалажжыхъыр – макъ дэкIуашэ дэгурщик. Абы щэжжыуа (голосовой связкэ) къышIаувэмэ, ар макт жыгыжыгъ мэхъу, тэмакъыщхэм голосовой связкэхэм дэя къышыхъу зэхуэшцIыр эм къышищI макъыр (макъ I-м ешхъыр) къышIаувэмэ, макъ дэкIуашэ дэгур пытла мэхъу.

Адыгэ псальз лъабжъахэр (псалтьепкъхэр) къызарыщIидээр макъ дэкIуашэш, макъзеша а (пасэрэй префиксц) зи цэм пыт псальз мыкуэдьр мыхъумэ (адэ, аиэ, ажэ, и.). Макъзешэм и закъуз псальз (лъабжъэ) хъууз щыIэр а(r) закъуэрщ.

Макъ дэкIуашэхэр фонема хъууз зэцхъяшцыкIыркъым макъ пхъашэ, макъ щабэу, макъзеша е, и-хэм яэ ит макт дэкIуашэр нахъ щабэу, адрей макъзешахэм яэ ит макт дэкIуашэр нахъ пхъашэу къансэль мыхъумэ (зэгъапшэ мыр – мис, мор – мес, дэ – ди, жыIа – жеIэ, къатхац – къитхац, и.).

Псалтьэм хэт макъ дэкIуашэм речым зысихъуэжыркъым (чредование щыIэкъым), щхъэ префикс с, б, д, ф-хэм

зыгъэлъагъуэ цәнапціләхәм әргативә падежым яптыуэ аф-
фикс бы-м фәкіла (Епль «Морфемә» Ыыхәм дәж).

Макъ дәкіуашиті-(шы) щызаңтихъэр огласовка имыләү
щхъә префикс шызыгуәм дәж, макъ дәкіуашәкілә иух иса-
лъәм зәхъүекілә зәрыхъу суффикс шызыгуәм дәжш. Е паса-
рой мыңыху классым и префиксир зылъажыжа исалъә-
харш. (Епль нап. 57).

Зәрызәхәп-зәрыш елъытауэ макъ дәкіуашәхәр зыхузда

Зәрызәхәп-зәрыш елъытауэ макъ дәкіуашәхәр түүе зә-
щызшонд: 1) дауш (шумно) макъра 2) щіләжыуэ (со-
нориә) макъра. Щіләжыуэр къохъу тхъэмбылым къикіл жым
шәпшілә хъууз шыт лы нальхәр (голосовой связкәхәр) иғъез-
джызджу.

Дауш макъ дәкіуашә дәгүхәр (к, ку, кі, кіу, къ, къу, кхъ,
кхъу, лъ, лі, п, пі, т, ті, ф, фі, х, ху, хъ, хъу, ц, ці, ч, ш, ші, і, іу)
дауш къудейкілә къохъу. Дауш макъ дәкіуашә жыгъыжыгъ-
хәр (б, в, г, гу, гъ, гъу, д, дж, да, ж, жы, а) къохъу щіләжыуэрә
даушра зәкәту, даушыр щіләжыуем ебәкілу.

Щіләжыуэр (сонориә) макъ дәкіуашәхәр (й, м, н, р, у) къохъу
щіләжыуэрә даушра зәкәту, щіләжыуэр даушым ебәкілу.

Дауш макъхәр езыхәр зәщхъәшокілж жыгъыжыгъхәу (б, в,
г, гу, гъ, гъу, д, дж, да, ж, жы, з, л), дәгүхәу (к, ку, кхъ, лъ, п, с, т, х,
ху, хъ, хъ, ц, ч, ш, ші), шытхәу (кі, кіу, къ, къу, лі, пі, ті, фі, ші, і, іу).

Макъ дәкіуашә жыгъыжыгъхәр къашхъәшокіл макъ дә-
кіуашә дәгүхәм, абыхәм (жыгъыжыгъхәм) даушым нәмыші,
щіләжыуи зәрәзмкілә, ауа даушыр щіләжыуем ебәкілу.

Макъ дәкіуашә шытхәр къышапсәлткіл макъыр къизз-
рыхъу артикуляцие нәхъыщхәм нәмыші, тәмакъ лы наль-
хәр (голосовой связкәхәр) зәхуәшілә мәхъу (іущапш яші), тхъэм-
былым къикіл жыыр къимыгъакіуэу (иубыду). Жыя кіуәціл
къышшишіл іущапшәр къиззепичным кәлъыкіуэу, голосовой
связкәхәм деж шылә іущапшәр къиззепеч, дауш ишілу, а дау-
шым къишіл макъыр къышшоуэ, артикуляцие нәхъыщхәм
къишіл макъым.

Лабиализованә макъ дәкіуашәхәр къышапсәлткілә, абы-
хәм я гузгъу мылабиализованәхәм къашхъәшыкіуы,
іупитыр хъурей хъуауэ ипәмкілә запий, бағтур нәхъ лъахъ-
шә хъууз йокіуэт. Абы къыхәкілә я артикуляцием къышхъә-
шыкінылыгъе егъуэт, мылабиализованәхәм къышхъәшыкіл
макъ къигъахъуу.

Зәлъыт: гу, гъу, ку, кхъу, кіу, къу, ху, хъу, іу
гъ, гъ, к, кхъ, кі, къ, х, хъ, і.

Макъ дәкіуашә м, н-хәм я къэхъуныгъәм пә кіуәціри

холажыхыкъ: Ыщхъэ щабэр къолъахъшэхри Ыщаппэ къохъу, пэ къуэдымкэ жыыр макъу, пэ къуэдымкэ жыыр къикынным щыгъуу Ыщаппээр къызызбухыж.

Макъ дэкъуашхэр къышыхъу щыппэра къызэрыхъу щыккээс эзрызэшхэшыкъыр

Макъ дэкъуашхэр зэшхэшокъ къышыхъу щыппэ, къызэрыхъу щыккэ елъытае.

Къышыхъу щыппэ елъытае зэригуэши р.
1. Йуппэ макъ дэкъуашхэр: ар егуэшыр Йуппэ макъра Ыщадэ макъыу; 2. бзэгу макъхэр. Ар егуэшыр: бзэгунэ макъ, бзэгуку макъ, бзэгу лъэдакъэ макъ; 3. Фынишэ (увулярнэ) макъ; 4. тэмакъышхэ (фарингальнэ) макъ; 5. тэмакъышхэ (ларингальнэ) макъ.

Йуппэ макъхэр: б, п, пI, м, у

Йуппэ-дээ макъхэр: в, ф, фI

Бзэгуу макъхэр: д, т, тI, дж, ч, чI, дз, ц, цI, з, с, ж, ш, ј, јI, л, лъ, лI, и, р

Бзэгуку макъ: й

Бзэгу лъэдакъэ макъхэр: г, к, х, ху, гу, ку, кIу

Фынишэ макъхэр: гъ, гъу, хъ, хъу

Тэмакъышхэ макъхэр: къ, къу, кхъ, кхъу

Тэмакъышхэ макъхэр: хъ, I, Йу.

Къызэрыхъу щыккэ елъытауз зэригуэшихэр

Къышциуд (смычнэ) макъхэр: б, п, пI, д, т, тI, к, гу, ку, кIу, къ, къу, кхъу, м, н, I, Йу.

Къышциуд-укъуэдий (смычно-щелевой) макъхэр: дж, ч, чI, дз, ц, цI

Укъуэдий (спирант) макъхэр: в, ф, фI, г, х, ху, ж, ј, јI, ју, с, т, у, хъ, й.

Къезыз (дрожащэ) макъхэр: гъ, гъу, хъ, хъу, р

Бзэгубигъу-дзэбгъу (латеральнэ) макъхэр: л, лъ, лI.

Макъ дэкъуаш щыккэхэр

A. Макъ дэкъуаш къышциудхэр

Макъ дэкъуаш къышциудхэр къохъу, нэхтышхъэу макъыр къышыхъу пкъыгъуэм деж къышцид Ыщаппээр тхъэм-былым къикI жым къындеудри. Апхуэдэу къэхъу макъыр зэшхэшокъых жыгъыжыгъ, дагу, пытлахазу, мылабиализованэу, лабиализованэу.

1. Йуппэ макъ дэкъуаше къышциудхэр:

б, п, пI – ІупитI макъ къышиуд, жыгъыжыгъ: бэ, быдэ,
Кәэбәрдей, бажэ, бәмпIэгъуэ, блы, убыдын, нобэ, къэб, и.

п – ІупитI макъ, къышиуд, дэгу: пасэ, дэл, пэ, пагэ, псану,
къыптыкъэн, пуд.

шI – ІупитI макъ, къышиуд, пытIа: пицIы, пIын, пкIауэ,
пицIын, пIэ, тIэнI.

и – ІупитI макъ, къышиуд, сонорка: мэ, мазэ, мэндү, уэм,
къуэмэ, мычаму.

2. Бзэгупэ макъ дәкIуаша, къышиуд д, т, тI-хэр:

д – бзэгупэ макъ, къышиуд, жыгъыжыгъ: дэ, адэ, апхуэдэ,
дэн, дыгъэ, уэд, и.

т – бзэгупэ макъ, къышиуд, дэгу: тын, матэ, тIэтэн, утэн,
къэрт, тху(ы),

тI – бзэгупэ макъ, къышиуд, пытIа, дэгу: тIэн, тIамIэ,
тIу, къэнтIыIу, ткIуаткIуэ, ятIэ, тIасхъэ, къэнт, и.

3. Баагу лъэдакъэ макъ, къышиуд гу, ку, къу-хэр:

гу – баагу лъэдакъэ макъ, къышиуд, лабиализованэ,
жыгъыжыгъ: гуапэ, гугъэ, гун, егугъун, гүүэгү, выгу, гущэ, гүфIэн,
бзэгү, и.

ку – баагу лъэдакъэ макъ, къышиуд, лабиализованэ, дэгу:
куу, куғуэз, курыйбэ, кусэ, екун, кIэкуэкуэн, кудэн, шумыку, и.

къу – баагу лъэдакъэ макъ, къышиуд, лабиализованэ,
пытIа, дэгу: къун, къэкIуэн, емыкIу, къуэцI, къуэдэн, и.

**4. Тэмакъышхэ макъ дәкIуаша, къышиуд къ, къу, кхъ,
кхъу-хэр:**

къ – тэмакъышхэ макъ, къышиуд, мылабиализованэ, дэгу,
пытIа: къэкIуэн, къысъ, къиркуэ, къизохъ, жыкъым, фыкъэ?
зыкъом, и.

къу – тэмакъышхэ макъ, къышиуд, лабиализованэ, дэгу,
пытIа: къудамэ, къуэху, кукгу, кхутишхэ, екаун, макгу, кхуажа,
кхуатын, и.

кхъ – тэмакъышхэ макъ, къышиуд, мылабиализованэ, дэгу,
дагу: кхъапIэ, кхъахэ, кхъыIа, фIэкхъ, и.

кхъу – тэмакъышхэ макъ, къышиуд, лабиализованэ, дэгу:
кхъужь, кхъуэз, хукхъуэз, кхъузанэ, щIакхъуэз, и.

5. ТэмакъышI макъ, къышиуд I, Iу-хэр:

I – тэмакъышI макъ, къышиуд, мылабиализованэ, дэгу,
пытIа: Iа, кхъыIэ, еIэн, еIзын, Iэтэ, Iэнэ, Iэзэ, IэфI, и.

Iу – тэмакъышI макъ, къышиуд, лабиализованэ, пытIа,
дагу: Iупа, Iунэ, Iушэ, Iущын, Iуэху, Iуашхъэ, Iущ, и.

Б. Бзэгупэ макъ дәкIуаша къышиуд-укъуэдийхэр: дж, ч, кI; дэ, ц, цI-хэр

Бзэгупэ макъ дәкIуаша къышиуд-укъуэдийхэр къохъу
тхъэмбылым къикI жыр макъыр къышыхъу щIыпшэм деж

къыщиці Іушланәр хуэмурә дәхупәм хуәкіуәм, дәкінура. Апхузәу къехъу макъыр зәшхәшәкій жыгтыжъхәу, дәгүхәу, пытлахәу.

1. дж – бзәгупә макъ, къыщиуд-укъуәдий, шипяще, жыгтыжъгь: дж – къыщиуд д-ра+ж-үә зәхәлъщ: джыдә, тәджын, джабә, ныбаджә, бәджә, бәджынә, н.

ч – бзәгупә макъ, къыщиуд-укъуәдий, шипяще, дәгу ч-р т-ре ш-үә зәхәлъщ: чы, щізән, пумыч, чыцI, ча, кәзән, н.

ЧI (орф. кI) – бзәгупә макъ, къыщиуд-укъуәдий, шипяще, пытла чI-р къыщиуд тI-ре + укъуәдий ш-үә зәхәлъщ: дәгу: кIапсә, кIә, Іуккей-щIыккей, пщIәкIә, Іуккын, (абы) кымхәкIкIә, къуакIә, щIыккIә, н.

ձ – бзәгупә макъ, къыщиуд-укъуәдий, свистяще, жыгтыжъгь: ձз, ձзы, եձыն, բաձз, սձз.

Ձ-ր – къыщиуд д-ра +укъуәдий ձ-үә зәхәлъщ.

դ – бзәгупә макъ, къыщиуд-укъуәдий, свистяще, дәгу. Ը-къыщиуд т-рә+укъуәдий ը-րәу зәхәлъщ ցы, բազ, ցыլխ, ցырыцу, ցырхъ, բалоца, շәңымуз.

՚ – бзәгупә макъ, къыщиуд-укъуәдий, свистяще, пытla, дәгу. ՚I – къызиуд тI-րә+укъуәдий ՚-րәу зәхәлъщ: үнэцIә, ցыкку, ցыккIу, չыцI, մացIә.

B. Бзәгупә макъ укъуәдийхәр

Макъ дәкіуашә укъуәдийхәр къохъу, макъыр къыщициым деж къыщицI дәхупәм тхъэмбылым къикI жыр къидиҳура. Макъхәр зәшхәшәкійжынкIә хъунущ жыгтыжъхәу, дәгүхәу, гузгъу зәхуэхъункIә хъунущ мылабиализованә-лабиализованнәу.

в – бзәгупә макъ, укъуәдий, жыгтыжъгь: ы, вакIуә, вәгъу, вагъуә, вынд, н.

ф – бзәгупә макъ, укъуәдий, дәгу: фә, фащIә, ефән, псыф, фын, кәфафә, н.

ֆI – бзәгупә макъ, укъуәдий, пытla, дәгу: фIы, хузфI, мафIә, пирафIә, н.

ж – бзәгупә макъ, укъуәдий, шипяще, жыгтыжъгь: жән, жыр, кIуәж, жәш, жагтуә, н.

ш – бзәгупә макъ, укъуәдий, дәгу: ыш, шынән, къуанишә, үешх, аңаш, шу, шын, н.

жъ – бзәгупә макъ, укъуәдий, шипяще-свистяще, жыгтыжъгь: жъегъыру, жъы, жъә, гъәмжъән, мыжъә, ежъуун, жығъәз, жъауә, н.

щ – бзәгупә макъ, укъуәдий, шипяще-свистяще, дәгу: ыш, щән, щә, щакIуә, Іущ, щынә, къәшып, н.

՚I – бзәгупә макъ, укъуәдий, шипяще-свистяще, пытla,

дэгү; щын, щлангэ, машлэ, фашлэ, күэшл, щлагъуэ, щлаклуэ, щлагъ, н.

з – бзэгупэ макъ, укъуэдий, жыгъыжъгь: зэ, зы, мазэ, захуз, къабзэ, зей, н.

с – бзэгупэ макъ, укъуэдий, дэгу: сэ, щысын, гзэсэн, мис, пасэ, псы, уса, н.

у – Гупэ-дзэ макъ, укъуэдий, лабиализованнэ, сонорнэ: унэ, удз, ухын, узих, пасэу, шатэу, укъабзын, мэжъуауз, н.

й – бзэгуку макъ, укъуэдий, сонорнэ: йожъэ, уайэ: йын, мей, йэжъу, йы, н.

г – бзэгү лъэдакъэ макъ, укъуэдий, мылабиализованнэ, жыгъыжъгь: бгы, емыбгын, жыг, бганэ, пагэ, адыгэ, н.

х – бзэгү лъэдакъэ макъ, укъуэдий, мылабиализованнэ, дэгу: хабзэ, хадэ, хамэ, хэщлэн, хы, узх, н.

ху – бзэгү лъэдакъэ макъ, укъуэдий, лабиализованнэ, дэгу: хуабэ, хуабжь, хуэм, хун, хужь, хуей, хуэмыху, нэсиху, н.

хъ – тэмакъыцлэ макъ, укъуэдий, мылабиализованнэ, дэгу: хъэ, хъэса, хъэм, хъэуазэ, хъэза, хъэфланэ, хын, квэухь, квэжыхын, н.

Г. Бзэгубгъу-дзэбгъу укъуэдий (латеральнэ) макъ

Бзэгубгъу-дзэбгъу (латеральнэ) макъ дэкIуашэ укъуэдий-хэр къохъу, тхъэмбылым къикI жым макъыр къышицI щын-шэм деж къышицI Гушлангэр къыпикIухуу. Макъхэр зэцхъэшокI жыгъыжъгыу, дэгүү, пытлауз.

ж – бзэгупэ макъ, бзэгубгъу-дзэбгъу, укъуэдий (латеральнэ), жыгъыжъгь: лы, лэн, лэу, дыгъэл, махузэл, лей, бланэ, узлбанэ, н.

жь – бзэгупэ макъ, бзэгубгъу-дзэбгъу, укъуэдий, дэгү: лзы, лзэн, лзын, плзыжь, щилыху, щилзын, фалга, плзэн, н.

жл – бзэгупэ макъ, дзэгубгъу, укъуэдий, пытла, дэгү: лы, Еуллын, пллы, Мэцгыггуэ, мэжэллэн, н.

Д. КІэзыз макъ

КІэзыз макъ дэкIуашэхэр къохъу, макъым и къэхъуным халажыхх пкъыгъуэхэм къацI Гушлангэр зэм зэйуха хъууэ, зэм зэхуэшIа хъужурэ. Макъхэр зэцхъэшокI жыгъыжъгъяу, дэгухэу; лабиализованнэ-мылабиализованнэу.

гъ – фыншэ макъ, кІэзыз, мылабиализованнэ: гээ, Гыгъын, лыгъын, уагъэ, н.

хъ – фыншэ макъ, кІэзыз, мылабиализованнэ, дэгү: хы, ххар, гъэхэн, хъыжээ, нэхтыгI, нэхъей, пхээ, н.

гъу – фыншэ макъ, кІэзыз, лабиализованнэ, жыгъыжъгь: гын, ггуэгу, гуунэ, ггуанэ, ггуэ, Гуггуэ, н.

хъу – фыншэе макъ, кіезыз, лабиализованна, дэгү: хъуэр, тхъу, пхъу, хъуэн, лъэнтхъуй, и.

Макъ дәкIуашәкәм я таблицә

Таблицә 2

Къышыхъу щыныар		Гупы- тыны		Баэгупам		Баэгу жъ- дакъем	Фыншэм		Темажы- щызы		Темажы- щызы	
Къыеэрхъу щыныар		Мылабиализованна Лабиализованна	Гупы- тыны			Баэгупам	Мылабиализованна Лабиализованна	Мылабиализованна Лабиализованна			Мылабиализованна Лабиализованна	Мылабиализованна Лабиализованна
Къышниуд	сонори	м			н							
	жъгъыжъгъ	б			д		гу		кхъ	кхъу		
	дэгү	п			т	к	ку		къ	къу	I	Iу
	пытла	пI			тI		ху					
Къышниуд- укъүэдия	жъгъыжъгъ				дж, дз							
	дэгү				ч, ц							
	пытла				кI, цI		*					
Укъүэдий	сонори	у				й						
	жъгъыжъгъ		в	в, жъ, з		г						
	дэгү	ф	ш, щ, с			х	ху					хъ
	пытла	фI	шI									
Баэгубгъ- дээбгъухъем укъүэдий	жъгъыжъгъ				л							
	дэгү				пъ							
	пытла				лI							
Къэзыз	сонори				р							
	жъгъыжъгъ						гъ	гъу				
	дэгү						хъ	хъу				

Пычыгъуз

Псалтьэр зы пычыгъуэу, пычыгъуитIу е нэхъыбэу зэхэтийнкIэ мэхъу. Зэ къыжъедәкIыгъууз жъэм къыжъедәкI зы макъыр е макъ гупыр пычыгъуз мэхъу. Псалтьэр зэрэззэхэт макъхам щыщу пычыгъуз къэзыгъахъур макъзешахарц, и. ж. псалтьэр къышапсэлькI, зы макъзаша закъуэр, е апхуэдэр зыщыгъуу макъ дәкIуашэр, е макъ дәкIуашитI-шыр зэ къыжъедәкIыгъуу жъэм къыжъедәкI – псалтьэр пычыгъуэ-

кіәрә къыжъәдокІ. Апхуәдәу зәрыштым къыхәкІкІә, жаә хабзәш макъзешеү хәтим хуәдиз пычыгъуэ псалъэр хъууэ.

Макъзеше закъуэ щыт пычыгъуэр пычыгъуитІ нәхъре мынәхъ машIәу зәхәт псалъэм щышу япә ит пычыгъуэ хъунуущ: а-дә, а-иә, а-бы, а-фә, а-шәхү, а-фә-рым, и. Макъзеше закъуэ пычыгъуэ дызрихъәлІә хабзәр псалъәпәм щыт макъзеше э-р, хъэрфәшә а-кІә къәгъельәгъуар, арш. А макъзеше дыдам пычыгъуэ хъууэ псалъәкуми¹ дызрихъәлІәнущ абыкІә къышIидә псалъэм префикс къышынувам деж: э-а-дә-зәкъуэ, зәры-а-къылыфIә, хуэмы-а-рәзыуэ. Щапхъэ закъуэтIакъуэм ущырохъәлІә пычыгъуэ ы-кІә псалъэр къышIидәу: ы-хы, ы-йы.

НәгъуәцІ макъзеше адигәбзәм хәткъым и закъуэ пычыгъуэ хъууэ псалъэм и пәм, и кум е и кIәм къышапсәлтү¹. Апхуәдәу щыщыткІә, жыпIә хъунуущ макъзеше закъуэ пычыгъуэр адигәбзәм күәдре къышымыкIууэ.

Адигәбзәм и кIуәцІкІә пычыгъуэм хәт макъхәр зәрызәбгъәдәт хабзәр макъ дәкIуашәр (е макъ дәкIуашахәр) япә иту, макъзешәр абы кIалтыкIууу (иә, исчә, зы, ду, фә, ди-шац, дәллазиц, ма-хүэ) е макъ дәкIуашәхәм я кум макъзешәр дәтүүш (гүүэз, щы-мы-гүүа-зә, зәры-джә).

Псалъэм макъзешеү хәтүр макъ дәкIуашеү хәтим хуәдизу щытмә, псалъэр пычыгъуәкІә зәпач, макъ дәкIуашәр япә иту зы макъ дәкIуашәра зы макъзешау зәгъусеү: ха-дә, хә-гәз-гүүа-зә, щы-мы-гүүа-зә, зәры-джә.

Псалъэм макъ дәкIуашеү хәтүр макъзешеү хәтим нәхъре нәхъыбәмә (псалъэм макъ дәкIуашә зәбгъәдәт, е псалъәкIәм макъ дәкIуашә щыту хъумә), пычыгъуэ захуәшIа къышыхъуу хәтү псалъэр зәпокІ пычыгъуәкІә: мәкту-мәш, дәр-бәзэр, мәз-хү(ы)-жә.

Пычыгъуэр макъзешәкІә иухмә, пычыгъуэ зәлухакІә, ар макъ дәкIуашәкІә иухмә, пычыгъуэ зәхуәцIакІә еджә хабзәш (фептъ ишкъәкІә къәхъя щапхъәхәм). Проф. Н. Ф. Яковлевым же² адигәбзәм пычыгъуәхәр псори зәлухауз щытауэ, пычыгъуэ зәхуәшIам нәхъре зәлухар нәхъ пасау бзәм иғуэтатуэ, пычыгъуэ захуәшIахәр пычыгъуэ зәлухантү захыхъажу къәхъуахәу, яужь ит пычыгъуәм макъзешәр фIекIуәда хъукIәрә, абы хәт макъ дәкIуашәр япә пычыгъуэм къышыщIакIәрә.

Макъзешәр япә иту, макъ дәкIуашәр кIэлтыкIууэ адигәб-

¹ Пычыгъуэ хъууэ псалъэм хоувә у, и, е, и-хәр: у-са, и-у-хац, е-рыщ, я-тIә, фIә-и-гүүәц, у-е, Ю-ра, дәллә-я-къым, и. Ауз у, и, е, ю, и-хәр мыбы пычыгуэм хъэрфәшә захуәкъым, атIә датхәнәми макъитI къегъезильгүзүз: у-ум, и-йы, е-йә, я-ха, ю-ку. (Биль: орфографиен, «Условна принцип», пункт 1, 2 деж).

² Н. Ф. Яковлев. «Грамматика литературного кабардино-черкесского языка», АН СССР, М.-Л., 1948 г., стр 346.

зэм пычыгъуэ щыхъу Ѣылакъым, ауз ар жыхуиіэм хуэдэ ухуэзэнц, пычыгъуэ хъу макъзешэм етIуанэ нэгъуещI псальэм, пычыгъуэм хэта макъ дэклуашэр къыпышIауа, е макъ закъуз пычыгъуэ псальэм падеж клаух къыпышувауа.

Макъ дэклуашакIэ иух псальепкъым макъзешэ къылакълыкIа наужими, макъ дэклуашэр ялэ пычыгъуэм къыпотIэтыкIри абыра къылакъыхъа макъзешэмэр пычыгъуэ зэлхауэ щхъэхуу маув: пэж – пэ-жу, къес – къе-са, мэш – мэ-ши, гүэдэ – гүэ-дзи.

Адыгэбээ ударенэр зыхуэдэр

Адыгэбзэм и кIуэцкIэ пычыгъуитI е нэхъыбэ хъу исалъэр зэрэзэхэт пычыгъуэхэм щыщу зыр нахъ хэкъузауэ къэпсалтынным ударенекIа йоджа. Ударенэ зытехуэ пычыгъуэм ударенэ зытель хужаа. Пычыгъуэм хэт макъхэм щыщу ударенэ зытехуэнур, зэрьнауэщи, макъзешарц. Ударенэр зытель пычыгъуэр (нэхъ тэмэму жылIамэ, абы хэт макъзешэр) адрай пычыгъуэхэм хуэмыйдэу, хэкъузауэ, укъуздияуэ къэпсалъ махъу, абы Ѣыгъууми псальэм и мыхъэнэм зимыхъуажу, и къэпсалтыкIэн хуейр зэмькIуэкIыу. Псалъэм папцIэкIэ, «ныбжъэггү» псальэм ялэ пычыгъуэ ны-р (мыбы хэт ы-р) «ны-бжъэггү» жылIэу зэпышш, хэнкъузе хъуркъым: псальэм и къэпсалтыкIэ хабзэр зокIуэкI, нэгъуещI къикI мэхъури, ныбжъэггү? жылIэу уцIэупшIэу къыщунисэлым ешхуу; ауз етIуанэ пычыгъуэр къыхъу ешшажъяну, хэкъузауэ къэпсалтыну йозэгъ, арац ударенэр зытехуэ пычыгъуэри.

Ударенэ зытель пычыгъуэр зытемыльхэм абыкIэ къахабгъэцхъэхукыфынущ: пычыгъуэм хэт макъзешэр зэпышауэ, хэкъузауэ къэпсалъэр и мыхъэнэ, къэпсалтыкIэхэри зэмькIуэкIмэ, а пычыгъуэр ударенэр зытельщ, апхуэдэу мыхъумэ, а пычыгъуэм ударенэр телькъым.

Ударенэр зытель пычыгъуэр хэкъузауэ къапсалъу зэрыштым къыхэкIкIэ, адигэбзэм и ударенэр динамическэц, силовойщ жаа. Ауз ударенэ зытель пычыгъуэр (абы хэт макъзешэр) машIэу нэхъ укъуздияуи къапсалъ. Апхуэдэ ударенэм количественнэкIэ еджэ хабзэщи, ди гугъэмкIэ, адигэбээ ударенэр динамическо-количественнэц жышэхъунущ, динамически щытыныр нэхъщхъау хэлъми.

Епль мы тхылъым: «Адыгэбээ ударенэмрэ псальэ къэхъуныгъэмрэ» жыхуиіэм деж.

Адыгэбээ ударенэм и шэр

Адыгэбзэм и ударенэр псальэм щыщу ялэ ит пычыгъуэм, ику ит пычыгъуэм е икIэм щытым техуэнкIэ хъунущ, щапхъэ: Гэнэ, еджакIуэ, хъэцIэц. Абы къыхэкIкIэ адигэбээ ударе

нэм увыпшэ хэха имылэх хуэдэй зэклэх кышишохь, ауз Йүэхур зэрыштыр апхуэдэукъым. Атээ адигэбээ ударенэм увыпшэ хэубыдыха илэц, ударенэр хабэз пыухыкъам тетц зытехуэну пычыгъукъэ.

Ударенэр зытель пычыгъуэр къэбгъуэтин щыхэкъэ, псальмъским щымыщу псальмекъэм пыт аффиксхэр пыгъэклэуэ, псальмекъим и кээр зэриух макъим ешлын хуейш. Ар апхуэдэй щынын пашщекъэ, псальмекъим хэмыхъэ суффикс, кэлхухэр пшцэн хуейш.

Псалмекъим хыхэркъим псальэм и (лексико-семантическа) мыхъэнэм зезымыгъэхъуэж, атээ грамматическа категориехэм я суффиксхэр.

Псалмекъим хэмыхъэ суффиксхэу бээм нэхъыбэрэ дэзышприкъялхэр мырац:

1. Блэкли зэманым и суффикс а-р: *плээгъуа, ежъа?*

2. Инфинитив, къэклийн зэманым и суффикс -и, -ну-хэр: *лэжъэн, пээльэку, дэгээзшлэнц.*

3. Щылэнгъэм и суффикс -щ: *гъатхэш, фыщ, дыщылэш.*

4. Щымыланыгъэ къэзыгъэльягъуэ суффикс -къым: *щылэкъым, кылжарыхуркъым, дыгъуаскъым.*

5. Щэупшлэнгъэ-гъэбыдэнгъэ къызэрыкъи суффикс -къэ: *куэдкъэ? нобэжъэ? ищлэркъэ?*

6. Щэупшлэнгъэ наклоненэ – зэман суффикс -рэ: *иғүэстрэ? иғээхъээзырэ? къэлгэрэ?*

7. Наклоненэ – зэман суффикс -т: *жиlam, ийэтэжынт, хэуцлэнт.*

8. Блэкли зэман жыжъэ къэзыгъэльягъуэ суффикс -гъя: *къешхыгъя, къиубыдыгъя, хисэгъя.*

9. Гъэцлэгъуныгъэ суффикс -и, -ри: *уцыси, зэтолхъэри, къацлыхаи.*

10. Унафэ наклоненэм пыувэ суффикс -т: *тхыт, кващлэт, квафэт.*

11. Условнэ наклоненэм и суффикс -мэ, тэмэ: *нэсмэ, къигүэттэмэ, итмэ.*

12. Уступительнэ наклоненэм и суффикс -ми, тэми: *къишми, къэрхуми, хъуватми.*

13. Шеч къытхээныгъэм и суффикс -гъэн: *къежагъэнкъэ? хүэзагъэнц, лээщлыхагъэнкъын.*

14. Фиэфлиныгъэ наклоненэм и суффикс -щэрэт, кэлт: *слээгъуащэрэт, къэлгүэжжлэт, ткгужащэрэт.*

15. Блэкли зэфлэкли зэман къэзыгъэльягъуэ суффикс кэлт: *дэгээшлаклэш, жырилаклэш, йүшлаклэш.*

16. Күэд бжыгъэм и суффикс -хэ: *бжэхэр, мэджэгүхэр, зэхэсхэм.*

17. Союз-суффикс -рэ, -и, -ри-хэр: *махуэрэ жэшрэ; жынилсыи; мээри губгүэри.*

Псалъэпкъым щымыш суффикситі е нәхъыба зы псалъэпкъым пытынкіә мәхъу: щығыпшәртәкъым, плагункәз, кәйбжиғезат (глагол-сказуемә пыуә р-р псалъэпкъым щыцкъым: кәаклуәрт, йожъэр).

Псалъэпкъым щымыш кіәухә суффиксерә псалъэм пыту мәхъу: кхүхырт, үдәхәркъым, апхуәдәуи, мағләгүкіәтәкъым.

Падеж кіәух -р, -м, -мкіә, -кіә, -рауэ, -у// -у-хәри псалъэпкъым хыхъаркъым, наречие, деепричастие къызарыхъу -у// -у, -у-хәри къыдәкіуәу.

Даункі псалъэпкъым хәмыхъз суффиксыр пілыхуным и мизакъуау суффиксім къигъэлъагъуз мыхъенәр пілән хуейш, араш икіи нәхъыщхъэр: а зы морфемәм мыхъенә зәмиләу-жыгъуз иләнкіә хъунущи. Псалъэм папшіә, суффикс -щ-р «хәшшіәш» псалъэм и псалъэпкъым щышш, псалъә къэзыгъахъущи, ауз «хәшшіәш» псалъэм апхуәдә мыхъенә абы шиәкъым, наклонена суффиксещи, псалъэпкъым хәгъахъани хуейкъым: «кіуәр», «жәр» псалъәжәр плъыфәціу щытма, морфемә р-р псалъэпкъым щышш, псалъә къегъахъури, ауз «кіуәр», «жәр»-хәри щыпричастием дәж р-р падеж кіәухши псалъэпкъым хыхъаркъым.

Бләкіа зәманим и суффикс -а, -гъа-, шәч къытехъэнүгъэ суффикс -гъзи, зәман, инфинитив суффикс -и, иу -хәр, псалъэпкъым хәмыхъеу щытми, ахәр псалъэм пыгъәкіын хуейкъым ударенәр къышыбгъуэтүм дәж, сыту жыпшәма ударенәр суффикс -а-м, суффикс -гъэн-м, -и-р зыкат пычыгъуэм техуэнкіә мәхъури: пәшіләхуақъым, кәзгүпсисыжын, ләшшіхъэнш, кыхуәшіләш, иәсагәәнш.

Суффикс -иу-р зәхету къышшіәкіынуш ишхъәкіә зи гугъу тілә -и-ра суффикс-кіәух -у-уа. Суффикс -и-р зыпит псалъэм у-р пыувакіа, ударенәр зытель пычыгъуэм икіыркъым: Гүшілән-Гүшіләнуш.

Аращи, псалъэм и псалъэпкъым щымыш морфемәхәр (нәхъ ишхъәкіә жыхуәтіа -а, -гъа, -и, -иу, гъэн-хәм нәмышш, адрейхәр) пыгъәкіа иужькіә псалъэпкъыр иухма:

1) Макъзешә э-кіә, ударенәр псалъәкіәмкіә къышыщәлдзауа етіуанә пычыгъуэм телъынущ, шапхъәхәр: күудәжәхәм, мыләрысәр, ләгъагъуағләш, пхэнжырышәкъым, етхуанәри, иғәзшіләгъуәрә? хәдәт, пәжъаркъәл иббәкіә, папшіәкіә, апхуәдәм, и.

2) Макъзешә э-м нәмышшікіә, нәгъуәшіләкъым макъзешшакіә е макъдәкіашәкіә, ударенәр иужь дыдә ит пычыгъуэм тоува, псалъэм папшіә, хъездакіә, жындухәм, шындырхуобхәр, къамышимкіә, кәабзийүә, гүашшіләрпесәу, ләзгүрыйдә, бжэндәхъүхәр, зәпеч, ләгъунләгъу. и.

Адыгәбәз ударенәм и хабзәм укіелъыплъмә, уольагъу ударенәр сый щыгъуи псалъәкіэм зәрышшіәр, ударенәм увыпш

хэубыдыкІа ткІийуэ зэрийэр – ар псальзпкъым и кіэмкІэ
къышцишІэдзауэ етІуанэ пычыгъуэр е иужь дыдэ ит пычы-
гъуэрц.

Адыгэбзэ ударенэр япэ, ику, и ужь ит пычыгъуэхэм
техуэнкІэ хъуну щитми, ар зэлъытар псальзэм и псальзп-
къыр зерыхъу пычыгъуэ бжыгъэр арш, армыхъумэ ударенэр
емынхауэ, дэтхэнэ пычыгъуэми техуэнкІэ хъуну аракъым.
Псалзэм и псальзпкъыр пычыгъуитI фІэкІа мыхъурэ макъ-
зешэ э-кІэ иухмэ, ударенэр япэ пычыгъуэм хуозэ (жéІэ, къаб-
зэ, пыдэ, и), псальзэр пычыгъуиц в нэхъыбэ хъумэ, ику ит пы-
чыгъуэрац зыхуээнур, псальзпкъыр э-кІа иухмэ, (адыгэ,
жыІацІэ). НэгъуещІ макъзешшакІэ е макъ дэкІуашакІэ псальз-
пкъыр иухмэ, ищхъэкІэ зерыхытлащи, ударенэр зытехуэ пы-
чыгъуэр сый щигъуи иужь иту щитынущ, ар зарыхъу пы-
чыгъуэ бжыгъэм темыщыхъяуэ (бзэгурф, шэмэдж, джэдү).

НэгъуещІыбзэм (тырку, хъерин, персыбзэхэм) щитцу бзэм
къыхыхъа псальзэхэм яхэтц адыгэбзэ ударенэ хабзэм темы-
ту ударенэ зилэ, псальзэм папшІэкІэ: тэрээ, мыхъэнэ, фейдэ,
хуэрэджэ, хъурмэ.

Урысыбзэ, интернациональнэ псальзэхэу адыгэбзэм къы-
хыхъахэм а псальзэм и псальзпкъым урысыбзэм ударенэ
зытельца пычыгъуэм къытенажауэ къышансэль адыгэбзэмии,
адыгэбзэ ударенэ хабзэмкІэ зытельцын хуейр а пычыгъуэр арауэ
щымытми. Ар къызыхэкІыр, ди гугъэмкІэ, зыкъомкІэ адыгэ-
хэм урысыбзэр ядж, абыкІа псальзэу, къэпсэлтлыкІэ тэмэмыр
ялыгъ зерыхъуар арац, псальзэм папшІэкІэ: агитатор, грам-
матикэ, табель, ударник; зыльтаныкъуакіи псальз зыкъомын
урысыбзэм ударенэ зерытлынмэ адыгэбзэм и ударенэ хаб-
зэмэ зэтехуэу (е урысыбзэ кізух -ий, -ия, -ие-хэр пыкыгу
адыгэбзэ э пыува наужь) зерыштыр арац (бригадир, собранэ,
конституцэ, рабочэ, артель, кіэнфёт, металл, медаль).

Адыгэбзэм нэхъапэм къыхыхъа апхуэдэ псальзэхэм яхэтц
зи ударенэм и шэр зыхъуэжа:

урысыбзэм:	адыгэбзэм:
ящик	апык
чайник	шайнык
писарь	писыр

Ударенэр зытельцынкІэ хъуну морфемэр

Ударенэр морфема зэммылзэужыгъуэм телъынкІэ хъунущ.

Ар телъынкІэ хъуниущ:

1) Лъабжъэм, щапхъэ: мázэр, ўнэхэр, пицáфІэ;

2) Псалъэ къэзыгъехъу суффиксым: жейнэд, джэджьёй, пхъэгүлъёй, уэлбанэрйлэ, укытэх;

3) Лъабжъэмрэ суффиксымрэ е лъабжъитыр зээзых макъзешэм е пычыгъум, щапхъэ: узыншэ, фашэлэ, лъэрыйжэ.

4) Грамматическа признакам и суффиксу ударенэ зытельынкіэ хъунур, ишхъэкіэ жыхуэтла суффикс -а, -гъа, -гъэн-хар, -и-р зыхэт пычыгъуэхэр арц.

Падеж къэухэм ударенэ техуэ хабзэктъим.

5) Префиксам: а) псалъэ къэзыгъехъум, щапхъэ: хэсэ, щийдэз, дэгүз, тэйткъым; б) псалъэ зээзыхъуэл (грамматические категории къэзыгъялъагъум), псалъэм папщэ: мажэ, уосэ, ящэлэ.

Гузылтыатапхъэц псалъэм и псалъэпкъым щымыц (грамматические категории къэзыгъялъагъум) префиксам ударенэ техуэнкіэ зерыхъур. Суффиксхэм хуэдэу, префиксжэр зэхэгъэж ишхъяркъым удареном – псалъэпкъым щымыцым ударенэ темыхуэну, псалъэпкъым щымыцым техуэну, атэз дэтхэнэ префиксири и зэхуэдэу, ударенэм и хабзэмкіэ ар зытельын хуэй увынэлэм хуэээ префиксам тоува (мийцэлэ, сотхэ, явэ, ёцэ).

Алхуэдэу зерыхъитым къыхэкіэлэ, ударенэр зэтель пычыгъуэр къэбгъуэтын щхъэкіэ, псалъэпкъым щымыц префиксжэр пыгъякъын хуэйкъым, абы щыгъум ударенэр зэтель пычыгъуэр уфлэгкъудынкіэ хъунуши. Псалъэм папщэ, «докүэ», «майэ» псалъэхэм псалъэпкъым щымыц (зэхъуэлла зерыхъу) префиксжэр пыгъякъимэ, ударенэр зэтель пычыгъуэр пыбудауэр арац.

Ударенэр псалъэм и морфемэ (Лыхээ) зэмэллэхүжигъуэм техуэу хъу щхъэкіэ, ударенам и хабэз пыухыкылам (ар ишхъэкіэ жыхуэтлахэрщ) теклэхркъым, абы лещэлэхркъым.

Ударенэр Іепхъуэныр

Суффикс е нағъуэшлэлэл псалъэпкъын пыувазура псалъэр къыхэшлэлэлэл щихъукіэ, къызытехъукіэ псалъэпкъым телья ударенэр лепхъуэнущ, аүэ сый щыгъуи здэлэхъуэнур псалъэлэмкіэш, аүэ лепхъуэу щитми, ар и хабзэм теклэхркъым. Щапхъэ: гүбгүз – гүбгүүэшхүз, каутэ – күүтэхүз, укытэ – укытэхъёх, нышэдбэ – нышэдбэрэй, гуашцэ – гуашцэлэрынсэу, ўсэ – ўсаклүэ, мэрэклүэ – мэрэклүэхъэ.

Къутэ псалъэм ударенэр яшэ пычыгъуэм тельщ, псалъэпкъын э-кіэ сухри, а псалъэм пыува суффикс -хуэ-р зы пычыгъуз хъурт, суффиксыр макъзеша э-кіэ иухырти, ударенэр зы пычыгъуэлэлэл лепхъуаш, псалъэпкъым и къэмкіэ къыщылэдзауэ етланэ пычыгъуэм техуаш. Укытэ-м ударенэр пычыгъуз къы-м тельщ, суффикс -х пыувэу къехъуа укытэхъым и основэр а суффикс-макъ дэлхуашэмкіэ иух

хъуати, ударенәр яужь дыдә пычыгъуәм тельщ. Апхуәдәш адрес щапхъәхәри.

Бзэм къыхыхъа псальәхәм лъабжъә е псальә къызәрыхъу суффикс щыпыувәкІә, адигәбзәм и хабзәм темыту ятель ударенәри мәІәпхъуэ. Ауэ мыбы щыгъуәм ударенәр зәрыІәпхъуәри псальәм зәрытеувәнури адигәбзә ударенә хабзәм тетущ. Псалъәм папщІәкІә, тәрәзә-м ударенәр яужь пычыгъуәм тельщ. Мыбы зы суффикс пыувә щхъәкІә, ударенәр зытелья пычыгъуәм текІыркъым, ар икІи гурыІуәгъуәш: абы щыгъуәм адигә ударенә хабзәм техъауэ ар къудейщ (*тәрәзәшхүэ*). Аргуәру а псальәм зы суффикс пыдгъезувәмә, ударенәр нәгъуәшI пычыгъуәм кIуәнуш: *тәрәзәшхүэжь*. Апхуәдәш мы щапхъәхам я ударенәхәри: *мыхъэнә – мыхъэнәнә – мыхъэнәнәшә, хуэрәдже – хуэрәдже – хуэрәджешхүэ*.

Урысыбаз псальәхәу адигәбзәм къицтакхәми ятель ударенәри зәрыІәпхъуәм и щапхъитI-щи: *собранә – собранәшхүэ, председатель – председателігъә*.

Псалъәпкъым префикс (ар сый хуәдә префиксми, е ар пычыгъуэ дашщә хъуми, сый хуәдиз префикс хъуми) къызыувәкІә, ударенәм и пIәр ихъуәжыркъым. Ар апхуәдәу щыңытыр, зәрыжытIаши, адигәбзә ударенәр псальәпкъым и кIәмкIә щыңыци араш, псальәпкъым и пычыгъуэ бжыгъәм емылтытауэ, атIә абы и кIәр зәриух макъыраш, зәнхари араш. Шапхъәр: *къуажәгъу – зэкъуажәгъу – дызэкъуажәгъущ, кIуар – кытхуагъәкIуәр*.

Грамматическая категориехәм я суффикс (-а, -гъа, -и, -иу, -гъән-хәм и немышI), падеж кIәүхүк псальәм къызыувә щхъәкІә, ударенәр зытелья пычыгъуәм тәләпхъукІыркъым: *къуәшIий – къуәшIийхәр, хъэнцә – хъэнцәхәмкIә, джыдә – джыдәмкIәкъым* (Ауэ *жыІәшIә – жыІәшIән, къәкIуәж – къәкIуәжә, къәсә – къәсагъәншI*).

Определительнә псальә зәпышIахәм зы ударенә яІеный

Определительнә псальә зәпышIам, зы падеж кIәүхүм зәпышIе псальәхәм, зы ударенәш ягъуэтыр. Псалъә зәпышIам теува апхуәдә ударенәр псальә закъуәм ударенәр зәрытеувә хабзәм тетщ. Ауэ мыбы щыгъуәм псальтиI-щи зәпышIар зы псальә хуәдәу, зы псальәпкъ хуәдәу щыту, абы и кIәр зәриух макъым ипкъ иткIә, ударенәр тоувә, шапхъә:

- 1) *Лацә дәхәр маxуә гүәрим Къамбот щIаләм йобзәрәбзә.*
- 2) *Къуажә даxә дыдә цыкIу.*

Лацә дәхә, Къамбот щIаләм псальә зәпышIахәм я псальәпкъыр макъезеша э-кIә иухырти, псальә зәпышIар зәрызәкәт пычыгъуәхәм щышу иужымкIә къышыщIәдзауэ етIуанәм төуващ ударенәр. Maхуә гүәрим, Къуажә даxә дыдә цыкIу.

хэм я псалъапкыр макъ дәкіуашекі (·р, кіу-мкі) иухырти, ударенэр иужь ит пычыгъуз техуац.

Определительнә псалъә зәпышлахәм зы ударенә фәкіа зәрамыгъуэтүр нәкъ йүнці шыхъур а псалъә зәпышлахәм щыщу япа итым (итхәм), и закъуау къапщәма, и псалъәпкыр э-кіа иухы, ударенә зытехуә а хәту щытмәц, и. ж. ударенә щытельымрә щытемылъымрә зи къәспәлъыкіләр зәщхәэшкі макъзеше у-кіа иухы щытмәц, и. ж. ударенә щытельымрә щытемылъымрә зи къәспәлъыкіләр зәщхәэшкі макъзеше щыхәтим дежщ. Псалъәм папші: *Лацэ, къуажэ, джәду, жынду-хәм хүздәу, сыйту жыпіләмә псалъә зәпышлаам деж ударенә темылъыж махъури а-р э-уә, у-р нәкъ кіәшіу* (редуцированиу) къопсәлъри. Зәвгъапшат: *мәзз икіи мәзз нәхү, джәду икіи джәду къүелән*. Определительнә псалъә зәпышлаам хәт псалъәпкыру япа итым (итхәм) зәхъузка зәрыхъу аффикс пыт хабзәкъым.

Пыз гыуабже плтыфәм
Уй фәр изоплъри
Лъахъшәу щхъәрызокъуә,

(Кәэжэр И.)

Пәжш, япа ит псалъәпкыр причастиеу щытмә, абы псалъәпкыл хәмыхъә префикси суффикси пытынкіә хъунущ. Зәвгъапшат: *къалә сызыпсәуәр икіи сызыпсәуә къаләр*. Апхуәдәу щыт пәтми мыбдежми зы ударенәц щыләр.

Определительнә комплексым и кіуәцкіә япа итыр ягъәбелджылы псалъәу щытынкіи зыгъәбелджылы (определеннә) псалъәу щытынкіи хъунущ – (*ғәатхә жәш – ғәатхә пәсә, ғәемахүэ уәш – махүэ хубба*).

Япа ит псалъәхар ударенәншәу яужь ит псалъәм иә ударенәм проклитика кіә йоджа.

Определительнә псалъә зәпышлахәм щыщу япа итым ударенэр игъузту яужь итыр ударенәншәу къәнәнкіә мәхъу. Апхуәдә ударенәм энклитика кіә йоджа, щапхъя:

Си нәм и нәхүу,
Си пәсәм и хъуахүе,
Бжэр нызәйузодзыр.

(Кәэжэр И.)

Энклитическә ударенам дыщрихъәләр зы пычыгъуз фәкіа мыхъу¹ псалъапкыым, п. п. ищхъа хушымытж еигъа

¹ Пычыгъуз щигъум (е щимыгъуми нағъузш макъкіә иухмә), см., и, и, да, фи, я, зи, зи-хәр иъакілъыкіуа псалъәхәм попшіари (къәспәлъыкіәлә) проклитически ударенә агъует: *Бзум ил и ләпсіц*.

цәпапшләхәр (*си, уи, и, ди, фи, я, зи*) е бжыгъәцә зы-р япә иту абы пычыгъуэ закъуэ фәкла мыхъу псалъәпкъым и кәзм ые э-кәз иуху щыпшувәм дежщ.

Энклитическая ударенә зиә псалъэ зәпышлам определенә гүәр къыкәлъыкүажма, апхуәдә ударенәр мәкъутәжри, псалъэ зәпышлам проклитической ударенә илә мәхъу, зөвгъашат: *сү икИ си нә дәхә; дәшхәр икИ ди шы пишәрхәр.*

Проклитикә ударенә зиә псалъэ зәпышлакхәри энклитикә ударенә зытель псалъэ зәпышлакхари, зы псалъәм хуәдәу, зәхәту къәпсәльяуэ икИ тхауә щытынкIә хъунущ, иужь ит псальъэ(хә)м я пычыгъуэ бжыгъә, я псалъәпкъыр зариух макъым къыхәкIыу, ауэ апхуәдә псалъэ зәпышлакхәр грамматической щызәпкъырыпхIә, зәрызахэт псалъәхәр щхъәхуз-щхъәхузуау къәлъытапхъәш псалъэ лъәпкъыгъуәкIи псалъәу-хам и пкъыгъуәкIи. Псалъәм пашшIәкIә: *Ди ѫғым нартыхүфI къышокI. Нартыху ѢыІәцIәш, подлежащәш: фы плъыфәцIәш, определенәш.*

ЩыятIәм деж шыкIәр зәрадзэ. Шы ѢыІәцIәш, определенәш, кIә ѢыІәцIәш, дополненәш.

Проклитика, энклитика ударенә зиә псалъэ зәпышлакхәр къызәрыпсәлъын хуейри псалъэ къәс тәувыІәгъуэ емытауэ азы ударенәр хәкъузаяш.

Зы псалъәм ударенәу тIу иІэнүр

Зы псалъәм ударенә хабзәмкIә илә ударенәм нәмышI, етIуанә ударенә - ударенә кIәрыдзән иІэнкIә мәхъу. Псалъәм апхуәдәу ударенитI иләу нәхъыбәрә дыширихъәлIәр сказуемэр зәрыупшIә наклоненәм щитым дежщ. Мыбы щыгъуэм хабзәмкIә ударенәр зытельшхъэ пычыгъуэм темылтүу, атIя япә пычыгъуэм тету, ударенә хабзәмкIә ар зытельнын хуей пычыгъуэми ударена кIәрыдзән игъузту Ѣытш. Төпшәнгәэт захуэ псалъэр Япәм пIуатеу уцIәхъуар?

(ЩоджэнцIыкIу А. И.)

Мыбдежым тёпшәнгәэт жыхуIәр зәрыупшIә наклоненәм итш, ударенә нәхъыпхъәри пычыгъуэ тә-м тельщ, ударенә кIәрыдзәнны¹-ны-м тохуэ. Жәуап штыуз, зәрауате наклоненәм иту мыр къынисәльмә, ударенәр пычыгъуэ ны-м тоувә, нәгъуәшI ударени иләкъым псалъәм.

Гу зылъытапхъэ: Зы пычыгъуэ закъуэ фәкла мыхъу

¹ Ударенә кIәрыдзәнныр мы дамыгъэ Ը, * мкIә къәтгъэлъәгъуаш.

псалъэпкъым зарыупщіэ наклоненәм щитым деж къэпсэлъыкІэкІэ, ударенәм и увыцІэкІэ зэралуатэ наклоненәм къышхъэшкылыу къансэль. Зэвгъапшат мыхэр: щыст икИи щыст?, пэжт икИи пэжт?

Зэралуатэ наклоненәм щитым деж, зэрихабзэу, ударенэр псалъэпкъым и кІэмкіэ щылещ. Ударенэр зытехуэ пычыгъуэр зариух макъ дэкІуашэр нэхъ кІыхку къэпсэлъта хъууэ къынфлошІ. Ар къызыыхэкІыр, ди гугъэмкіэ, апхузда макъ дэкІуашэм и ужъкІэ маштэ дыдэу фІэклэ къамыпсалъыж (редуцировать) хъуа макъзешэ ы къыкІэлъокІуари аращ. МыжыхуэтІэр нэхъ ІупщІ зыщыцщикын щхъэкІэ, а зы макъ дэкІуапгэр зы псалъэм и псалъэпкъым щышу, адрейм пса-лъэр зазыхъуэкІ суффиксу пыту къэштауэ зэбгъапшэ хъу-нуц, псалъэм щхъэкІэ: хъэшІэц, икИи хъэшІэц, шэц (ши зыщІэт) икИи шэц (молоко, сказуемецц ы пыту), щыгъэт икИи щыгъэт, текІуэт икИи текІуэт, къатыр икИи къатыр. ПсалъитІ зэгъэпшахэм щышу япэ итхэр мыпхуэдэу къыдо-пээль: ХъэшІэц*, шэц*, щыгъэт*, текІуэт*, къатыр*.

Адыгэбзэм тэухуауз щылэ лэжыгъэхэм¹ къадхьац, дагъэ-шхáц, къэкІуэхá?, Ѣллá?, къодзакъэ, ддгъэбáнэ, и. псалъэхэм ударенигІ – нэхъышхъэрэ кІэрыдзэнре ялэу щытхац.

Мыпхуэдэ щапхъэхэм къыжэбгурыйкІынущ макъзешиз а, о-хэм сыт щыгъуи ударенца ятель хуэдэу, ударенэ зытемыль а, о бзэм хэмьт хуэдэу. Абы утетмэ, псалъэм хэт пычыгъуэ къэс ударенэ тету къышыплъытэн бзэм куэду ущыхуэзенущ.

Дэ ди гугъэмкіэ, ар тэмэмкъым. Псалъэм папцІэкІэ, дауэ хъун къоджасц, къашагъэнц-хэм пычыгъуэ къэс ударенэ тельу. Дэтхэнэ макъзешэри бзэм къышокІуэ ударенэ тельуи темыльуи; а, о-хэм сыт щыгъуи ударенэ (кІэрыдзэнми) ялыгъуэ къынфлээгъэшкылыр езы макъхэм я щытыкІэр арц; адрейхэм елтытауа абыхэм нэхъ макъ лъагэ ялэц.

Г. Турчанинов, Цагъуз М. Сымэ къамыл, фІамыцІ-хэм ударенэ нэхъышхъэр къа-, фІа-пычыгъуэм тельу, ударенэ кІэрыдзэныр иужь ит пычыгъуам тельу къышагъэлъагъуэзи гугъу тщІа грамматикам.

Дэ къызэрятлъытэмкіэ, мыйдежым ударенэр зытельыр иужь пычыгъуэхарц, сыту жыпшемэ нэхъ хэкъузаяуэ къансэлъыр ахаращи, ударенэ кІэрыдзэн мы пса-лъэхэм ялэкъым, атэ сыт щыгъуи зы макъым тету, лъагэу къансэль макъ а-м ударенэ тель хуэдэу къынфлэгъэшкылыу аращ.

¹ Г. Турчанинов, М. Цагов. «Грамматика кабардинского языка», АН СССР, М.-Л., 1940 г., стр. 43

«Грамматика кабардино-черкесского литературного языка». АН СССР, М., 1957 г., стр. 30.

Основиті-шы зәптыувәу къәхъуа псалъәхәм зы ударенәш ялә хабзәр: щілактүә-бащләйкъ, джанә-гүзүэншәдж, кәртлоф-щіләтхъуз, напәләләйшіл, кхъуейплыжъкәрыйшілә, бзухъәгүбгүз, шейтланхъарбыз.

Ударенәм псалъәм и лексико-семантическа, грамматическа мыхъәнәхәр ихъәжыныр

Ударенар зытеувә пычыгъуәм елтытауә псалъәм и лексико-семантическа, грамматическа мыхъәнәм зихъәжынкілә хъунущ.

Языныкъуә щапхъәхәм ударенәм ихъәжыфынуш псалъәм и лексико-семантическа мыхъәнәри и грамматическа мыхъәнәхәри, языныкъуәхәм дәж абы зәрызащхъәштигъәкінкілә хъунур псалъәхәм я грамматическа мыхъәнә къудейхәмкіләш. Дыхәпиләншіл апхузда щапхъә зыбжана, ударенәм и пәрхъезжауә тедгъеувәуре.

1. Ударенәм и увыпіләмкілә лексико-семантическа икінші грамматическа мыхъәнә зырыз зиңә псалъитіләр зәщхъәшыкілүү:

Хъәшіләш икіншіләш. Хъәшіләш щыләціләш, белджылыншагъэ формә иләш; хъәшіләш щыләцілә-сказуемәш, ит зәманым, цәспрәженәм, зәрауатә наклоненәм итш, щыләнгъэ къеззыгъельтагъуа суффикс -ш пыту.

Мыхъур икіншіләр. Мыхъур щыләціләш белджылыншагъэ склоненәм итш, предметым и цәркүризуу араш; мыхъур зыләжь причастиец е причастием къытекіла плъыфәләш, щытыкілә къигъельтагъуау, И. падежым итш.

Джәду икіншіләр. Джәду щыләціләш, белджылыншагъэ склоненәм итш, падеж кізүү пыткүым, предметым и цәркүреуа; джәду щыләціләш, О. падежым итш, кізүү -у пытш.

Аркәэ икіншіләр. Аркәэ щыләціләш, предмет къегъельтагъуа, падеж формә иләкъым, нәгъуәщіләрә псалъезу адигабзәм къыхыкъаш, тель ударенар адигабза ударенә хабзәм теткүым; аркәэ цәпашшіләш, зыгъельтагъуа цәпашшілә а-м падеж формә -р иләу, зәрыупшілә наклоненам иту сказуемау арш.

Мысыр икіншіләр. Мысыр плъыфәләш, падеж формә иләкъым; мысыр причастиец, И. падежым и кізүү-р пытш.

Къамышыр икіншіләр. Къамышыр щыләціләш, И. падеж формә иләш, нәгъуәщіләрә псалъезш; къамышыр зәлажы причастиец, И. падежым иту.

Ахъшәм икіншіләр. Ахъшәм щыләціләш, падеж формә

иіекъым, хъерып псалъен: *а́хъшем щыІәцІәп*, Э. падежым и клауҳ пытщ, тырку псалъен.

ЯІәт икін *яІәт*. *ЯІәт* глагол-сказуемен, 3-нэ щхъен, куәд бжыгъен, ит земанен, глагол спряженен, и инфинитив формар «*Іәтын*»; *яІәт* глагол-сказуемен, 3-нэ щхъен, бләкіла-зәфіемықта земанен, цә спряженен, и инфинитивыр «*иІен*».

Щығзәт икін *щығзәт*. *Щығзәт* глаголш, унағе щыныгъэ наклонена, 2-нэ щхъе, закъуә бжыгъе, категориехәр иіен; *щығзәт* щыІәцІә-сказуемен, сказуемә формә -т пыту.

ТекІүәт икін *тәкІүәт*. *ТекІүәт* глаголш, унағе щыныгъэ наклоненәм итш, закъуә бжыгъен, 2-нэ щхъен; *тәкІүәт* глагол-сказуемен, унағе щыныгъэ наклоненен, суффикс -т пыту.

Сыжәрт икін *сыжәрт*. *Сыжәрт* плтығәңә-сказуемаш, сказуемә формә -т иіез; *сыжәрт* глагол-сказуемен, сказуемә суффикс -рт пыту.

Щапхъәхәм зерыхэттәгъуэнди, зи мыхъәнәхәр ударенәм Іүпці ишці псалъиті зездыллахәм язым и псалъенкъыр зери-ух макъым хуәдә етІуанәми пытщ, псалъепкъым щымышу, атІә грамматическа категории гуәрим и формәу. Щапхъәхәр:

КъуажәкІә икін *къуажәкІә*. КъуажәкІә щыІәцІә къуажәре кіз-үә зәпзыуващ, падеж формә иіекъым; *къуажәкІә* щыІәцІәм падеж кізух -кіз пыту араш.

Гүгүәмә икін *Гүгүәмә*. *Гүгүәмә* щыІәцІә *Гүгүәз-рә* мә-үә зәхатщ. *Гүгүәмә* щыІәцІә *Гүгүәз-м* условна наклоненә формә иіен.

ТхыкІәм (орфографиен) къыхәкІыу зәшхъ хъуа псалъитір ударена зерыхтеува елъытауә я мыхъәнәкІә зәтекІыжу ухуоза, щапхъә:

Щыхъумә икін *щыхъумә*. *Щыхъумә* глагол-сказуемен, унағе щыныгъэ наклоненәм иту, 2-нэ щхъен, закъуә бжыгъен; *щыхъумә* глагол-сказуемен, условна наклоненәм и суффикс -ма пыту.

БләггүкІә икін *бләггүкІә*. *БләггүкІә* щыІәцІәхәу бләггү-рә кіз-ра зәхыхъәри къехъуащ, падеж формә гуәри пымыту; *бләггүкІә*, *бләггү* щыІәцІәр II. падежым иту араш.

Нәхүщ икін *нәхүщ*. Нәхүщ щыІәцІәш, грамматическая форма гуәри пымыту; *нәхүщ* щыІәцІә-сказуемен, сказуемә суффикс -щ пытщ.

Ударенам (паузәм) псалъэм и мыхъәнәр зәрагъәбелджылым пыштауә зәм псалъитіу тхын хуейуә, ударениті щыІәу,

зэм зы псалъеу, зы ударенә фәкIаи щымыIау ухусэ, щап-хъэ:

ЗәкIа щIәкIац икIи зәкIәцIәкIац. Псалъе зәпышЦам хэт зәкIа-р наречиеш. ЗәкIәцIәкIац жыхуIем и кIуэцIкIа зәкIа-р префиксц. КъыкIәлтыкIу щапхъэхеми феплъыт.

Япэ увыйн икIи япэувыйн; ээ трилвхъакым икIи зэт-рилвхъакым; и адэ хъудмэ икIи ядэхъудмэ.

ПсалъитI зәпышЦам зэм тIуми ударенә щхъахуэ-щхъахуэ ятельу, зэм проклитическу ударенә яIау щыхъу щыIац, псалъе зәпышЦахем дэтхэнем щыгъуи къарыкI мыхъэнэр зәщхъэшгъэкIуу, зөвгъапшэт мыхэр:

(Нагъыщ) зәрагзэув хабзэр икIи зәрагзэув хабзэр.

Щыпсэу къуажэм икIи щыпсэу къуажэм.

Пхъэ зэгүэх икIи пхъэзэгүэх.

Щапхъэхем гу зерильуагъатэмкIа, псалъитI зәпышЦами щхъахуэ-щхъахуэу ударенә нас тельмэ, псалъитIри я щхъэ нэхъ хущытыжщ, глаголхам лажыгъэ хэльу, глагол-сказуемау мэув. Ударенэр проклитическу щытмэ, зы псалъэр определенэу, ар адрайм нэхъ IащIельу, апхуэдэу лажыгъи хэмийльу, причастиеу щытиц.

2. Ударенэм и увыпIемкIа псаIъитIым я грамматическа признак гуэрхэр зэхэкIыу:

Гүүэлзыжат икIи гүүэлзыжат? НаклоненэкIа зәщхъэшокI, адрей категориехэмкIа зетохуэ.

ТхъэкIумэкIыхъ икIи тхъэкIумэкIыхъ? ТхъэкIумэкIыхъ щыIацIац, падеж формэ ийэктым, предметым и цэ къриIуэу араш; тхъэкIумэкIыхъ?-р абы къыщхъэшокI, сказуемэу, зеруущIа наклоненэм зэритымкIа.

ЕчэнджэцIрэ икIи ёчэнджэцIрэ? ЕчэнджэцIрэ глагол-сказуемэш, зараIуата наклоненэм итиц, союз-суффикс -рэ пытиц, ёчэнджэцIрэ? глагол-сказуемэш, зеруущIа наклоненэш.

Макъзешхэр, абыхэм ударенэр щателъымра щатемылъымра

Макъзешхэм сый щыгъуи зы къэпсэлтыкIа яIау щытктым. Ударенэ щытлъымра щытемылъымра абыхэм я къэпсэлтыкIэр зэхуэдэктым.

Нэхъ ишхъэкIа зерыхытIащи, щхъэ префикс а- (я-м хэт а-ри) блэкIа зэманым и суффикс а-р (гъа-м хэт а-ри) ударенэ щателъыми щатемылъыми - сый щыгъуи макъзешэ нас а-уэ къацэль: гъэвá, ядб, къагурыбгэIуэфырктым, пцIаггáцIа, къэкIуайтIыр, щахуэзэжын.

Псалъепкъыр макъзешэ э мыхъуу нэгъуэшкіэ иухма, псалъепкъым щыщ макъ а-м зимыхъуажу къалсэль ударена техуэми темыхуэми: щыбагъ, щагъыбээ, шагъдий, къабзий.

Псалъепкъым щыщ макъ а зыхэт цэ зэдайхэр, абыхэм къатеккылж псалъепкъэм нэмьшц, щитым щеңчъу, «Адыгэбза-урысыбээ псалъальэм» ит мин 20-м щышу, абы нэмьшкіэ, цэ уней (псом хуэмыйдау цэ, унэцэ) күэд баэм хэтц апхуэда макъзешэ а къыцапсэльу, псалъэм пашшкіэ: *Къасым, Нэлжан, Бетал, Чарыган, Мыхгултар, Къамбот, Бахчээн*.

Псалъепкъым щыщ макъзешэ а зыхэт псалъэхэр, езы апхуэда макъзешэр хъаламету щытиш күэдым гу зерильяугъватэмкіэ.

Яперауа, апхуада псалъэ зыбжанэр нэгъуэшкыбээ псалъэу ди баэм къыхыхъауз зерыштыр а макъзешэ а-мкіэ къоощэ. Апхуэдэхэш: *ахъмакъ, балигъ, балий, даим, дудакъ, зэман, зран, къабыл, къамыл, залым, лагъым, насып, хзыбар* икчи нэгъуэшкхэри.

ЕтIуанерауа, ударенэм емыпхауз, грамматическая категория гүэрим пымышлауз адигэбзэм макъзешэ а хэмиту букъуэдииныр зерыштыуагъэр къышлагъэш а псалъэхэм, къапштэмэ, мыхэр адигэбзэм зерыштыым зыми шач къытрихъэну ди гүгъэкъым: *бжъамий, щагъ, къакхъу, лгахъш, лгахъц, лъагъун, лъагъунлъагъу, фламыш, хуабжъ, хгар, шабий, шагъдий, нартыху*.

Мыбыхэм нэмьшкіэ, суффикс -гъ-м и пэкіэ щыт хъэрфзеша а-ми сый щыгъуи къиккыр макъзешэ а-щ. *Быдагъ, инагъ, лзэпагъ, щылагъ, бжэкуагъ, бгъуагъ, къыхъагъ, лъагъ*.

Суффикс -гъ-р арц абы япэкіэ щыт э-р ударенэм емыпхауз макъзешэ а хъуныр къэзышар¹.

Къэлгитэн хуейц псалъепкъым щыщ а зыхэт нэгъуэшкыбээ псалъэхари адигэбзэм ей зерыхъуари.

Псалъепкъым щыщ макъзешэ а-р ударенэм зэрэмьшхар науэ мэхъу псалъэхэм суффикс е псалъепкъ яныбгъэувэккэрэ, ударенэр а-м темыхуэж пишымэ. Деплъынти щапхъахэм: *бгъуагъыфI* – *бгъуагъ*, *магъ* – *магъыпэ*, *пIэшхъагъ* – *пIэшхъагъыншэ*, *шынакъыкI*, *шыуан* – *шыуаныжъ*, *сабын* – *сабыныфI*, *сатыр* – *сатырыкI*, *аудан* – *ауанышхуз*.

Зэрыйтлъагъущи, ударенэр темылъ щхъэккіэ, а-м и къэпсэлтъыккіэм эихъуэжыркъым.

Псалъэ закъутлакъуа урохъалэ и псалъепкъыр э-кіэ иухыу, ауэ ударенэ зытемыхуэ, псалъепкъым щыщ макъзешэ а хэту: *балыджэ, къашыргээ, щагъыбээ*.

Псалъепкъым щыщ, ударенэм емыпха макъзешэ а зыхэт

¹ Федль Н. Ф. Яковлев. «Грамматика литературного кабардино-черкесского языка» АН СССР, М.-Л., 1948 г., стр. 342.

шыңаңыз, пілтің фәндер фонетикә, пәжірытхә и лъэнныкъүәкіл хъәләмәттә. Мыпхуәдәхәм аффикс гуәрхәр пыувеу глагол хъууэ щытми, а-р зәхъуәкъыншау тхыжын хуейш, зи псальзикъыр э-кә иих цәхәу глагол хъуахәм хэт а-м къышхәшкылайы, сыйту жыпшамә япәрехәм а-р э-м хуэммыкъуауа, атла а-уә къышапсәлъиж.

Зәвгъашшәт мы щапхъәхәр:

ударенәм емыпха а зыхэт:

сабыр – игъасабыраң
сабий – зумыгъасабийж
къару – сәфәкъаруң

ударенәм пышла а зыхэт:

хуаба – игъахуәбәжәш
щалә – зумыгъәшшәләж
дахә – сәфәдәхәжккым.

Хъэрфзешә э-кә иих псальзикъым ударенәр зытехуә макъ а хәтмә, ар макъзешә а нәсу къапсәлъ: мәззә, лъахъә, гъасә, мәрәкъуә, ауз ударенәр Іәпхъуәмә, а а-р макъзешә э-м хуокъуә, хъэрфзешә а-кә цәхәм¹ щатхыж щхъәкіл: мазәціл, лъахъәбжъә, гъасәгі, мәракъуәхъә.

Макъзешә у-м ударенә щыттельым деж макъзешә нәсш, укъуздияу къапсәлъ, абы щыгъуәм ар псальзикъым щынуш: хъэмбылү, Нұсә, пүд, чәзү, ерү.

У-м ударенә темыхуәмә, ар нәхъ гъәкішшәуә къапсәль иккі грамматическая категорией и фасцәу щытынкіи псальзикъым щынушкіи хъунуш: дүней, түмән, күедү; зағылапшәт мы пеалъәм хэт у-хәр: джәдү – джәдү, пүдү.

Макъзешә о-м ударенә щыттельми щытемылъми и къәпсалтыкіләр зериззәкъапшыкіләр къаубыдыгъуейш, машшә дыдаущ зериззәткіләр е зәщхәшкылхаркъыми, ауз ударенә щыттельыр нәхъ хәкъузау (иккі машшә) нәхъ кыхъу къапсәлъ. Зәвгъапшәт мы пеалъәм хэт о-р: боз, мәдә, нобә, нобәрәй, бостәй, ноплә, щопләлъ.

Макъзешә и, е, э-хәри ударенә щательым щыгъуә нәхъ хәкъузау, машшәуи нәхъ укъуздияуә къапсәль, ударенә щатемылъым нәхърә. Зәвгъапшәт мы хәр: къүекій – Гүхинуш, мәләй – щепләш, щізлә – щегъаплә.

Макъзешә ы-м ударенә темылъма, иккі ударенәм нәхъ пәжыжын хъуху, нәхъ кәшші къапсәлъ маҳъу: мышә – мышәж, мыгъәбәләрмыгъын, щығыныш. Пеалъәкіләм щиты-ри редуцировать щәхъур – щізләудыр ударенә зеритемыхуәр арш: зәвгъапшәт джәдүл(ы), Гүхълы.

Макъзешә и-р союз-суффиксу щитимә, ударенә техуанукъым, ударенә ўытель и-м нәхъри ўытемылъ и-м нәхъри нәхъ

¹ Глагол псальзикъэм хэт а-уә ударенәр зытемыхуаж, абы къыхәкілә а-уә къапсалтыр хъэрфзешә э-кіи ятхыж: ләжәз – ләжъән, псалъән, макъуә – мәнкүәж.

кәштүи къансэль; абы къыхәкілә ударенә зытель ы, ә-хәри иғъәкіуәдыфыркъым псалъэм шыпшувәкілә. Зәигъапщәт мыйбы хәм хәт и-р: *къышіхри, къилгыти, шыи, кәржәи.*

Арапци, адыгәбзә макъзешәхәм я къәпсәлъыкінур зыкъомкілә абы ударенә телъин, темылъыным епхаң; зылъәнныкъуәкіи, грамматическое категорием пыңдаң; еща-нау псалъәпкъыр пычыгъуә зәхуәшіләкілә, зәхуакілә иухыним ийыгъыш.

ОРФОЭПИЕ

Орфоэпием ай 1970 жарысда писалъем и къәспәлъыкъІә тәмәмымырщ, писалъем щыхәтим деж, изгүеңші макъхәм шабғыздаувәкІә, писалъехәр щызәпхам деж, грамматическая фашә гуәру щыщытым щыгъуә макъым и къәспәлъыкъІән хуейрщ.

Щыхухәм я гурылъхәр зәрызәхуаIуатеу щыт бәзәр зы писәлъәкІә тәмәмым тетыным мыхъәнешхуә иІәш, писәлъегъу-хәм къаIуатехәр гурыIуагъуә, шәрыуа хъун папшІә. Писалъ-хәм щышIәхәм шаIә къәспәлъыкІәхәр (говор, диалектхәр) къегъанәри бәзәр зыIурылъ писоми ар зәщхуә къапсәль хъу-ным хүшIокъу орфоэпииер. ПисалъакІә и лъаныкъуакІә щыхухәм я Iәзагъым, культурәм хегъахъуә, зргъезужъ орфо-зием.

ЖыIән хуейш фонетикәр, морфологиер зәпкърыха зәры-хъуам, нәхъ ипIә иува орфографие щыIә зәрыхъуам я фы-гъәкІә орфоэпием и нормә зыбжанә хаубыдыкІә бәзәм зәры-щыхъуар.

Адыгәбзә орфографиер нәхъышхъуаIу зытетыр фонетическая принципирыщ, морфологическая къигъәсәбәпу щитми; апхуә-дәу щыщыткІә, писалъэр зәрытхам хуәдәу къәспәлъыжыныр орфоэпие хабзәхәм я зы хәкIыпIәу (нәхъышхъуаIу) плътытә хъунущ.

Адыгәбзә ударенәм и хабзәхәр зәхәгъәкІә зәрыхъуам къахәбгурлыкIыфынуш орфоэпием ударенәр зәрыхуәхъур. Адыгәбзә ударенәр, изгүеңшібзәхәм, писалъем щхъәкІә уры-сыбзәм, и ударенәм хуәдәу а зы писалъем и пычыгъуә зәмылIәуҗыгъуәм телъу къапсәльу, абы къыхәкIәкІә писалъем къәспәлъыкІә зәтемыхуә иІәу щыткъым. Адыгәбзәм писалъә закъуэтIакъуәц узыхуәзәр ударенәр зәмышхуә тегъеу-вауә. Ари къызыыхәкIыр писалъем и къәспәлъыкІә тәмәмым мышIәнүгъәрщ, ар архаизм хъууа къәспәлъыкІә тәмәмым яІәшIәгъуищыкIыжыныр, диалектизмәр арш, щапхъә: *афә-рым – афәрым, икIий – икIи.*

Мыр хәгъәзәрхын хуейкъым ударенәм и увыпIәмкІә писалъем и лескико-семантическа мыхъәнәхәр щызәхәкIым, писалъем щхъәкІә: *хъәшIәш – хъәшIәш, ахъшәм – ахъшәм, и;* е писалъем и грамматическая мыхъәнәхәр IупшI щыхъур, щапхъә: *кәэкIуат – кәэкIуат? Алый – Алый?*

Адыгәбзәм макъ дәкIуашхәр пхъашә, шабәкІә зәрызәшхәшымыкIым (фонемә хъууа); макъ дәкIуаша

жыгъыжыгъ, дэгүхэр къызэртыпсэлтүм хуэдэу ттхыжу зарьштым орфоэпиец нэхъ тынш, къызэртыгүэцI ешцI.

Адыгэбзэм ишц къызэртапсэлтүмрэ зэрэтхымрэ щызатемыхуэ, абы къыхэкIкIа орфоэтическе хабзе щыыгъын хуейуз.

ТхыкIэмрэ къэпсэлтывкIэмрэ щызатемыхуэхэр

Макъхэм я къэпсэлтывкIа тэмэмыр

Макъзешхэм я къэпсэлтывкIэр. 1. Макъзешэ э-кIэ иух псалтэпкъым щыщ а-р э-уа къапсэлт, ударенэ щытемылтыйжым деж, щапхъэ: *ֆашэ – фэшэфI, къуэжэ дáхэ – къуэжэ дахэ цЫкIу, мэракIуэ – мэрэкIуэхъэ. ЙамIа (ятIэ) – йэтIацIуэ, йáжъэ (яжъэ) – йэжъяфа.*

Определительнэ псалтээ зэпыщIар (зы падеж кIэух фIакIа зимыIэ цеалъехэр) зы ударенэ (нэхъышхъэ) фIакIа имыIаущ къызэртапсэлтүр. Псалтээ зэпыщIам ударенэр зэритеувэ щыкIэр псалтээ закъуэм ударенэр зэритеувэ хабзэм тетш, псалтээ зэпхахэр зы псалтэпкъым хуэдэу щытре и кIэр зэриух макъым тещъыхъяуэ, щапхъэ: *Лэцэ дáхэр махуэ гуэрим Къамбот щIалэм йоубзэрбээ (Щ. А.). Къуэжэ дэхэ цЫкIу. Си нэм и нэхуу, Си псэм и хъуáхуэ, бжэр нызэЛузодзыр (Къэ-жэр И.). Апхуэдэ псалтээ запхахэм псалтээ къэс ударенэ яIэу къапсэлтывныр къеджекIемышщIэм и исэлъехIеш.*

2. Псалтэпэм щыт хъарф а-м къызэрджэн хуейр макъзешэ э-уэц, псалтэм щыхэкIе: *адэ – эдэ, ар – эр, ажэ – эмэ, адакъэ – эдакъэ, апхуэдэ – эпхуэдэ, арихъэкIэ – эрихъэкIэ.* Адыгэбзэм щапхъэ закъуэтIакъуэрц псалтэпэм макъзешэ а къышапсэлтүр (*алэ*).

3. Псалтэпэм, хъэрфзешэм и ужыкIе щыт у, и, е-хэр къызэртапсэлтывн хуейр макъ дэкIуаша у, пычыгъуэйы, йэ-хэущ: *уадэ, пасэу, бэуэн; ин – йын, ткIин – ткIийн, ерыщ – йэрыщ, уае – уайэ.*

4. КIэух-суффикс -у-м и пэкIэ щыт э-р езым нэхъре нэхъ махэ ы-м хуэкIуауэ -ыу-уэ (е дифтонг -ыу-р макъзешэ -у-м хуэкIуэуэ) къапсэлт (зэрэтхым темыхуэу), ударенэ щытэмлийм деж, щапхъэ: *пасэу – пасыу, мыIэрьисэу – мыIэрьисыу, е мыIэрьису, Гущащэу – Гущащыу, хуэнIашIэу – хуэнIашIыу.*

5. Префиксн хэт сонорнэ макъ р-м и пэкIэ ы-р къэд-мыпсэлтывж мэхъу, орфографиими апхуэдэ -ы-р мытхыпхъэу къицтанац. Мыбдэж ы-р къэпсэлтывним псалтэр хъэлъэ ешцI: *къызэрт(ы)рагъэзэж* (лэжыгъэ), *къ(ы)рагъэжъэжащ* (я хъещIэр), *щ(ы)рағгаджэ, т(ы)ретхэ.*

**Үрүс, интернациональнэ псалтъеу адыгэбзэм къыхыхъахэм
хэт макъзепхэм я къэпзелъыкІэр,
ударенэ щателтымрэ щатемылтымрэ**

1. Псалтъәпәм щыт а, о-хәм ударенәр төхүәмә, макъ а, о-уә къапсэль, и пәр адыгэ макъ дәкІуашэ I-кІэ къышІидзэ хуәдэу: *Іавгуст – август, Іорден – орден, Іакт – акт, Іадрес – адрес, Іобласт – область, Іобщество – общество.* А, о-хәм ударенәр темыхуәмә, адыгэ макъзеша э къапсэль, макъ I-кІэ къышІидзэ хуәдэу: *Іэванс – аванс, Іэтряд – отряд, Іэтшәжит – общежит, Іэвтобус – автобус, Іэгроном – agronom. (Іэ-м и пләкІэ э къышапсэль щыңәш, псалтъэр ударенә зытемылъ а, о-кІэ къышІидзэмә: эпрель – апрель, эптекә – аптекә, эбрикос – абрикос, эләтес – аләтес, эбоз – абоз).*

Псалтъакум, псалтъакІэм щыт а, о-хәм ударенәр төхүәмә, урысыбзами щызәшхъу щыт макъзеша а, о нәс къапсэль, щапхъе: *аванс, руда, кино.* Ударенәр темыхуәмә, а, о-р адыгэ макъзеша э-м ешхъу къапсэль, ауә и тхыкІэр зэтхөүәркъым: 1) куәд щауә адыгэбзэм къыхыхъауэ фонетическә зәхъуәкъыныгъэ зыгъуэта псалтъәхэм къышапсэль э-р щатхыхъ: *стәкан, сәлат;* 2) къызәрхыхъауэ куәд мышыа икИи къыхыхъэ псалтъәхэм э къышапсэльми, урысыбзэм щиІе тхыкІэр къызатегъэнэн папшІэ, а, о-уә ятхыхъ, псалтъакІэм деж мыхъумә.

къыззрапсэльыр

бәтәрее
вәдерод
дәмино

зәратхыр

батарея
водород
домино

ПсалтъакІэм деж ударенә зытемылъ а, о-хәр э-уә ятх: *бригада, общество.*

Псалтъакум хэт а-м ударенә темыхуәми, а-уә къышапсэль щыңәш, ар нәхъ щыплъягъур ударенә зытхөүа пычыгъуәм и пәкъит а-р арш, апхүэдә псалтъәпкъхәри пычыгъуэ захуәшІакІэ иух хабәшәш: *балкон, вагон, глагол, закон, (ауә машина).*

2. Макъзеша и, ы, у-хәм ударенә щытемылъми щытельми зарьязицхъәшыкІ щымыІәу къапсэль: *художник, клуб, парус, промышленность, опыт, директор;* ауә псалтъәпәм щыт макъзеша и, у-р адыгэ макъ дәкІуашэ I-кІэ къышІидзэ хуәдэу къапсэль, щапхъе: *Іударник – ударник, Іударенә – ударенә (ауә лабиализованә Іу-къым), Іинститут – институт, Іинженер – инженер.*

Урысыбзә макъзеша э-р ударенә щытельми щытемылъми

зэхуэдау къапсэль: псальцем, хъэрфзешэм и ужъ щыщтым дэж э-р адигэбзэм къызэрышапсэльыр макъзешэ е-р макъ дэкIуашэ I-кэ къышцIаауущ, н. ж. Йе-уещ: *Иелектричество* – *электричество*, *Илеватор* – *элеватор*, *полема* – *поэма*.

3. Хъэрфзешэ я-м къигъельгъау ѹ, а-р къапсэль: 1) йа-уэ, н. ж. урысыбзэм къызэрышапсэльым ешхъу, ударенэр тэхуэмэ, псальцем е хъэрфзешэм и ужъкIэ щытмэ, щапхъэ: *йаслээ* – *яслэ*, *йамб* – *ямб*. 2) йэ-уэ (й-рэ адигэбзэ макъзешэ э-м ешхърэ), ударенэр темыхуэмэ; *йэнварь* – *январь*, *йэпоние* – *Япония*. Ударенэ зытемыхуэ я-р йэ-уэ къапсэльми, псальцэм, псальцекухэм я-уэ щатхыж, ауэ псальцIам йэ къэзыгъельгъуз е-уэ ятх, арац -ея, -ия, -я-кэ иух урыс, интернациональнаа псацэхэр адигэбзэм -еэ, -иэ, -е-кэ иуху щатхыр: *историе, идеe, географие, Зое, батарее*.

Ударенэр кIаух -иэ, -ия-хэм хэт и-м тэхуэмэ, ахэр ийэ-уэ (з-р адигэбзэ макъзешэц) къапсэль (*драматургийэ, хирургийэ*), ударенэр абы темыхуэмэ, -иэ, -ия-хэр -ий-уэ къапсэль (*наречий, историйэ, химиэ, Азийэ*), ауэ сыйт щыгъуи -иэ, ия-хэр ие-уэ ятх (*наречие, историе, драматургие, н.*)

4. Псалтьцэм е хъэрфзешэм и ужъкIэ щыт е-р къапсэль адигэбзэ йэ-м ешхъу, ударенэр тельми темылельми. Ауэ зэмыхъуэкIауэ е-уэ ятхыж: *Йэропэ* – *Европэ*, *пыйэсэ* – *пьесэ*, *междометийэ* – *междометие*; макъ дэкIуашэм и ужъкIэ щыт е-р макъзешэ е-уэ къапсэль, щапхъэхэр: *билет, директор, правленэ*.

5. Ё-р псальцэм, хъэрфзешэм и ужъкIэ щытмэ, ѹо-уэ къапсэль (*йолкэ-ёлкэ*), макъ дэкIуашэм кIэлъыкIуэмэ, ар дыдэр е о (макъ дэкIуашэр щабэу) къапсэльныну хэтц: *пулемийот – пулем'от*, ауэ ятхыр ё-щ: *пулемёт*.

6. Ю-р псальцэм, хъэрфзешэм и ужъкIэ щытмэ, ѹу-уэ къапсэль, ударенэ тэхуэми темыхуэми: *йустице* – *юстици* ўубилей – *юбилей*, *йуг-юг*. Макъ дэкIуашэм къыкIэлъыкIуэмэ, у-уэ къапсэль, япа къит макъ дэкIуашери нэхъ щабэу къапсэльным хүщокъу, ауэ ятхыр ю-щ: *револуцэ – революция*, *парашут – парашют*.

Макъ дэкIуашэхэм я къэпсэльгынкэр. 1. Щыланыгъэ къэзыгъельгъау ѿ суффикс -щ-р псальцкъым щыцц суффиксын нэхърэ нэхъ макху къапсэль, эгъапщэт: *шкIац* – *шкIащ* *хъэщIац* – *хъэщIащ*, (псалтьцкъым щыцц суффиксын хъэрфиткIэ тхащ, ар нэхъ кIыхху, лъэшу къызэрапсэльын къэгъельгъауан щхъэкIэ).

2. Макъзешэ е, и-хэм и пэкIэ щыт макъ дэкIуашэр нэхъ щабэу къапсэль, ээгъэпщэ н: *лээдий* – *дыд*, *зи унэ* – *зы унэ* *мей* – *мыр*, *тепицэ* – *тумылзхъэ*, *хэлзыта* – *холзыта*, *жеIэ-жаIэ*, *шабий* – *бабыц*.

3. Макъ дәкІуашитІ зебгъедәтырзы макъ кыыхъу къапсель, зәгъәпщәни: тхащ - ттхащ, дащ - ддащ, сащ - ссащ, щыш - щышщ, зәфІекІакІәт - зәфІекІакІәт, жәм - жәммә, пхәэхәр - пхәэхәр, макъ - макъкъым, защ - ззащ.

4. Макъзешәе, и-хәм я ужъкі шыт й-р къапсөлтүркъым, шапхъә: жебащхъуз - жейбащхъуз, пщәде - пщәдей, шыбжи - шыбжий, фи - фий, пишЕ - пишЕй.

5. Аффрикатә дж, ч, чI-м и пIакІә къыншиуд гь, к, кI-р къапсөлтрең, исом хуэмидәу нахъ ныбжъ зиIәкәм: гыдә - джыдә, кы - чы, кIапсә - чIапсә, бәгъыхъ - бәджыхъ, тепицәк - тепицәч, фәрәкI - фәрәчI. Ар къызыхәкIыр гь, к, кI-хар аффрикатәхәм хуәкIуэнныр иджыри бәзм щызәфІекІаяз зәрышымытырщ. Литературабзәм къиңтар аффрикатәхарщ.

КъәпсөлтүкІә иIәхәм языр литературнә нормәу къынхубыдыкIа хъуакәу къәпсөлтүкІәмрә тхыкIәмрә шызетхуахәр

Тхыгъе щыIә зәрыхъурә адыгәбәзим и лъәныкъуз куәдүр зәпкърыха хъуаш: диалектхәр къакуташ, фонетикәр зәпкърахаш, грамматическая хабазхәр зәхагъәкIаш, орфографиер яубыхуаш, исальтәзә зәхалтъхаш. А ләжыгъәхәм я фыгъәкIә исальә, аффикс куәдым я къәпсөлтүкIәр зәIубз хъуаш, абыхәм яIә къәпсөлтүкIәхәм щыщ гуэрүр литературнә нормәу уври. Нахъыбәу зи къәпсөлтүкІә зәтәмәма хъуар грамматическая категории гуэрхәм я аффиксхәрщ.

Грамматическая категории гуэрхәм я аффиксхәм я къәпсөлтүкIәр - орфоэпие

1. ЩымыIәныгъе къынзәрыкI суффиксым бәзм щиIәщ къәпсөлтүкIәхәу -къәм, -къымә, -шым, -къым. А суффиксым хәт макъ къ-м и пIакІә I-р къәпсөлтүнныр бәзм къыншыхъуа фонетическая зәхъуәкIыныгъәм къыхәкIаш. Литературабзәм къиңтар суффикс къым-рщ, щапхъә: щыIәкъым, хуэмыхуым.

2. УпшIәныгъе-гъәбыданыгъе къынзәрыкI суффиксым иIә къәпсөлтүкІә -къә, Iә-хәм щыщу тхыгъәм щатхыр -къә-ш, ар зәратхым куәдәүи къапсалтүрж, а щыкIәмкIә орфоэпическә нормә хъуауэ, щапхъә: укIуәркәэ, щыIәкъәэ.

3. Күәд бжыгъәм и суффикс -хә-р һә-уә в хъә-уә къезип-сәль щыIәщ (унә-һә-р, а-хъә-р, жыг-хъә-р). Литературабзәм къиңтар -хә-ш (мынә-хә-р, Къамбот-хә, а-хә-р).

4. Аффикс -уә/-у-р (обстоятельственна падежым и кIәухыр, наречие, деепричастиехәм я суффиксыр) я тхыкIә хабзәу увам

тету -уэ-уэ (*шэ-уэ, лы-уэ, мыІэрыйсей-уэ*), макъ дәкіуаша у-уэ (*шатэ-у, мыІэрыйсэ-у*), макъзешэ у-уэ, (*тхыла-у, нартыху-у, шэнт-у*) къансэль.

5. Клэух -уэ/-у-м белджылыгъэ аффикс -р-р щыпцЫыгъум деж, форма зэмымлэужыгъуишу дыхуозе: -ру, -руэ, -рауэ: (*мэзы-raуэ//мэзы-ру//мэзы-руэ, мы-рауэ//мы-ру//мы-руэ*). А формәхәм щышу -рауэ-р хәубидықта хъууә хуежъащ. И къәниселтықIәкIи падеж формәм и къәхъукIәкIи ар нәхъ тәмәмш.

6. Условна наклоненәм и суффиксыр къансэль -мэ, -тэмэ-у, -м, -тэм-у. Формә -мэ-р -м-кIә хъуажыным белджылы-падеж категориемре условна наклоненәмре зәхигъәзәрыхынууш. Литературәбәзәм къищтар -мэ, -тэмэ-хәрщ: *Уәших къешхат-мә, үдәхәр къәкIынт*.

7. Динамическая глаголыр бләкIа зәфIәмыхыкIа зэманым щытым деж суффикс -т, -тәкъым-хәм я пәкIә, ит зэманым деж -къым и пәкIә -р дәту къансельни дәмиту къансельни дыхуозе. Аффикс -р-м грамматическая мыхъәнә иIәщ: статическая глаголхәм къыщхъәщыкIыу арзыптыуәр динамическая глаголхәрщ (*кIуэ-р-т, щыст - щысы-р-тәкъым*). Абы цә скәзуемәмре глагол скәзуемәмре зыщхъәщегъәкI: *Мәжид иләэс хъуауә шыхъузт - Мәжид иләэс хъуауә щыхъуз-р-т*. Литературәбәзәм къищтар -р хәти къансельниыриц динамическая глаголхәр.

8. Белджылыншагъэ суффикс -Iа-р апхуәдәу къәниселтыныр литературәбәзәм къищтащ, ар Iа-уэ къансельни бәзәм дыщыхуәзәу щытми, щапхъә: *Бжәм къеуIуаIаш. ЩакIуәхъәм къиләзгъуаIаш*.

9. Шәч къытексеңиңгъәм и суффикс -тъән-м и пәкIә макъзапхыу а-р хәубидықта хъуаш, зәгъәпшән: *нәсагъәнщ - нәсүгъәнщ* (машинәр къаләм), *кIуэжагъәнщ -кIуэжығәнщ*.

10. Префикс зә--, зыдә-, зәдә-хәр -къәниселтықIәкIи зәщхъәщигъәкIаш тхыбәзәм, я тхыкIәкIе зәрзыатемыхуәм ешхъу. Префикс адә-, зыдә-хәр я зәхәтыхыкIәкIи зәтекхуәжыр-къым: зыдә-р зы-рә дә-уэ зәрзызәхәтәр Iупщиц, дә-м къегъәлъагъуә ләжыгъәр зыләжъ щхъәм щыгъуу кәгъуәщі щхъәми ләжыгъәр иләжыныр, зы-р относительнә префиксщ. Префикс дә-м и закъуа (зы-р щымыгъуу) пасальә лъабжәм поува (*дәләжъән, дәкIуен*). ЩыңIәм и префикс зә-р апхуәдәу зәкIәнщIәкIыжырктым: *Дәнә зәкIуәр?* Префикс зәдә-м къегъәлъагъуә ләжыгъәр зыләжъхәр зәгъусуу: *зәдәләжъән, зәдәIенкүн*.

Грамматическая категории зырыз зиIә префикс зы-, зә-хәм я мыхъәнәри зәлубз щIа хъуаш.

11. ЕтIуанә щхъә, закъуа бжыгъәм тет глаголым

щымыІэнныгъэ префикс мы- щыхэтым деж, щхэ префиксир у-уэ къэпсэлъихъэу иғъэуващ литературабээм, ар о-уэ къэзыпсэлъ щызами: жумыІэ, тумыллахъэ, хуумыдэ.

Префикс у-р о-уэ къапсэлъ, абы и ужъкІэ ит зэманным и префикс о-р къыкІэлъыкІузма: у-м къещхъ макъзешэ о-м у-р хогъуащэ, щапхъэ: жууоІэ - жоІэ (егъапшэ: жызоІэ), къыуоштэ - къоштэ (егъапшэ: къывоштэ); щыуогзахъэ - Ѣогзахъэ (егъапшэ: Ѣызогзахъэ).

Щхэ префикс у-м префикс э щыгъума, уэ-р о-уэ псалъэкум къышапсэлъ: щапхъэ: къопсэлъаш - къыуэпсэлъаш (егъапшэ: къызэпсэлъаш, къывэпсэлъаш), къохъухъуащ къуэхъухъуащ (егъапшэ: къызахъухъуащ, къывэхъухъуащ), къочэнджецинуущ къуэчэнджецинуущ (егъапшэ: къызэчэнджециащ, къывэчэнджециащ).

12. Определительна псалъэ зэпхахам щыщу япэ ит ѢыІэцІэр а, я-кІэ иухмэ, зэзыпх Іыхъеу къагъесабэп хабзэш пычыгъуэ -гъэ, макъзешэ ы, плтыфцІ Ѣыныувэм деж, щапхъэ: хъзуагъэфI - хъзуаыфI, статьягъэфI - статьялыфI, псалъэухъахъэшхуэ - псалъэухахъахъуэ; ѢыІэцІэм бжыгъэцІ щыпынувэм деж ахэр зэрэлх хабзэш пычыгъуэ гъи, пычыгъуэ ы//и-кІэ, щапхъэ: статьягъитI - статьялитI, къэкIуагъилIыр - къэкIуалилIыр. Апхуэдэ псалъэхэр зэзыпхуу литературабээм къиштар макъзешэ ы, пычыгъуэ ы//и-хэриц.

13. Макъзешэ о, у-кІэ иух ѢыІэцІехэм бжыгъэцІэр зэрышыцІэн хуейр уи-ш, щапхъэ: шындырхъую-уи-tI, никю-тиху, шу-уи-ш.

14. Префикс гъэ- зыхэт глаголым щхэ префиксим макъзешэ ы пыту къышапсэлъ ѢыІэц (зэхэдывгъэх уэрэдыр, зэхэдывгъэдэ нартыхур). Преверб Ѣынымытим деж къезэгъ ѢыІэцІ (дывгъэхь, дывгъэлъагъу), глаголым преверб Ѣынытым деж къизарыпсэлъын хуейр щхэ префиксим макъзешэ Ѣымыгъуущ (зэхэ-д-вгъэдэз, Ѣед-в-гъадэз).

15. Префикс зы-, зы- зыпти глаголхам относительна префикс зэры- ѢыныувэкІэ, зы, зэ-хэр префикс зэры-м и пэкІэ гъэувааэ къышапсэлъ ѢыІэц мыпхуэдэу: зызэригъэхъэзыр, зызэрихуапэр, зызэрыхуагъазэ, зызэриуужьам, зызэрихъуэжам, зызэригъэцІагъуэ. Литературабээм хабза хуэхъуар префикс зы-, зэ-р глагол лъажжэм бгъэдэту къэнсэлъынырш: зэрызигъэхъэзыр, зэрызахуапэр, зэрызиуужьам, зэрызихъуэжам, зэрызигъэцІагъуэ. Псалъэ пэлъытэу щыт относительна префикс зэры-р зыгъээж префиксим и ужъкІэ увмэ, щхэ префиксимра зы-, зэ-мрэ зэкІэцІха мэхъу.

Бээм и лексикэр псальтахэхэм Ѣызэхъуэхъеса хъууэ хуэхъя нэужь, Іамал дгъуэт хъуащ псальтахам я къэнсэлъыкІэм

дықілтіліктердің, орфоэпие хабзакер кынажтыны, заіуба тәсілінү.

Псалть щыхъезхэм я орфоэпие

Псалтьпкым къәспәлтүкілә эәтемыхуз яңыр къыхокі абы щымыщ макъ жауынам, е макъ, пычыгъуә дәхунам, е зы макъыр нәгъуәшілә хъуәжа хъунам, нәгъуәшіләм. Дыкъитеуыләнш апхуада псалть ләужыгъуәхеу гъетәмамахам.

1. Псалтьпкым щымыщ макъ дәкіуашә я къыдауынам къәспәлтүкіләр зәщхъезигъекілу.

Псалтьпкым илә къәспәлтүкіләхар:

адрыші - андрыші
безүәшіләг - безүәншіләг
квутх - къунтх
гәэудәйн - гәэундәйн
гәэуфәрәкін - гәэуфәрәнкін
куці - күнці
кәэгәэлыдын-кәэгәэлындын
(абы къытехъукіләжакхәри)
теупләешілән - теупләеншілән
убләрәкін - убләрәнкін

Литературәбзәм къиңтә къәспәлтүкіләр:

адрыші
безүәншіләг
къунтх
гәэундәйн
гәэуфәрәкін
куці
кәэгәэлыдын
теупләешілән
убләрәкін

Апхуада псалтьхар зыбжанә мәхъу.

2. Псалтьпкым щымыщ я къыдауынам къәспәлтүкіләр зәщхъезигъекілу.

Псалтьпкым илә къәспә лтүкіләхар:

бәзапцілә - бәзампцілә - бәзамцілә
вагъәбәкъу - вагъәмбәкъу
ләзапәпцілай - ләзапәмцілай -
ләзапәмпцілай
папцілә - пампцілә - памцілә
(абы къытекіләжакхәри)
пицыкілубгъу - пицыкілумбгъу -
пицыкілумгъу
пицыкіхъәпілә - пицыкіхъәмпілә
тхылзыпілә - тхылзымпілә -
чыллзыпілә

Литературәбзәм къиңтә къәспәлтүкіләр:

бәзапцілә
вагъәмбәкъу
ләзапәпцілай
папцілә
пицыкілубгъу
пицыкілумбгъу
пицыкіхъәпілә
тхылзымпілә

у^пәп^цын – у^пәм^цын – у^пәм^цын
щ^хәг^үмб^жэ – щ^хәг^үмж^э –
щ^хәг^үб^жэ
щ^хәп^ці^з – щ^хәм^ці^з – щ^хәм^ці^з
І^әх^уам^бе//І^әп^хәу^аб^е – І^әп^хәу^ам^бе

у^пәп^цын
щ^хәг^үб^жэ
щ^хәп^ці^з
І^әп^хәу^ам^бе

Нәгъуәш^і щапх^ә куэди к^ынубж^әк^і х^унущ.

3. Псалтьашкым щымыш макъ м-рә и-рә вәхъуәжәнымк^і
къәпсәлъык^іләр зәщхәещык^ілыу.

Псалтьашкым и^з
къәпсәлъык^іләр:

л^әэн^кап^Із – л^әэк^кам^Із
(абы къытек^ійжахары)
л^әэнтх^әз – л^әэтх^әэмп^з
наф^Із – маф^Із
тхыпл^ыып^Із – тхыл^ыым^Із
х^уун^цІ^әп^Іедж – х^уум^пІ^әц^Іедж
чәндж^әш – чәмдж^әш
чын^пз – чым^пз
щ^хәэншок^у – щ^хәэмшок^у

Литературәбзәм къиңта
къәпсәлъык^іләр:

л^әэн^кап^Із
л^әэтх^әэмп^з
маф^Із
тхыл^ыым^Із
х^уум^пІ^әц^Іедж
чәндж^әш
чым^пз
щ^хәэншок^у

4. Псалтьашкым макъ дәк^іуаш^а р хатын /хәмитыным
къәпсәлъык^іләр зәщхәещигъәк^ілыу:

Псалтьашкым и^з
къәпсәлъык^іләр:

г^ыын^әу – г^ыырн^әу
дже^кку^т – дже^кку^{рт}
кауаг^ь – к^үа^раг^ь
х^әк^әу^т – х^әк^әу^{рт}

Литературәбзәм къиңта
къәпсәлъык^іләр:

г^ыырн^әу
дже^кку^{рт}
к^үа^раг^ь
х^әк^әу^{рт}

5. Макъ дәк^іуаш^а зәгуегъухәр лабиализованә, мылабиа-
лизованәк^і зәрызехъуажәмк^і къәпсәлъык^іләр зәщхә-
шык^ілыу.

Псалтьашкым и^з
къәпсәлъык^іләр:

губг^үу^з – губг^үз

г^үуэр^ыг^үуап^иш^кі^уз – г^үуэр^ыг^үуап^иш^кі^уз

Литературәбзәм къиңта
(е къиңтапх^ә)
къәпсәлъык^іләр:

губг^үу^з

г^үуэр^ыг^үуап^иш^кі^уз

нахъутэ - нахътэ
Іэгъуэблагъэ - Іэгъуэблагъуэ
къантхъурей - къантхъурей
къунтхъурей - къунтхъурей.

нахътэ
Іэгъуэблагъэ
къунтхъурей

6. Макъзешэ э-ре ударенэ щытемылъым деж ы-кіе зекъуэклыным къэпсэлтыкілер зәщхъэшигъекілыу.

Псалтьепкым илэ
къэпсэлтыкілер:

ажэгъафэ - ажыгъафэ
дэдэй - дыдэй
къеблэхын - къеблыхын
нэгъуэшІ - ныгъуэшІ
пицІехэлъхъэн - пицІыхэлъхъэн
тегъеувэн - теггу(ы)вэн

Литературэбэм къицтад
(е къицтапхъэ)
къэпсэлтыкілер:

ажэгъафэ
дыдэй
къеблэхын
нэгъуэшІ
пицІехэлъхъэн
тегъеувэн

ИкІи нэгъуэшІ щапхъэхэр.

Ударенэ тельын, темылъым емынхауз, макъзешэ э-ри-уэ къапсэлтыныкіе хүнүнч мытэмэму, къыбгъедэт макъдэклуашэр зыхуэдэм къыхэклкіе. Псалтьэм и хъэтыркіе, хь, І-хэм щабгъедэтэм деж: жылын - жылэн, щылын - щылэн, щIэгъыхъэн - щIэгъехъэн, жегъылэн - жегъэлэн; р-м и ужкіе: шурэлъэс - шурылъэс; р-м и пэкіе: щхъэгъырт - щхъэгъэрт. Литературабзар хүшлөкту э-р къизэтегъэнауз къапсэлтыным.

7. Дифтонг эу-м и пIэкіе макъзешэ о-р къэпсэлтыным псалтьепкым и Іукілер зәщхъэшигъекілыу.

Псалтьепкым илэ
къэпсэлтыкілер:

бэу - бо
бжъэу - бжъо
бишэу - бишо
къундэлсэу - къундэлсо
тIау - тIо
шындырхъэу - шындырхъуо

Литературэбэм къицтад
(е къицтапхъэ)
къэпсэлтыкілер:

бо
бжъо
бишо
къундэлсо
тIо
шындырхъуо

8. Макъзеша э-м и пIэкіе о къэпсэлтыным псалтьепкым и Іукілер зәщхъэшигъекілыу.

**Псалъэпкъым и Э
къэпсэлъыкІэхэр:**

**Литературэбзэм къицта
(е къицтапхъэ)
къэпсэлъыкІэхэр:**

гъуэгу – гъуогу	гъуэгу
үэншэку – үэншоку	үэншэку
үэршаку – үэриоку	
фІохъус – фІехъус	фІехъус
фІехъусыж – фІохъусыж	фІехъусыж
хуэм – х uom	хуэм
ІэлъэшІ – ІалъошІ	ІэлъэшІ
Іуэху – Іуоху (икїи абыхэм къатекілъяка псалъэхэр)	Іуэху

9. Макъзешә а, э-хәр зәхъуэжэним къэпсэлъыкІар зә-
щхъэшигъэлъыу:

**Псалъэпкъым и Э
къэпсэлъыкІэхэр:**

**Литературэбзэм къицта
(е къицтапхъэ)
къэпсэлъыкІэр:**

бжэмых – бжамых	бжэмых
балыджэ – балыджэ	балыджэ
къауц – къыуц (къыуц – къуущ)	къауц
пыІепхъэ – пыІапхъэ	пыІапхъэ
тәмәм – тәмам	тәмәм
хъэмәм – хъэмам	хъэмәм
шәрхъ – шархъ	шәрхъ
куәбжэ – куабжә	куәбжэ

10. Макъзешә а, е-хәмкәр псалъэпкъым и къэпсэлъыкІар
зәщхъэшыкъыу.

**Псалъэпкъым и Э
къэпсэлъыкІэхэр:**

**Литературэбзэм къицта
(е къицтапхъэ)
къэпсэлъыкІэр:**

къулай – къулей	къулей
къулайсыз – къулейсыз	къулайсыз
тәлай – тәлей	тәлей
файдә – фейдә	фейдә
шайтлан – шейтлан, н.	шайтлан

11. Глаголым макъ дәкIуашә у хәтынным ө хэмыйнным
къэпсэлъыкІар зәщхъэшигъэлъыу:

Псалтыркъым и/э
къэпсэлъыкIэр:

бзэрэбзэн – убзэрэбзэн
бзытэн – убзытэн.
гүэшын – угуэшын
къэщэкIун – къэущэкIун
тегуэгүэн – тегуэгүэн

Литературбазм къицта
(е къицталхъэ)
къэпсэлъыкIэр:

убзэрэбзэн
убзытэн
гүэшын
къэущэкIун
тегуэгүэн, н.

12. Псалтыркъым макъзешэ ы хэгъэувеням е хэгъякынам къэпсэлъыкIэр зэцхъяэцигъякIыу.

Псалтыркъым и/э
къэпсэлъыкIэр:

пицэдджыжь – пицэддыдджыжь
пицтыр – пицтыр
тешцтхъэн – тештыхъын
щГэгээпицтхъэн – щГэгээпицтыхъэн

Литературбазм къицта
(е къицталхъэ)
къэпсэлъыкIэр:

пицэдджыжь
пицтыр
тештыхъын
щГэгээпицтыхъэн

13. Псалтыркъым макъ дэкIуаш дахунам къэпсэлъыкIэр зэцхъяэцигъякIыу.

Псалтыркъым и/э
къэпсэлъыкIэр:

абыхэм – ахэм
аркъудей – акъудей
аргуэрү – агуэрү
дэтхэнэ – дэхэнэ
щхэ – тхэ – хэ (зэрыупщэ наречие)

Литературбазм къицта
(е къицталхъэ)
къэпсэлъыкIэр:

абыхэм
аркъудей
аргуэрү
дэтхэнэ
щхэ

КъызэргүэкI жьэрыгIуатбазм дыцыхуозэ макъ дэнэ къэна, пычыгъуэ поо дэгъэхуауз, ща п хъэ: зо, жызоЯ-м и пэкIэ («Сыт, зо – жыпIэр?»), пIа, жыпIа-м и пэкIа (*dayz pIa?*), армыжкума-м и пэкIе амыжкума, амыжкуум, ахъумэ, амыжкуу, ахъу. Анхузэ псальтэ «къутахуэхэр» литературбазм къицтаркъим, художественне произведенэхэм хэт цыху гуэрим и бзэр кърагъялъэгъуэн щхъэкIэ къыщагъасэбэлым дежмыхъумэ.

14. Макъхэр (е пычыгъуэхэр) зэблэгъэувыкIауэ къызэрал-
сэльям къыхэкIкIэ я IукIехэр зэцхъяэшикIыу.

Псалтьемкъым илэ
къэпсэлтыкIэхэр:

ахъэшэ – ашхээ
ахъшэм – ашхээм
бащлыкъ – балыцынъ
бэджыхъ – джэбыхъ
выгу – гуу
дэтхэнэ – дэхтэнэ
лъахъшэ – лвашихъэ
махъсымэ – масхъымэ
ункIыфIын – уфIынкIын
хварбыз – хърабыз
щIыкIэ – кIыщIэ
ГункIыбзэ – кIынIубзэ

Литературэбзэм къицтта
(е къицтапхъэ)
къэпсэлтыкIэхэр:

ахъшэ
ахъшэм
бащлыкъ
бэджыхъ
выгу
дэтхэнэ
лъахъшэ
махъсымэ
ункIыфIын
хварбыз
щIыкIэ (жэц
мыхъу щIыкIэ)
ГункIыбзэ

15. Хэрып, тюркскэ, перс псалтьехэу бзэм къыхыхахэм я
къэпсэлтыкIэхэр зэтемыхуэхэм щышу адыгэбзэм нэхъ хуэхъу-
хэр къыхехааэ гъэтэмэма хъуаш.

Псалтьемкъым илэ
къэпсэлтыкIэхэр:

алмэсты – алмэстын – Iэлмэстын
амал – Iэмал
аицыкъ – хъэцыкъ
белджылы – берджылы
есэн – хьисэн
жызум – жузым
къэлтмакъ – къэлтмакъ –
къэтмакъ
сэбэн – сэрэн – сэрэн

Литературэбзэм къицтта
(е къицтапхъэ)
къэпсэлтыкIэхэр:

алмэстын
Iэмал
хъэцыкъ
белджылы
хьисэн
жызум
къэлтмакъ
сэбэн

16. Макъ дэкIуаша щ, ш-хэр зерызахъуажэм къэпса-
лтыкIэхэр зэцхъэшигъэкIыу.

Псалтьемкъым илэ
къэпсэлтыкIэхэр:

жэц – жэц
пицэдэймыщIэ – пицэдэймышикIэ
щэкI – шэкI
щкIэ – шкIэ

Литературэбзэм къицтта
къэпсэлтыкIэхэр:

жэц
пицэдэймыщIэ
щэкI
шкIэ

17. Макъ дэкIуашэ жь, ж-хэр зериззехъужем къенсэлтыкIэр аэшхъэцгъэкIыу.

Псалтъякъым илэ
къенсэлтыкIэр:

жъэхафэгу – жэхафэгу – жыхафэгу
жыжъэ – жыжэ
тажъдже – тажджэ
ажъмыжь – ажмыж
бжъэмых – бжэмых

Литературабзэм къицта
къенсэлтыкIэр:

жыхафэгу
жыжъэ
тажъджэ
ажмыж
бжэмых

ЛИТЕРАТУРЭР

Анажев М. Л. Вопросы влияния русского языка на кабард. яз.
Нальчик, 1963.

Балкаров Б. Х. Фонетика адыгских языков.-Н., 1970.

Грамматика кабардино-черкесского литературного языка.
-М., 1970, нап. 9–40.

Турчанинов Г. Ф., Цагов М. Грамматика кабардинского языка.
-М.-Л. 1940, нап. 23–44.

Урыс Хъ. Щ. Адыгэ тхыбзэм и тхыдэ.-Н., 1968, нап. 135–156.

Яковлев Н. Ф. Грамматика литературного кабардино-черкесского
языка.-М.-Л., 1948, нап. 314–354.

ОРФОГРАФИЕР

Базм и фонемәхәм хъэрф хуагъеува, базм алфавит и Іә хъуакІә зәффІәкІырктым тхыбзәм – литературабзәм и Іүэхур. Азы лексико-семантическа мыхъэнә зиңә псалъэм е азы морфемәр зәтемыхуау къапсалтыникІә хъунущ, щыңІә щъязхузәм щагъуатауа, апхуездәу зәтемыхуә ятхыникІә хъунущ. Ардиалект, говор Іүэхугъеу щымытуи щыңІә мәхъу. Псалъэм щъязкІә: *күзәкъым* – *күзәкъым*, *щыңІәкъым* – *щыңІәкъым*, *щыңІәкъым*, *хъуакъым* – *хъуаіәм*, *ункыбылаш* – *үфынкылаш*, *армыхъумә* – *армыхъумә* – *амыхъумә* – *амыхъу* – *ахъу*, н.

Щизакъуәм дәж зыхуәдәм къыщхъәщыкІыу, псалъэм хәува нәужь макъым зихъуәжыникІә хъунущ, зыбгъәдәзуә адрес макъхәм е увышІә елтытауа, щапхъ: *совә* – *зваш*, *дошІә* – *тиңлаш*, *кәз-хүэ-щІә-зөх* – *кәз-хү(ы)-щІы-зөх*. «Къуажәшхүә» псалъәр графическәкІә птхы хъунущ *къуажәшхүә* е *къуәжәшхүә* жиңІәу, «къуумыубыд»-р къэбгъәлтъягуә хъунущ: *къуумыубыд* – *къомыубыд* – *къумыубыд* – *къомуубыд* – *къуумуубыд* – *къумуубыд* – *къумуубыд*.

Тхыбзәм – литературабзәм дәжкІә мыхъэнәшхүә зиңәу щытыщ базм ириткә псори зытетын хуей тхәкІә хабзәу щыт орфографиер.

Диалектхәм къащхъәщыкІыу тхыбзәм – литературабзәм – и Іәщ жъәрыІуэтәбзәм нәмыңІ, тхыбзәм иғъезашкІә къалан елтытакІә абы – тхыбзәм – зықъомкІә и мыхъэнәр нәхъ ину щытыщ жъәрыІуэтәбзәм елтытауа: тхар нәгъуәшІ щыңІә (жыжъе) ебгъәжъ хъунущ икИ зымыхъуәжу (зәхъуакІа мыхъуу) щытыщ.

Апхуездәу зәрыщытим къыхәкІкІә цылхүәм я гурылъхәр зехуауэтәнымкІә тхыбзәм хузәфІәкІыр нәхъыба иңІура икИ зыргъәубгъура, ар (тхыбзәр) общественә гъашІәм и лъянныкъуә исоми зыубгъуауа къышагъасәбәпүр. Исом япәү щыңынгъәм теухуа тхыгъәхәр, художественә литературабзәм тхынымкІә.

ЖъәрыІуэтәбзәмре тхыбзәмре къәщІу зәпышлауа щыт пәтми, тхыбзәм и Іәщ езым и Іәмалхәр, къыщхъәщыкІынынгъәхәр. Псалъэм щъязкІә жъәрыІуэтәбзәм къышезәгъ псалъә зәкІәлтъыхыкІәр тхыбзәм щемыкІу щыңІәщ. Псалъэм щъязкІә, щыңІәшІәмре абы и определенә причастиеңә я кум абыхәм къемыпха щыңІәцкІә къыдаувами, жъәрыІуэтәбзәм къышозәгъ, къытеуыыІагъуа, къапсалъыкІә Іәмалхәм я фыгъәкІә къаІуэтәнү зыхуейр зэмыйІуэкІу къәпсөлъа мәхъури, араш апхуездәу ухуэнри базм щимыхамәр. *Лих* экзамен зытар

мащІэ щІа щхъэж и Іуэху и ужъ зэрихъэжрэ (К.I.А.) Мы псальз-ухар къыщытпсэлъкІэ, дагъуэншэ хуэдэш, лИх-м и ужъкІэ къытеувыІегъуэ дошІри къыпыдогъяшиахукІри. Тхауз дымъышеджакІа, лИх-мра экзамен-мра зэпха хъууа мытэмэму къэтпсэлъынкІэ хъунущ, къикЫн хуейри гурыІуэгъуей хъууэ. Тхам дыкъыщеджэм деж, лИх-м и ужъкІа нагъыщэ (,) щыткъыми, дыкъытеувыІэркъым. Запятой дгъэувынуи къеэгъыркъым, псальзэмрэ кІэухымрэ нагъышакІэ зэпашлаха мэхъури. Тхыбзэм мы псальзухар къызэршэзэгъынур мышхуэдэу ухуамещ: Экзамен зыта лИхыр машІэ щІа щхъэж и Іуэху и ужъ зэрихъэжрэ.

Тхыбзэм Іэмал къует жыпІэну узыхуейр фыуэ бгъэхъэзырыну: нэхъ гурыІуэгъуэ хъун папцІэ щыбгъужынІауэ, зэпхъуэкЫнІауэ, нэхъ псальз къеэгъыр къыхэпхыну. ТхыбзакІэ жыІар пхъумэ, нэгъуэшІ щыпІэ нэбгъэс мэхъу.

Адыгэбзэ орфографиер тхыбзэм къыдежъауэ (1920 гъ.), зэфІеувауэ, ефІакІуэурэ къокІуэкІ.

Адыгэ орфографилем и хабзэхар япэ дыдэу зэхилхъэу щээзыдзар Бэрыкъуей ТПутІаш (Еплъ: Борукаев Т. М. Правила правописания кабардино-черкесского языка. Нальчик, 1936).

Орфографилем и принцип иэхъышхъэхэр

Адыгэбзэм и орфографиер нахъыбау зытетыр фонетических тхэкІэрш (принципырш), нэгъуэшцу жыпІэме псальзэр, абы и Йыхъэхэр (псальз лъабжъэр, префиксир, суффиксыр) къызэртпсэлъым хуэдэу дотх.

1. Щъэ префиксхэр: с-од – э-дащ, б-дащ, п-тхащ – п-щІаш, д-дащ – т-тхащ. п-щІаш, в-дащ, ф-тхащ, ф-щІаш, ды-кІуаш – д-о-кІуэ.

2. Превербхэр: квэхъ – къызожъ – кзохъ, квакІуэ, хуэтх – ху(ы)дотх, щІэдээ -щІ-умыдээ, къы-ху(ы)-щІы-зох – къы-ху(ы)-щІэ-х.

3. Псалтьэ лъабжъэхэр: кІуэ – кІу-а-щ (кІуэаш), дзы – квэдэз ← квэдэзы.

4. Псалтьэхэр: уафэ, дыгъужь, лъапсэ, мыІарысэ, н.

Морфологическое тхэкІэм (принципы) утетмэ, морфемэр (лъабжъэр, префиксхэр, суффиксхэр, и.) къызэртедгъэнажки хуейт, абы щхъэкІэ къызэртпсэлъым куэдкІэ къыщхъяшикЫу ттхынут, п.п. эдащ-ым и пІакІэ сдащ, къызожъ-м и пІакІэ къэсохъ, кзохъ-м и пІакІэ, кзэохъ, къыхуищІызох-р квэхуэшІэсох-хуу ттхын хуейт, е псальз лъабжъэр къызэртедгъэнэн щхъэкІэ, тхын хуей хуунут кІуаш-м и пІакІэ кІуэаш, квэодз-м и пІакІэ квэодзы, н.

Псалъэхэр зэпыхауэ, зэптыу тхыныр

Псалъэхэр щхъэхууэ дотх, ар морфологическэе принципиц. Псалъэм щхъэкIэ: *Гъуэгү бгъузэ цыкIум и лъэныктуумтIымкIэ зи хъуэгүз нэса гүэдэж хъэсэ бэвхэм жыы хуабэ хуэмыйр къыщыцIихукIэ, хы толъкуун щыкIэу, зэ уэх, зэ сэтей зацIхэу, зы щитыкIэм темытхэу зызрахъуэкIхэрт* (Щ. А.)

Аүэ определительнэ псалъэ зэпхахэм деж инык'уэхэр зэпыхауэ дотх, псалъэм папшIэ: *ШоткIэ цыкIу хуэжыцIэмкIэ хуэмыйшэриуэх хэрф Iэслээс хужь цыкIухэр щэкI плыжым трецIихь* (К. Т.). ЩапхъитIми къыжэгъэбэлджылыкIа псалъэхэр определительнэ псалъэ зэпхахэц, зэпыхауэ тхахэц.

Абы къыщхъэшыкIыу определительнэ псалъэ зэпхам яна ит псалъэм пыту къапсэль икИ ятх абы кIэлтыкIуэ псалъэхэр, а(х)эр зы пычыгъуэ фIэкIа мыхъурэ и кIэр макъазешэ э-кIэ е ы-кIэ иухмэ, ы-р пыхумэ, е падеж кIэух пыувэрэ ы-р къы-пынажу щытмэ: *адыгэ+ши – адыгэш – адыгэшир, унэ+щIа – унэцIэ, мывэ+щи – мывиш – мывищыр, мазэ+тиу – мазитI* (мыбдеж у-р поху) – *мазитIыр* (у-м и пIэкIа ы къыдоувэ) – *унэ+щIэ+фIы+ши – унэцIэфIиш – унэцIэфIицIыр*.

Янэ ит еигъэ цIепапшIэ (зи щхъэ хушымыт) *си, уи, и, ди, фи, я, зи-хэм, бжыгъэцIэ зы-м кIалтыкIуэ* псалъэр пыту ятх(икИ къапсэль), ар пычыгъуэ закъуэрэ и кIэр ы-кIэ иухмэ, ы-ри пыхума (ы-р къызатенэмэ, пыхауэ ятх):

зэптыу ятх

*си+ши – сии
фи+гу(ы) – фигу
и+лIы – илI
ди+щIы – дищI
зы+лIы – зылI
уи+вы – уиври
уи+фIы – уифI*

зэпыхауэ ятх

*си шыр, си шы къарэр
фи гу(ы)р, фи гу(ы) жаныр
и лIы, и лIы ябгэр
ди щIыр, ди щIы кIапз
зы лIыр, зы лIы къарукIэ
уи вы джэмидэр
уи фIыр, уи фIы дыдэш*

*Іэуэлъауэш – дэни даIуэ –
Дунейм псэцIэ хэплъхъэжац. (Щ. А.)
А бын хейхэм ялъ сэ сицIэжми,
Си гум бампIэр дэкIыжынкыым. (Щ. А.)
Уи нимI гуапацэр къызэдэхацIэу,
Сыбгъэдэсыныр си дежкIэ IэфIиш. (Мынк'уэж А.)
Шэнт лъахъшэм тесу Мадинэ
ДжанэцIэ схуиду, сыгуфIэу,*

*ЩІаст, си гүхэхъуэр иІэту (Щ. А.).
Гъунэгъу-жэрэггүхэм къыдащІэу,
А зэлсэгтүүтІыр зэгуалэц (Щ. А.).*

Мыбы щыгъуэм фонетическэ принципым дытетщ. Зэнхээри тхахэри зэпти ту къыдопсэль (къуажэдахацІыкІу) – псальщицми зы падеж кіеукш яІэр (къуажэ дааж цыкІур) зы ударенәц яІэр, псаль э къэс паузэ (къытеувыІэгъуэ кіеши) тиційркъым. Зэнти ту поем щыгъуи тхымэ (определительца псальца зэпхахэр), псальхээр къыхъ хъунущ, къеджэгъуей, тхыгъуей ищІу. Арац принципитЫир къышІэдгъесебэныр захуэдэ псаль э зэпхахэм деж, сый щыгъуи зэптихауз тхынут, апхуэдэ псаль э зэпхахэм хэт дэтхэнэ псальами (кіеух иІэу къаисельчу щытамэ, п.п. урысыбзэм ешхьу (Унэр, щІэр, фІы, щы-жиІэу).

Псалть э зэпхахэм фонетическэкІэ тхэкІэри морфологическэкІэ тхэкІэри къэдгъесебэнын хуей зерыхъум хуэдэу, псальца закъухамы а тхыкІитІыр – принципитЫир – къэдгъесебэнын хуей мэхъур, тхыкІэ нэхъышхъэу щытыр фонетических принципыр арауз щытми.

Мыращ морфологическэр къэдгъесебэныи хуей щІэхъур. Къышыдгъесебэныр щылацІэ, плъыфэцІахэм дежщ, бжыгъэцІэм, наречиехэм щыщи къызэшІиубыдэу. А псаль э лъепкъыгъуэхэм къышыкІуэ макъзешэ а-р (ударенэр зытетыр) э кіашІым хуэкІуэж хаб-зэц (а//э), ударенэр абы щытемылъым деж: *хадэ – хэдэшихүэ, мазэ – мэзагъуэ, нэгъабэ – нэгъабэрэй, и.* Мыпхуэдэ псальхээм морфемэ гуэр пыувэу ударенэр щигъэлэпхъуэм нэмышІ, определительнэ псаль э зэпхахэм щыщ псальхээм къышыхъунка хъунущ ударенэр зеритетылъыжим къыхэкІкІэ а-р э-м хуэкІуэныр, а псальзам морфемэ гуэри пымыувэу щытми, псальти – псальтищ зэпхам зы ударенэ фІэкІа ямыІэу зерыхъум (зеритылъым) къыхэкІу. Абы щыгъуэм зы псальэм текстым (уеблэмэ псальеухам) тхыкІитІ иІэ мэхъу, фонетическэ принципым утетмэ, апхуэдэхэм унэцІэ, цІэхэри хату: *къуажэ дэхэ цыкІу – къуажэ дэхэ цыкІу, ПэцІэр – ПэцІэ Бэчмээрэ, Гуашхъэ – Гуашхъэ ик.* Ар дауз хъунт зы псальэм, цІэ унейхэм (унэцІэ, цІэ, и.) зы морфеми пымыувэу, ауз зэмышхъу тхауз?

НэгъуэнцІ принципхэр

ТхэкІэр нэхъ тыниш, тхыгъэр кіеши хъун папшІа къэгъесэ бэпац зэгурлыуауз къашта – условие принципыр. Апхуэдэхэш:

1. и- тхын, пычыгъуэ ўы къигъэлъагъуэу: ин(ыйн), им-
хащ (ийтхащ), дәпләгъен (дәплъейн).

ДамыгъитікІэ (и-м и щхәм тегъетіксұзыныр, ы тхыныр) тхыгъэр еғъәкІәші. Хъэрф и-кІэ пычыгъуэ къагъэлъагъуэныр къозәгъ, сыту жыпәма, адыгә псальзәпәм макъзешә и зәи къышапсәлъыркъым – апхуәда псальзә бәзәм хәткъым. Псалъзәпәм къышапсәлъыр йы-щ, нәгъүәшіу жыпІәну къозәгъ: макъ дәкІуашәм и пә щыту сонорна й зәи бгъәдәуверкъым, й-м ы кІэлъыкІуау къапсәлъынущ, умытхми.

2. Сонорна у-м, лабиализованә макъ дәкІуашәм яужыкІәзы мыйтхыныр, къапсәлъу щытми: уна (уына), кәзүхын (кәзүыхын), хужь (хуыжь), бгъу (бгъуы), Гуна (Гуына).

А тхыкІэ хабзәр фыуэ къезәгъу щытщ. Сонорна у-р, лабиализованәхәр япә иту макъ дәкІуашә гуәри бгъәдәуверкъым. Абыхәм яужыкІэ, макъ дәкІуашәм и пәкІэ макъзешә ы къыупсәлъынущ, умытхми (ПсалъзәкІәм щыт у, лабиализованә макъым суффикс -т, -щ, -кым-, -мә, -ми-хәр пыувәнущ, интерфикс ы дәмыту: гүунәгъущ, гүгүукъым, нәхут).

3. Макъ дәкІуашә (абруптив) пI, тI къагъэлъагъуэу и, т, тхыныр, нәгъүәшІ абруптивхәм и пәм иту щыбгъәдәуверкъым. Абыхәм яужыкІэ, макъ дәкІуашәм и пәкІэ макъзешә ы къыупсәлъынущ, умытхми (ПсалъзәкІәм щыт у, лабиализованә макъым суффикс -т, -щ, -кым-, -мә, -ми-хәр пыувәнущ, ин-терфикс ы дәмыту: гүунәгъущ, гүгүукъым, нәхут).

4. Алфавитим хәт хъэрф е, я-хәм орфографическә къалән яғъәзащІэу, макъитІ къагъэлъагъуэу, тхыгъэр нәхъ кІәшІ, тынш ищІу къагъәсәбәп: е-р апхуәдащ псальзәпәм щитымра хъэрфзешәм (макъзешәм) и ужъ щитымрә (е-тх, е-лъагъу, ма-е, уа-е), хъэрф, макъ дәкІуашәм и ужъкІэ щытмә, хъэрф е-м апхуәда макъзешә къегъэлъагъуэ (тетиц, жеІә, къеекІын). Иужърей щапхәм хәт е-хәр зәщхъкъым, къагъэлъагъуэ макъкІэ).

5. Хъэрф я-м макъитІ (й-рә а-рә) къегъэлъагъуэ дәнә деж щытми (ялә, дәләкІэ, дәпләгъяц, жеІә). Ауә ударенәр темыльмә я-м къигъэлъагъуэр й-рә э-рәш: (ятIагъуэ, яжъафә).

6. ЩыІәш нәгъүәшІ тхыкІэ хабзи, и тхыкІәмкІа псальзәхәм я мыхъәнәр зәхәгъәкІа хъууэ (дифференцирующий принцип): псо ятх, цІәпапщІэ мыхъәнә иІэу, «къанә щымыІэу» мыхъәнә иІэу (псори щыІәш); «мыуныкъуа, зәфІәмитхъа, мылажъә, мыкъута», мыхъәнәр кърагъәкІыу «псэу» ятх, псальзитІми я лъабжъэр зыщ: псо-р къызытекІыжар псэу-раш.

«ПсалъзәкІэ» ятх щыІәшитІ зәлхар (псалъзә+кІэ) къикІыу.

Абы къышкъаңыкъын папшә ятх «псаләкІә», зәрыйсаләштыкъләр кърагъакъыу.

7. Префикс зә-, зы-хәр зәхәззәрыхъауз къапсәль. ЯкъәпсәльныкІә тәмәмымкІәш я мыхъенәр йупшI щыхъур, апхуәдәш и тхыкІәри, и къәпсәльныкІә тәмәмым тету тхын хуейш.

Префикс зә- къапсәль иккIи ятх: а) глаголым хәль ләжыгъәр түм е нәхъыбәм зәдаләжъу щытмә, апхуәдә глагол-хәм къатекІа причастие: зәделәжъән, зәдеІән, зәдеджән, зәдэтхән, зәрыйзәкІийхәр; б) ләжыгъәр зылажъхәр түм нәхъра мыйнәхъ маңлау, абыхәм языр дәтхәнәри зәм субъекту зәм объекту щытмә; зәбэнин, зәхүэззән, зәпсәләшән, зәпегуахәр; в) объектитым е нәхъыбәм ябгъәдыхъеу, ядригъакІуәкIыу щытмә, предметхәр зәууу ишшIу: зәтелжъән (кырбышыр), зәпышIән (капсәр), зәкIәрищIәхәр (нартыхухәр); предметхәр зәкIәщIәха хъухау: зәпичын (капсәр), зәхәкүттән; г) косвенное объектым и префикс е-, и- зиә глагол лъәмымIәсым къытекІа зәләжъ причастие: зәрыйтыр, зәрыйтIысхъә (машинар); д) ләжыгъәр къызәраләжъ Іәмәпсымә, Іуәхур зицIысыр, зәрыйштыр къызәркI префикс зәры- -м хәту: зәрыйшәч, зәрыйхә (комбайн); е) префикс зәбрәгы-, зәпкъыры-, зәпры-хәм хәту: зәбрәгидзын, зәпкъырыудын, зәпрытIыкIын; ж) префикс зәпә-м хәту: зәпәжыжъә (күүажәхәр), зәпәІәщIә.

Префикс зы- къапсәль иккIи ятх: а) именительна, эргатив-иэ падежхәм ит дополнена къызыхуакIуә глагол зыгъәззәж-хәм: зыкIәрещIә (къамэр), зыбгъәделъхъә (тхылъыр), зытрелъхъә (ГэлъәщIыр), зыкIәрещIә (сабийм анэм), зыщехъуә (жәмымы бжыхым); б) псалъянкъым щыщ префикс зәмымIәзүжыгъуәм къашә косвенное дополнена зиә глагол лъәмымIәсым къытекІа зәләжъ причастие: зыбгъәдыхъә, зыкIуәт, зыдәщIыгъу, зыгуәт, зәфIәнар; в) глагол лъәләсым къытекІа зылажъ причастие: зыхуихъыр, зыхуищIыр.

8. Этимологический принцип. Префикс жъэ-р жъы-уә къапсәльныкІә хъунущ, ауз зәрыйхын хуейуа орфографиен къицтар жъэ-уещ, къызытекІа «жъэ-»-м тету: жъәдәІәбэн, зыжъәдәдзэн, жъәдәзу, къыжъәдәкүзэн. жъәхәзүэн, жъәхәкIиен, жъаҳәлъэн.

ЩыIәцIә «пхъәбгъур» «пхъәмбгъу-у», «бжыгъәцIә», «пшыкIубгъур» «пшыкIумбгъу-у» къапсәльныкІә мәхъу, ауз псальтер зәрыйзәкэт йыхъәхәр къалтытуа пхъәбгъу-у (пхъэм и бгъу), пшыкIубгъу-у (пшы+бгъу(ы) ятх.

ЛИТЕРАТУРЭР

Борукаев Т. М. Правила правописания кабардино-черкесского языка.-Н., 1936.

Кабардино-черкесская орфография. Под ред. А. Кешокова, Х. Эльбердова.-Н., 1946.

Урыс Хъ. Щ. Адыгэ тхыбзам и тхыда.-Н., 1968.

Урыс Хъ. Щ., Зэхъуэхъу Л. Хъ. Адыгэбзэ орфографиемэ пунктуациемэ я хабзэхэр.-Н., 1963, нап. 7-70.

Урыс Хъ. Щ., Зэхъуэхъу Л. Хъ. Адыгэбзэ орфографическая писалъалъэ.-Н., 1982.

МОРФЕМИКЭ

Морфемикэ - ар бәзәшләнүгъәм и Йыхъә щхъәхуащ. Абы едж псалъәхәр зәрызәхәтүнкә хъуну морфемәхәр. Морфемәр - ар мыхъәнә гуэр зиә псалъә Йыхъәш, адкә ишшыкылж мыхъуу.

Адыгәбзәм псалъәхәр щытынкә хъунущ зы морфемәү (жыы, мазә, на, мәз, кIуэ, н.), морфемитIу (накIуэ, псыф, н.), морфемишу (мәзхәр, докIуэ, н.), морфемиплIу (некъыбәжу). Псалъәм щхъәкә, зы-ышы-ф-хүэ-з-гәз-з-жы-ф-ххә-ну-къым псалъә формәр мыхъәнә зиә Йыхъә 12-у зәпокI.

Морфемәхәр зәщхъәцокI лъабжә, аффиксальна морфемәхәү. Иужьрейхәр егуашылж префиксальна, суффиксальна, флексийна морфемәхәу. Префиксальна, суффиксальна морфемәхәр щытынкә хъунущ псалъә къезыгъәхъу (деривационна я псалъә зәхъәүкә зәрыхъу) (реляционна) морфемәу.

Морфемәр щытынкә хъунущ морфологическәкIе къэгъәлъэгъуа сегменту я нулевой морфемау. Ищхъәкә къэтхә щапхъәхәм морфемәхәр псори сегменту щытиц. Псалъә форма мәззхәр-м күэд бжыгъә, падеж мыхъәнәхәр - категориехәр сегмент-морфемәкIе къэгъәлъэгъуау щытмә, мәз псалъәм я категориехәр къыззрагъәлъэгъуар нулевой морфемәш, псалъә форма докIуэ-м щхъә категориер сегментна морфемәкIе къэгъәлъэгъуамә (префикс д-), кIуаш псалъә форма мәз-нә щхъәр къыззрыгъәлъәтъуар нулевой морфемәш.

1. Морфемәхәм я зәхәтүкIэр (структурәр)

Адыгәбзәм морфемәр щытынкә хъунущ зы макъ/фонемә фIәкIа мыхъуу, фонемитI я нәхъыбә хъууә. Морфемәм и къышләдапIэр (морфонологическая зәхъәукIыныгъа зымыгъуэтар - исходна форма) зы фонемә фIәкIа мыхъуу щытлъагъур аффиксальна морфемәхәрш. Лъабжә морфемәхәм апхуэдәу хәтыйр з (орф. а) закъуэрш (з-р, з унэр).

Лъабжә морфемәхәми аффиксальна морфемәми я нәхъыбәр фонемитI-шыгуә, нәхъыбәу зәхәту апхуэдәш.

1. Лъабжә морфемәхәм я зәхәтүкIэр

Иджырей адигәбзәм лъабжә морфемәхәр щытынущ зы пычыгъуэ зэIухауә (макъ дәкIуашитI я зы хәтү: нә, щыы, уз, хы, ды, гүүэ, пщә, бгъә, н.); зы пычыгъуэ зәхүэшIауә (дәп, джэгу, мыл, н.); пычыгъуитI я нәхъыбәу (бганә, быда, щәджаща, н.).

Лъабжъэ морфема ліэужыгъуэхэр

Зарызэхэт макъ елтытауэ лъабжъэ морфемэхэр мынхуэдэу щытхэш:

1. ДЗ¹: *гъэ, вэ, зэ, жэ, кIэ, мэ, лээ, пэ, хъэ, шэ, Йэ*. Мы лъабжъэ ліэужыгъуэм (типым) къызэщлеубыдэ цэ, глагол лъабжъэ морфемэ 270-рэ.

2. ДЗ₁. Мы лъабжъэ ліэужыгъэм хохъэ лъабжъэ морфемэ 193. Абы щыщу глагол лъабжъэу 105: *вы, гу(ы), гъу(ы)-, ды-, жъы, кIы-, тлы, хы, хъу(ы), цы, шы, щы*.

3. ДДЗ: *бъэ, бзэ, бжъэ, плээ, пицэ, шхуэ, щхуэ*. Мы типым хохъэ глагол лъабжъэ 40, цэ лъабжъэу 50.

4. ДДЗ₁: *бжыы, блы, пIлы, псы, плы-, тхы, шхы-*. Алхуэдэ лъабжъэу къыхэгъэлаш 85. Абы щыщу глагол лъабжъэхэр - 42. (Макъ дэкIуашэу 2, 3 зэргээдэту псалтэ лъабжъэм хэтыныр къызазрыхъуам и йүзхукIэ епль. 57–60).

5. Д(33.). Лъабжъэ 13-м къэкIуэкилтI илэш – лъэмийэс формэрэ лъэйэс формэрэ: *дэ-ды, жэ-жы, кIуэ-кIуы*.

6. ДД(33.). Лъабжъэ 12-м ялэш лъэмийэси лъэйэс форми: *бжэ – бжы, тхэ – тхы-, щхъэ – шхы-*.

7. ДЗД: *джэгу, дэп, жэм, мэз, пэж, уэд*. Мы лъабжъэ типым къызэщлеубыдэ лъабжъэ 57-рэ².

8. ДЗ, Д: *быж, гыз, дыжь, йын, мыл, дыд, н.*

9. ДЗДЗ: *хъэкIэ, хъэкIуэ, Йэджэ, Йэзэ*. Лъабжъэ ліэужыгъуэм къызэщлеубыда лъабжъэ 15 хуэдиз.

10. ДЗ, ДЗ: *быда, мывэ, ныба, дыгъэ, уыжъэ, н.*

11. ДЗ, ДЗ: *банэ, ваггуэ, бауэ, бажэ, дахэ, махэ, уанэ, хуабэ, н.*

12. ДЗ, ДДЗ: *бампIэ, маскIэ, мастиэ, хабзэ, кганжэ, пабжъэ, хуарзэ, н.*

13. ДЗ, ДД: *вымд, ныбжь, къуырт, пырхъ, н.*

14. ДЗ, Д: *макъ, баш.*

15. ДЗ, ДДЗ: *уыпцIэ, ныбгъуэ.*

16. ДЗДД: *гуэрэф, уэрэд, сэмэгу.*

17. ДЗ, Д: *фIей, хей, хуей, хъей, чей, н.*

18. ДЗ, Д: *дий, кIий, къуий, пIий, хъий, н.*

Лъабжъэ морфемэ ліэужыгъуэ (тип) нэхъыщхэхэм нэмыйцI (лъабжъэ 12-м къышыцIэдзауэ лъабжъэ 27-м нэс къызэщлеубыдэхэм нэмыйцI), бзэм илэш нэгъуацI лъабжъэ ліэужыгъуэ 39-рэ (лъабжъэ 2–11 хиубыдэу), лъабжъэ зырыз нэхъыбэ мыхъу тип 65-рэ щилэш.

¹ Д – макъ дэкIуашэ, З – макъзешэ, З₁ – И, З₂ – а, З₃ – и, З₄ – е.

² Адрей лъабжъэ типхэм къызэщлеубыдэ псалтэ лъабжъэ бжыгъэм папцIэ епль: Урусов Х. Ш. Морфемика адыгских языков. Нальчик, 1980, напл. 48–51.

КъылгэгъэкІа хъуа лъабжъэ морфемэ 1300-р тип 124-үэ зэшхъэшокI.

1) Лъабжъэ морфемэ нэхъ кIэцI дыдэм-къызэрьгуэкІым фонемэкІа и зэхэтыкІэр

Лъабжъэ морфемэ къызэрьгуэкІыр фонемитIу зэхэтц: зы фонемэ дэкIуашэрэ зы фонемэ зешэрэ: *вэ, дэ, щы, мэ, лъы, сэ, фы, жэ, йэ, н*.

Адыгэбзэ морфемэ щыIэкъым фонемэзешакІа къыщIидээу (лъабжъэ э-м и IуэхукІа еилъ нэхъ ищхъэкІэ). Ешхыркъабзэу щыIэкъым лъабжъэ къызэрьгуэкІ, фонемэзешакІэ имых (къыщIэдзапІэ морф).

Лъабжъэ къызэрьгуэкІхам фонемэзешэу къыщыкIуэр э, ы-хэрц. Фонемэ а-м дышыхуээр маждометиен къытхехъукIа исалъэ лъабжъэ ба закъуэр арц. ОрфографическэкІэ лъабжъэ закъуэтIакъуэм ушрохъялэ фонемэзешэ о, у-хэм: *бо, бу, ву, гүу, гэуо, ду*.

Лъабжъэ морфемэ къызэрьгуэкІхэм фонемэ дэкIуаша посри къыщокIуэ, р закъуэм фIэкІа къэммынэу: Iупэ макъхэри, Iунэ-дээ макъхэри, бзагупэ, бзагуку, бзагу лъэдакъэ, увулярнэ, фарингальнэ, ларингальнэ макъхэри. Лабиализованы фонемэ дэкIуашхэри щытлъагъунущ апхуэдэ морфемхэм.

Таблицэ 3

Лъабжъэ морфемэ къызэрьгуэкІхэм фонемэхэр зэрышыз забтъэдэувэм и таблицэ.

	з	ы	а	е	и	у	о		з	ы	а	е	и	у	о
б	+	+	+	-	-	+	+	и	+	+	-	-	-	-	-
в	+	+	-	-	-	+	-	п	+	+	-	-	-	-	-
г	+	-	-	-	-	-	-	нI	+	+	-	-	-	-	-
гу	-	+	-	-	-	+	+	р	-	-	-	-	-	-	-
гъ	+	+	-	-	-	-	-	с	+	+	-	-	-	-	-
гъу	+	+	-	-	-	-	+	т	+	+	-	-	-	-	-
д	+	+	-	-	-	+	-	тI	+	+	-	-	-	-	-
ж	+	+	-	-	-	-	-	у	+	+	-	-	-	-	-
дж	+	+	-	-	-	-	-	ф	+	+	-	-	-	-	-
ձ	+	+	-	-	-	-	-	ֆI	-	+	-	-	-	-	-
жъ	+	+	-	-	-	-	-	х	+	+	-	-	-	-	-
з	+	+	-	-	-	-	-	ху	+	+	-	-	-	-	-

	з	ы	а	е	и	у	о		з	ы	а	е	и	у	о
й	+	+	-	-	-	-	-	хъ	+	+	-	-	-	-	-
ку	+	+	-	-	-	-	-	хъ	+	+	-	-	-	-	-
кI	+	+	-	-	-	-	-	хъу	+	+	-	-	-	-	-
кIу	+	+	-	-	-	-	-	ц	+	+	-	-	-	-	-
къ	-	+	-	-	-	-	-	цI	+	+	-	-	-	-	-
къу	+	+	-	-	-	-	-	ч	+	+	-	-	-	-	-
кхъ	+	-	-	-	-	-	-	ш	+	+	-	-	-	-	-
кхъу	+	+	-	-	-	-	-	щ	+	+	-	-	-	-	-
л	+	+	-	-	-	-	-	щI	+	+	-	-	-	-	-
ль	+	+	-	-	-	-	-	I	+	+	-	-	-	-	-
лI	+	+	-	-	-	-	-	Iу	+	+	-	-	-	-	-
м	+	+	-	-	-	-	-								

2) Фонемэ дэкIуашэ зэбгъэдэткIэ къыцIэзыдээ пычыгъуз закъуэ лъабжъэхэр

КъызэрыгуэкI псалъэ лъабжъэхэм къыщхъэшыкIыу, пычыгъуз закъуэу захэт лъабжъэ морфемэ зыбжанэм и пэм фонемэ дэкIуашитI щызэбгъэдэтщ. Фонемэу щы зэбгъэдэту зыхэт псалъэ лъабжьи щыIэц, ауз апхуэдэу дызрихъялIар пычыгъуз закъуэ лъабжых къудейщ. Фонемэ дэкIуашитI зэбгъэдэту эи пэм щыт лъабжъэ морфемэхэр куэд дыдэ хъуркъым: псалъэ лъабжъэ 1300-м щыщу морфемэ 200-щ. Фонемэ дэкIуашитI зэбгъэдэтым и пэм ит хабзэр фонемэ щхъэхуэхщ, армыхъума дэтхэнэ фонемэ дэкIуашэмий а щыпIэм ущрихъялIау щыткъым. ЕтIуанэрауэ, апхуэдэ фонемэ хэубыдыкIахэри дэтхэнэ фонемэ дэкIуашэмий и пэ иувэ хабзэкъым. Е апхуэдэ фонемэ хэщхъэхукиахэм бгъэдэуви хабазэкъым дэтхэнэ фонемэ дэкIуашэри). НэгъүэнIу жыпIэмэ, фонемэ дэкIуашхэм «хэплъых ящI»: зэбгъэдэтыну ээээгъ щыIэц, зэбгъэдэтыну «зэгурымыIуэ» щыIэц. Фонемэ дэкIуашэ зэбгъэдэувахэр къыцыгъэльэгъуаш таблицэ № 4-м. (Таблицээм ишхъэмкIэ ирикIуэу ит фонемэхэрц фонемэ дэкIуашэ зэбгъэдэтхэм япа иувэ хабзэр).

Таблицээм зэрэштилъагъущи, фонемэ дэкIуашэ зэбгъэдэтхэм япа ит хабзэ б, п, нI, т, тI, жъ, з, ф, с, ш, щ мыкуэдхэм щыщу жъ, з, ф-хэм зэрэзэц дызэрырихъялIэр, тI-ми дызэрыхуэзэр тIэу къудейщ.

Фонемэ зэбгъэдэтхэм щызэрихъялIэ хабзэкъым макъ

**Пычыгъуэ закъуэу щыт лъабжъэ морфемэхэм
я къышцэдзаплэм щызэбгъэдзуувэ фонемэ дэклюашэхэм
я таблицэ**

	б	п	пI	т	тI	жъ	з	ль	с	ф	ш	щ
б	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
в	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
г	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
гу	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
гъ	+	-	-	-	-	+	-	-	-	-	+	-
гъу	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
д	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
дж	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
дз	+	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-
ж	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
жъ	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
з	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
й	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
ку	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
кI	-	-	+	-	+	-	-	-	+	-	-	-
кIу	-	-	-	-	+	-	-	-	+	-	+	-
къ	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-
къу	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
кхъ	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
кхъу	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
л	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
ль	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
лI	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-
м	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
н	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
п	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
пI	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
р	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
с	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
т	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	-	+

	б	п	пI	т	тI	жъ	з	лъ	с	ф	ш	щ
тI	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
у	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Ф	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
ФI	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
х	-	+	-	+	-	-	-	-	-	+	-	-
ху	-	-	-	+	-	-	-	+	-	+	-	-
хъ	-	-	-	+	-	-	-	-	+	-	-	+
хъ	-	+	-	+	-	-	-	+	+	-	-	+
хъу	-	+	-	+	-	-	-	-	-	-	-	+
ц	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
ци	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-
ч	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+
ш	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
шъ	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
ши	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-
I	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Iу	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

жъгъыжъгъре дэгурэ. Сонорэ фонемитI зэбгъэдэувэнри къяхьту хабзэкъым. Я къахъукIэй, къышыхьту щыпIэй зэхуэдэ фонемитI зэбгъэдэувэркъым лъабжъа морфемэм хэту, псалъэм щхъэй, мышкуэдэ: бд, жэ, хху, си. Зы фонемэм къытргъэзэжу зэбгъэдэувэ хабзэкъым, псалъэм папщIэ, мышкуэдэу: бб, вв, гъгъ, жж, дждж, лл, ин, сс, шш. Лабиализованыг фонемэ дэкIуашар ялэ иту зэбгъэдэуваныр къехъуркъым. Ешхырыктабзэу дрихъэлэркъым фонемэ дэкIуаша +р+ е р+ фонемэ дэкIуашэ. Абруптив фонемитIу зэбгъэдэуваваэ тлъагъури мацIэ дыдэш.

Зэплъыту щытмэ, фонемэ зэбгъэдэтым и пэм щыту къышуудхэм нэхъыбэрэ урохъалэ, фонемэ зэбгъэдэтхэм иужьым щытынкIэ укъуэдийхэр нэхъыбещ.

а) Фонемэ дэкIуашэ къышуудыр ялэ иту, укъуэдийр кIэлтъыкIуэу зэбгъэдэтхэр: бг: бгэ-, бгы; бгъ: бгъэ-, бгъэ; бгъу: бгъуэ, бгъуы; бж: бжэ: бжы; бжъ: бжъэ, бжъы; бз: бзэ, бзы; бл: блэ, блы; плъ: плъэ, плъы; пс: псэ, псы; пх: пхэ, пхы; пхъ: пхъэ, пхъы; пхъу: пхъуэ, пхъуы; пиш: пишэ, пишы; пIишI: пIишIэ, пIишIы; тх: тхэ, тхы; тху: тхъэ, тхуы; тхъ: тхъэ, тхъы: тхъы-; тхъу: тхъуэ, тхъуы;

б) Фонемэ дэкIуашэ укъуэдияр ялэ иту, къышуудыр

кәлъыкIуәү зәбгъәдәтхәр: скI: къа-скIә-; скIу: пIа-скIуә-; скъ: скъы-скъ; шку: пхъэ-шку, егъапща пхъэ-шку; шшI: шкIә, егъапща щкIә; шкIу: нэ-шкIуы-л, ст: щIэгъә-ст-; фт: цIа-фтә; щт: щтә-, щты;

в) Фонемә дәкIуашә зәбгъәдәтитIри укъуәдияүә щытхәү: скъ: щы-схъ-; шх: шхә, шхы; шку: шхуә, шхуы; шхъ: щхъә, щхъъ: гәэ-щхъ-; щхъу: щхъуә.

г) Фонемә дәкIуашә зәбгъәдәтитIри къышниуду щытхәү: шкII: пIкIә, пIкIы; шкъ: пIкъы; тIкI: тIкIы-тIкI; тIкIу: тIкIуы-;

д) Фонемә дәкIуашә къышниудыр япә иту, аффикатәр кәлъыкIуәү зәбгъәдәтхәр: бдз: бдзә, бдзы; пIцI: пIцIә, пIцIы;

е) Фонемә дәкIуашә укъуәдияр япә иту аффикатәр кәлъыкIуәү зәбгъәдәтхәр: здж: зджы-дж; щч: чы-щч.

Фонемә дәкIуашицу зәбгъәдәт мыкуадхәр (ахәр типу 6 мәхъу) къышокIуә мы псалъә лъабжъәхәм: пскI: гәэ-пск; щIэ-уы-пскIә; псч: псчә-, пишIу: гәэ-пишIу-, пишI: пишIы-, пишIыр; пишIъ: къуы-пишIъә; стхъ: пIа-стхъә. (Егъапща пIа-скIуә).

3) Пычыгъуә күәд хъу лъабжъә морфемәхәм фонемәкIә я зәхәтыкIәр

Пычыгъуә күәд хъу лъабжъә морфемәхәм щышу пычыгъуитIу зәхәтыр нәхъыбәш - лъабжъә 1300-м щышу 300 мәхъу. Пычыгъуиш хъууз щыIәш лъабжъә морфемә 48-рә, пычыгъуишлI хъууә дызарихъәлIер псалъә лабжъи 7 къудейш.

Пычыгъуә күәд хъу лъабжъә морфемәхәм хәт хабзәш фонеми 4-м къышыцIәдзауә фонеми 8-9-м нәс: мазә, жылә, дахә, дзэмыхә, бдзантхъә, зэрыйджә, нәрыгә, тхъэрлыкъуәф, тхъуурымбә, тхъэусыхә. ФонемицI фәкIа мыхъуу пычыгъуитIу зәхәт лъабжъә щыIәш, пасәрей префиксир лъабжъәм пыдиихъыжауз: э-дә, э-жә.

Фонемәхәр лъабжъә морфемәхәм къызарыщыкIуәхәр

Фонемәхәм языныкъүәхәм күәд дыдәрә ушыхуозә псалъә лъабжъәхәм, языныкъүәхәр нәхъ маңIәрәш, адрейхәр маңIә дыдәрәш къызарыкIуэр. Нәхъыбә дыдәрә лъабжъә морфемәхәм щыплъагъухәр э, ы, а фонемәзешхәрш. (Пәжш, фонемә а-р нахъ маңIәрәш къызарыкIуэр э, ы-хәм елтытауз). Фонемә э-р 868 щыдолъагъу лъабжъә морфемә 1300-м. Адрей фонемәзешипЛым - е, и, о, у - дащыхуээр (зәхәту) лъабжъә 67-рәш, Еплъ таблицә 5.

Таблица 5

Фонема-шәкәр къызарылғыз- бжыгъэр	Ә	Ы	А	Ү	О	И	Е
Пычыгъуз закъуз псалты лъабжъәм	395	293	1	8	1	1	-
Пычыгъуит е нәхъыбә хъу псалты лъабжъәм	478	275	172	10	6	21	20

Фонема дәқиуашәкәм щыщу б, п, пI, с, т, ш, щ-хәм морфемәкәм нәхъыбәрә дащыхүэзәу щыщытыр лъабжъә морфемә къызарыгуәкIхәм нәмышI дәқиуашә зәбгъәдәтхәми ахэр къызарыщыкIуәр арш (бәзә, пиә, пIиңы, нәгъуәпIхәри). Абы ешкыщ м, н, р софорнахәр – морфемә зәпидзапIхәм къыдохутәрәй, езыхәр лъабжъә морфемәми зәрыхәтим и щыгүжкIә. ГәзишIәгъуанц софорна р-м и къетгъәсәбәпкIәр: къызарыгуәкI лъабжъә морфемәм щытлъагъуркым ар. Ауэ пычыгъуитI е нәхъыбә хъу псалты лъабжъәм маңIәкым къызарыщыкIуәр (гуарцә, гүәрәф, зәрыйджә). Абыхәм уафIәкIмә, нәхъыбәра къызарагъәсәбәпкIәзи гугъу щын хуейр д, хъ, й, гъу, л, къ фонемәхарш. Нәхъ маңIәрә лъабжъә морфемәкәм щыдолгъагъур къ, кхъ, пI, ң, г, фI фонемәхәр. КъызарыгуәкI морфемәкәм ц-р зәщ къызарыщыкIуәр. (Еплъ таблица 6).

Таблица 6

Фонема дәқиуашәкәр лъабжъә морфемәкәм къызарыщыкIуә
бжыгъэр.

Фонема- дәқиуашә- хәр	КъызарыщыкIуәр		Фонема- дәқиуашә- хәр	КъызарыщыкIуәр	
	пычыгъуз закъуз морфемәм	пычыгъуз куәд хъу морфемәм		пычыгъуз закъуз морфемәм	пычыгъуз куәд хъу морфемәм
б	57	91	н	3	100
в	9	10	п	50	40
г	4	8	пI	42	33
гү	9	30	р	-	74
гъ	11	21	с	45	36
гъу	29	25	т	29	50

Фонемэ дэклюаша- хэр	КызызрышыкIуэр		Фонемэ дэклюапгэ- хэр	КызызрышыкIуэр	
	пычыгъуз закъуэ морфемэ	пычыгъуз куэд хъу морфемэ		пычыгъуз закъуэ морфемэ	пычыгъуз куэд хъу морфемэ
д	13	66	тI	18	25
дж	11	38	у	7	39
дэ	10	14	ф	12	16
ж	18	29	фI	6	9
жъ	31	21	х	20	23
з	20	26	ху	21	16
й	10	55	хъ	22	46
ку	6	18	хъу	16	30
кI	26	27	ц	24	24
кIу	10	8	ци	1	8
къ	14	39	ч	17	23
къу	24	19	ш	10	17
кхъ	3	3	щ	43	61
кхъу	6	3	щI	58	42
л	19	25	I	43	28
лъ	21	23	Iy	12	18
лI	7	-		17	11
м	7	73			

И щхъэ хууьт псалтьэ лъабжъэ,
и щхъэ хууьмыт псалтьэ лъабжъэ морфемэхэр

НэгъуэцI морфемэ гуэр – лъабжъэ морфема, аффиксальныг
е флексийнэ морфемэ – пымьту и закъуэ къэбгъэсэбээс хъу
(псалтьэухам и пкъыгъуз гуэр хъууэ щыт) псалтьэ лъабжъэм
и щхъэ хууьт (свободнаэ) псалтьэ лъабжъаклэ (псалтьэкIэ)
йоджа: мазэ, лсы, щIы, кIуэ, джы, дзы, жы, фIы, пцIы.

Абыхэм къяашхъэшыкIуэр адыгэбзэм хэтц и щхъэ хууьмыт
псалтьэ лъабжъэ.

И щкъэ хушымыт псалъэ лъабжъэ морфемәхэр

НэгъуещI морфемэ (лъабжъэ е (псалъэ къызэрыхъу) аффиксальны морфемэ) пымыту къамыгъесәбәп(ыж) псалъэ лъабжъэ мымащI - 550-м щIигъу - ушрохъэлIэ иджырей адигэбзэм. Абыхэм лексико-семантическы мыжэнэ зэмыйлIэужыгъуэ яңщ. Абыхэм къагъэлъагъуэ ләжыыгъэ (действие, состояние), предмет, предметы и щытыкIэ, и. (Епль нэхъ икIэкIэ).

Фонетика и лъэнүкъузекIэ и щкъэ хушымыт лъабжъэхэр къышхъэшкIыркъым и щкъэ хушыт псалъэ лъабжъэхэм, пычыгъуэ зак'уэ зэIухауэ щытхэм. ИкIи мыпхуэдэу зэшхъэшкI: а) зы макъ дәкIуашэрэ зы макъзешэ э-реу зэхэт лъабжъэ; б) зы макъ дәкIуашэрэ макъзешэ ы-реу зэхэт лъабжъэ лIэужыыгъуэ ДЗ; в) макъ дәкIуашитI зэбгъэдэтрэ макъзешэ э-реу зэхэт е ДДЗ; г) макъ дәкIуашитI зэбгъадэтрэ макъзешэ ы-реу е ДДЗ. Абыхэм щышу нэхъыбэ дыдеу щытыр ДЗ,-ращ. НэгъуещI лъабжъэ лIэужыыгъуэхэм къызэцлаубидэр и щкъэ хушымыт лъабжъэ закъуэтIакъуещ.

И щкъэ хушымыт глагол лъабжъэхэр

1. Префикс (фактив) у(ы)-пыувэу «къэпсэуж» псалъэ лъабжъэхэр:

блэ: *у(ы)-блэ*. Егъапщэ: *уыбла-кIуэ, къегъэ-бл*;

вы: *у(ы)-в*. У(ы)-кIэ «къэпсэужа» лъабжъэм нэгъуещI аффикс пыувэурэ псалъэ къохъу: *те-у(ы)вэн, гүэгъэ-увен, и*;

кхъуэ: *у(ы)-кхъуэ, кзэу(ы)кхъуэ-ж*. Егъапщэ: *Уэс у(ы)-кхъуэ*;

исы: *у(ы)-ис, у(ы)-исэ*. Егъапщэ: *лхъэ-ис*;

шэ: *у(ы)-шэ*;

сы: *у(ы)-сы*. Егъапщэ: *пиIэ-у(ы)-сы, адиг. пиIы-у(ы)-сы*;

тхы: *у(ы)-тх, у(ы)-тхэ*;

Іэ: *у(ы)-Іэ*. Егъапщэ: *у(ы)Іэ-гээ*;

Іүэ: *у(ы)-Іүэ, у(ы)-Іү*. Егъапщэ: *тей(ы)Іүэн*.

2. Каузатив префикс пагъэувзу къагъэсәбәп лъабжъэхэр:

ныцкIуы: *гээ-ныцкIу*;

псы: *гээ-псы*;

ишкIуы: *гээишк-Іу*. Егъапщэ: *щыгээ-ишкIу*;

хъэ: *гээ-хъэ*;

шы: *гээ-ш*;

щхъы: *гээ-щхъ*; зы-гээ-щхъ;

шы: *пы-гээ-щ(мыупищ)*;

щы: *гээ-н-щI*;

Іулэ: *гээ-Іулэ*.

3. ЩыпІэ къэзыгъэлъагъуэ префикс/преверб гуэр/пыу-вэу «къэпсэуж» лъабжъэхэр:

бжэ: *й-бжэ*, *щІэ-бжэ*. Егъапщэ: *бжы-бжь*;
гүэ: *дэ-гүэ*, *и-гүэ*, *щІэ-гүэ*, *пы-гүэ*, *Iу-гүэ*;
гъы: *лъы-гъ*, *щхъэры-гъ*, *щы-гъ*, *Iы-гъ*;
зы: *пы-з*, *дэ-з*, *хэ-з*, *те-з*, *фІэ-з*, *Iу-з*;
куы: *дэ-куэ*, *и-куэ*, *щІэ-куэ*, *къуэ-куэ*. Егъапщэ: *ку-дэ*, *и-гүэ*;
кы: *бгъэдэ-кI*, *бгъуры-кI*, *гүэ-кI*, *дэ-кI*, *блэ-кI*, *н.*; Егъапщэ:
ны-кIы-жын, *те-кIы-жы-ггуэ*, *н.*
лъы: *ггуэ-лъ*, *дэ-лъ*, *пы-лъ*, *те-лъ*, *хэ-лъ*, *н.*;
нэ: *бгы-нэ*, *къа-нэ*, *дэ-нэ*, *хэ-нэ*, *те-нэ*, *н.*;
псы: *къе-пс*, *дэ-псэ*, *хэ-псэ*;
псы: *е-псы-х*;
пІэ: *гүэ-пІэ*, *те-пІэ*, *Iу-пІэ*;
пщІэ: *гүэ-пщІэ*; *бгъуры-пщІэ*, *кIэры-пщІэ*;
сы: *нэ-с*, *къэ-с*, *кIэлъы-с*, *зэхуэ-с*. Егъапщэ: *лъы-с*;
сы. Преверб куэдым поувэ: *бгъэдэ-с*, *дэ-с*, *жъэхэ-с*, *къуэ-с*,
кIэры-с;
сы: *къе-с*, *те-сэ*, *егъапщэ: уэ-с*;
ты: Преверб куэдым «къагъэпсэуж»: *бгъэдэ-т*, *дэ-т*, *гүэ-т*;
ф(ы): *и-ф*, *хэ-ф*. Егъапщэ: *е-фэ*, *пса-фэ*;
хы: Преверб куэд поувэ: *бгъэдэ-х*, *бгъуры-х*, *гүэ-х*, *дэ-х*, *пы-х*,
те-х;
хуэ: щыпІэ къэзыгъэлъагъуэ превербхэр поувэ: *дэ-ху*, *дэ-хуэ*,
бгъуры-хуэ, *блэ-ху*, *бгъэдэ-хуэ*, *Iу-ху*;
хъы: *бгъэды-хъэ*, *гү-хъэ*, *ды-хъэ*, *хы-хъэ*, *н.* ЩыпІэ къэзыгъэ-
льагъуэ превербхэм я сэбәпкІэ «къонсэуж».
чы: *кIэры-ч*, *дэ-ч*, *къыихэ-ч*. ЩыпІэ къэзыгъялъагъуэ пре-
вербхэм поувэ;
шхы: ЩыпІэ къэзыгъэлъагъуэ преверб зыбжанэм «къагъэ-
псэуж»: *къе-шх*, *дэ-шхэ*, *хэ-шхэ*, *ше-шх*. Егъапщэ: *уэ-шх*;
щы: *кIэры-щ*, *гүэ-щ*, *кIэро-щ*, *къышІо-щ*, *н.* ЩыпІэ къэзыгъэ-
льагъуэ преверб куэд поувэ. Егъапщэ: *ялэ и-щы-н*;
Iуы: *дэ-Iун*, *пы-Iу*, *фІэ-Iу*, *хэ-Iу*, *н.* Преверб куэдым поувэ,

4. Косвеннiz объектным и префикс *йэ(е)-* пыува и ужъ и щхъза хушыт псалъз лъабжъэхэм ешхъ хъужхэр:

бгъэ: *е-бгъэ-н*. Егъапщэ: *ягу зэ-гъэ-бгъэн*;
блэ: *е-блэ-н*. Егъапщэ: *зэ-блэ-жын*;
жъэ: *е-жъэ*. Егъапщэ: *зы-Iэ-жъэн*;
жъэ: *е-жъэ(кIуэн)*;
ку: *е-ку*. Егъапщэ: *зэ-ку-н*;
сы: *е-с*. Псалъзикъ «зэпычахэм» хоувэ: *дэ-с-ай-н*, *й-сы-н*, *н.*;

шы: *e-iш*. Егъапщэ: *зэ-ш*, *е-зэ-ш*;
щэ: *e-щэ*. Егъапщэ: *ща-кIуэ*;
щхы: *e-щхь*. Егъапщэ: *зэ-щхь*;
щи: *e-щи*. Егъапщэ: *зэ-щи-н*;
Іэ: *e-Іэ*. Егъапщэ: *зэ-Іэ-н*.

5. Лъэнныкъуз къэзыгъэлъагъуз префиксе къэ-кІэ «къэп-сауж» лъабжъэхэр:

къей: *къэ-къей*;
псы: *къе-пс*;
скІэ: *къа-скІэ*;
фз: *къэ-фз-н*;

къуалъэ: *къэ-къуалъэ*. Префикс къэ-м и мыхъэнэм (лъэнныкъуз къэгъэлъагъуз) зихъуэжауэ апхуэдәш мы щапхъэхэм.

6. Префиксе щы- пыувауз къагъесәбәп исальэ лъабжъэхэр:

тхъуы: *щы-тхъу*. Егъапщэ: *щхъэ-щы-тхъу*, *зы-щы-тхъу*;
хуз: *щы-хуз*. Егъапщэ: *щхъэ-щы-хуз*;
щы: *щы-щ*. Егъапщэ: *зы-щы-щ*;
щІэ: *щы-щІэ*. Егъапщэ: *щы-щІа-гзэ*;
Іэ: *щы-Іэ*. Егъапщэ: *и-Іэ*.

7. Префике зэхуэмыйдәхэр шыту къагъесәбәп лъабжъэхэр:

гъуэ: *дэ-гъуэ*, *думы-гъуэ*;

гъуз: *зэ-гъуз-кI*;

гъуэ: *щІэ-гъуэ-ж*. Егъапщэ: *е-хъуэ-ж*;

гъуы: *щІы-гъу*. Егъапщэ: *гуэ-гъу*, *гъу-сэ*, *зэ-гъу-сэ*,
гъунэ-гъу;

да: *хуэ-дэ*. Егъапщэ: *зэ-хуэ-дэ*;

йы: *хуэ-й*. Егъапщэ: *зы-хуе-й*, *е-й*;

къуы: *ири-къу*, *ишимы-къу*. Егъапщэ: *и-къу-гзэ*, *и-къу-кІэ*;

ши: *зэгүэ-п*, *зэгүэ-гзэ-п*;

скІуэ: *пIа-скІуэ*, *е-пIэ-скIу*;

шхы: *дыхъэ-шх*. Егъапщэ: *дыхъэ-шхэ-н*. Адыгей исальэ
(и щхъэ хущыт) шхы-н;

шы: *хуэ-щ* (*Пхуэщын тхъэм ищI*).

8. Суффикс -щI-м «къигъэпсауж» лъабжъэхэр:

жы: *жыы-щIэ*. Егъапщэ: *жыы-щIыгзэ*;

лъэ: *лъэ-щI*. Егъапщэ: *лъэ-с*, *лъа-сэ*;

тхъэ: *тхъэ-щI*, *тхъэ-щIэ*. Егъапщэ: *дэ-тхъэ-щI*, *тхъэ-щIэ-пс*;

тIэ: тIэ-щI. Егъапщэ: тIа-тэ (-тэ - суффикс, ды-тэ, быв-тэ);

фы: фы-щI, фы-щIэ;

хуы: хуи-щI;

Гуы: Гу(ы)-щI, Гу(ы)-щIэ.

9. НагъузшI суффиксхэм «къагъэпсэуж» лъабжъэхэр:

джэ: джа-лэ. Егъапщэ: зе-джа-лэ, зе-уа-лэ, хэ-джа-лэ, адыг. псаљэ джэ(н)ды-н «джалэ»;

жэ: жэ-жы-н. Егъапщэ: хуэ-жы-н;

къу: къу-тэ. Егъапщэ: къу-та-хуэ, зэ-те-къу-тэ-н; хъуз: хъуэ-ж, къэ-хъуэ-ж.

10. ЩыIэцI гуэр пыту къагъэсэбэн лъабжъэхэр:

кы: ггу-кIа. Егъапщэ: ды-щэ-кI, кIы-щ, кIы-пхээ, пкIын;

къуы: фэ-кгуу. Егъапщэ: къу-ий, у-къуе-й, хъэ-къуе-й;

лъэ: фа-лъэ. Егъапщэ: пэ-лъы-т, зэ-пэ-лъы-т;

лъэ: лъа-ггуу, п-лъэ;

къэ: дза-къэ. Егъапщэ: дзэ-къа-пIэ;

сы: щы-с-хь, у-щы-мы-с-хь. Егъапщэ: адыг. щхъа-сы-н.

И щхъэ хушымыт щыIэцI лъабжъэхэр

И щхъэ хушымыт щыIэцIэхэр «къюпсэуж» щыIэцIэ е плъыфэцIэ лъабжъэ гуэр, е аффиксальна морфемэ гуэр пыту вәмэ.

бжээ: бжъэ-пэ, (пэ-щыIэцIэ);

бжыы: бжъы-гуэ, бжъы-фIа. Суффикс -гуэ, фIэ-пыуваш;

бжыы: Іэ-бжъэ, адыг. бжъы-б, Іэ, б(ы) - щыIэцIэш. Егъапщэ: бжъ-бэ, бжъиз;

бзэ: къа-бзэ, бзы-гвэ; -къа - префикс, -гвэ - суффикс;

бдээ: бдза-пцIэ. Егъапщэ: бжъа-пцIэ;

бдээ: на-бдээ (на - щыIэцIэ);

бы: ку(м)-б, ггуэ(м)-б. Егъапщэ: адыг. бы-м - щыIэцIэ;

гъуэт: и-ггуэ, щы-ггуэ. Егъапщэ: и-ггуэ-джэ, лэжъэ-ггуэ;

гъуы: ггуу-ху, ггуу-джэ, ггуу-щI, ггуа-(плзэ);

гъуэт: ггуа-пэ (пэ - щыIэцIэ);

гъуы: жъэ-ггуу (жъэ - щыIэцIэ);

дахъуэт: кIэ-дахъуэт (кIэ - щыIэцIэ);

да: да-гуэ. Егъапщэ: адыг. тIакуэт (-гуэ/-куэ - суффикс), дэ-гу, да-Гуэт;

дий: лзэ-дий, Іэ-дий (лъэ, Іэ - щыIэцIэ). Егъапщэ: ў-къуэт-дий, е-къу;

джэ: джа-лъэ, джа-уэ. Егъапщэ: джа-бэ, джа-щIэ, джэ-гу;

джэ: джэ-ху (ху-жь), джэ-бэ-ху;

дже: джэбзы-плъ, (плъы-жъ);
дзэ: дзэ-ху (бдза-пцІэ);
жэ: жэ-щ. Егъапщэ: ны-жэ-бз;
къуы: бгы-къу, бжы-къу, ку-къу. Егъапщэ: пхъэшы-къу,
пэ-ши-къу;
къуэ: къуа-гүэ, бжыа-къуэ. Егъапщэ: къуэ-ху, къу-пцхэ,
къу-ху, (ху - хужь);
къуы: а-къу-жъ, къу-щхэ;
жъэ: Іэ-жъэ. Егъапщэ: адиг. жэ;
жъгым: нэ-жъгым. Егъапщэ: нэ-жъгым-и;
цэ: гуа-пэ, пса-пэ, щхъэ-пэ (гуы, псэ, тхъэ - щыІэшІэ);
шиэ: пша-пэ, пши-хъ;
сэ: сэ-(н)-тх. Егъапщэ: шы-тх;
тхъэ: тхъэ-бзэ. Егъапщэ: адиг. тхъэ-куз, тхъэ-кіумэ;
хэ: лъа-хэ, ща-хэ, псы-хэ. Егъапщэ: у-хы-н;
хъуэ: псы-хъуэ. Егъапщэ: псы-къуэ- -псы-кхъуэ;
ши: шы-пхъу, къуз-ш. Егъапщэ: анэ-и;
ши: шы-гъу. Егъапщэ: мы-ши-у, мы-ши-у-гээ;
щы: щы-Іэ, гъэрэ щы-рэ(зэхокІ), щы-махуэ, гъэрэ-махуэ;
Іэ: Іэ-бгээ, Іэ-хгүэ, Іэ-фэ, Іэ-щ.

И щхъэ хущымыт плъыфэцІэ лъабжъэхэр

лы: ле-й, махуэ-л, э-ле-уэ (э-цІэпапщІэ, -й, -уэ - суффикс).
Егъапщэ: къе-лы-н;
плъы: плъы-жъ (жъ - суффикс. Егъапщэ: гъуэ-жъ,
ху-жъ), Іупэ-плъ, джабэ-плъ;
пцІэ: бажэ-пцІэ, лы-пцІэ;
пцІэ: пцІа-нэ, лъа-пцІэ(па-щІэ-пцІэ). Егъапщэ: панцІэ;
хуы: ху-жъ, пэ-ху, лъэкъуэ-ху, кІэ-ху;
шхуэ: унэ-шхуэ, адэ-шхуэ, дэ-шхуэ, сэ-шхуэ.

И щхъэ хущымыт цІэпапщІэ лъабжъэхэр:

э (орф. а): а-р, а-бы, а унэр;
дэ: да-р, да-бы, да-уэ, мы-дэ;
йы (орф. и): и нэ, илІ, ди унэ, ды-ды-ме-й;
мы: мы-р, мы-бы, мы унэр;
мо: мо-р: мо-бы, мо унэр.

И щхъэ хущымыт наречие лъабжъэхэр:

джы: и-джы-ны-джы. Егъапщэ: адиг. джы «иджы»;
сэ: дыггуа-сэ, вэ-сэ-махуэ;
И щхъэ хущымыт псальэ лъабжъэ щыІэш псалтьэ лъаб-

жъем къытрыгъэзажура абыкъа «къэпсэужу». Апхуэдэм и шапхъэш:

ла: ла-лэ (Егъапщ: ла-(и)-тIэ);
льз: лъа-лъз;
тIэ: тIа-тIэ;
щэ: ща-щэ;
пIы: пIы-пIы;
тхы: тхы-тх;
сы: сы-с;
скы: скы-ск.

И щыхэ хушымыт псалъэ лъабжъэхэр, морфемэ гуэр пыувэу абы и фIыгъэктIэ «къэпсэужжэр» и щыхэ хушыт дэтхэнэ псалъеми хуэдэ хъуар, нэгъуэшI префиксхэм, суффиксхэм поукэр, падежкIэ зэхъуэктIа ѡ щыхэ, бжыгъэ, земан, наклоненекIэ зэхъуэктIа мэхъу, а категориехэм я аффиксхэр пыувэу, икИи псалъэухам и пкъыгъуз зэмийлэужжыгъуэу хоувэ.

2. Аффиксальна морфемхэм фонемэктIэ я зэхэтыкIэр

Деривационэ (псалъэ къызарыхъу) морфемхэм я зэхэтыкIэр. Зөрьзэхэт фонемэ елъытакIэ префикс къызарыгуэктIхэр къацхъэшкIыркъым цычыгъуа зэхуха закъуэу Ѣыт лъабжъэ морфемхэм. Ахэр фонемэ дэкIуашэктIэ къыщIидээу фонемэзеш ё-кIэ ѡ-ы-кIэ иих хабзэш. Аүэ фонемэ дэкIуашэ 23-рэш апхуэдэ префиксхэм къыщIыкIуэр. Фонемэ ё-р Ѣыгъуущ гу, гъ, гъу, д, з, й, къ, къу, лъ, и, п, фI, х, ху, ч-хэм; фонемэ ѿ-р бгъэдоува ж, з, й, п, тI, у, щ, I, Iу-хэм. Фонемэзеш ё-р Ѣыгъуущ з-мра т-мра. Фонемэ дэкIуашэ зэбгъэдэйтIэ къыщIидээ префикси ѢыIэш: бгы-нэн, блэ-кIын, пхы-кIын. Префикс морфема лэужжыгъуэхэу ѢыIэш ДЗ, ДЗ, ДДЗ₁, ДДЗ₄, ДЗД: гээ-вэн, Ѣы-тын, блэ-жын, пхы-хун, тэ-дэн, кIуэцI-ылтын.

Адыгэбзэм и куэдщ Iыхыиту ѡ нэхтыбэу зэхыхъа префикс зэхэлъхэр. Абыхэм япа Iыхыеу хэтщ бгъэ-, бгъуы-, жъэ-, зэ-, кIэ-, пэ-, пхы-, пкъы-, пшIэ-, лъэ-, хы-, щхъэ-, Iэ-, Iуы-: бгъэ-дэ-, бгъуы-ры-, жъэ-дэ-, жъэ-хэ-, кIэ-ры-, пэ-ры-, пхы-ры-, Iуы-ры (бгъэ-дэ-кIын, гуы-ры-лъ, жъэ-хэ-лъэн, нэгъуэшIхари).

Префикс зэ-р хыхыаш префикс зэхэлъ зэ-бгы-ры-, зэ-гүэ-, зэ-лъы-, зэ-пкъы-ры-, зэ-лы-ры-, зэ-хэ-фы-, зэ-хүэ-, зэ-фIэ-, зэ-шIэ-, зэ-Iуы-, зэ-Iуы-хэм (зэбгыры-дзын, зэгүэ-лъ, зэ-лъы- Iуыхын, нэгъуэшIхари).

А префикс зэ-р зыхэт префиксе зэхэлъхэм хэт (сегментхэр) Iыхыхэр зэблэузыкIи префикс къэхъуахэш мыхъэнэшI яIеу. Абыхэм сегмент -ры- яхэтщ: бгъэ-дэ-зэ-ры-, да-зэ-ры-, жъэ-

дэ-зэ-ры-, зэйы-зэ-ры-, йы-зэ-ры-, кІэ-щІэз-ры-, кІуэ-цЫ-зэ-
ры-, тэ-зэ-ры-, фІэ-зэ-ры-, хэ-зэ-ры-, щхъэ-шы-зэ-ры, тэ-зэ-ры-,
щІэ-зэ-ры-, Гуы-зэ-ры-. Мыхэр ызыгуэр глагол лъабжэ
зытIущц: дэзэры-гүэ-и, хэзэры-хы-и.

НэгъуэцI преверб зэхэлъхэр зэхыхъац щыпIе къэзыгъэ-
лъагъуэ префикс къызэрыгүэклитIу: жъэ-дэ-, жъэ-хэ-, кІэ-лты-,
кІэ-щІэ-, лэ-щІэ-, ишІэ-хэ-, хы-фІэ-, щхъэ-шы-, Iэ-ны-,
Iэ-щІэ.

Суффиксальна морфемэхэм я зэхэтыкIэр. Префиксхэм
къашхъацыкIыу суффиксхэм яхатц фонема дэкIуашэ къу-
дейуз щыт, исалъэм щхъэкIэ: -р, -пс, -х (сы-р, щы-хуы-пс,
уыкIытэ-х). Фонемэзеша ы-кІэ иух суффикс адигэбээм
иіэкым, тыркубээм къыхиха -лы-р мыхъумэ (на-сыл-лы,
гушІэггуу-лы). Деривационна суффиксхэм я нэхтэйбэр ДЗ
лэужыгъуэ хуэдэц: -тьэ, -гуэ, -джэ, -ле, изгъуэцIхэри.
Баэм суффиксхэр нэхъыбау къыщегъэсэбэп щыIэцIэ,
плъыфэцIхэм (цыхуы-гээ, дза-гуэ, цы-джэ, псы-лээ).

Суффиксхэм къышцокIуэ фонема дэкIуашэ в, г, гъ, гъу, д,
ж, жъ, з, й, кІ, къу, л, лI, н, п, пI, р, с, т, тI, у, ф, фI, х, ху, хъ,
хъу, ц, цI, ш, щ, щI, I, Iу.

Суффикс зэхэлъхэр мыхуэдэ лэужыгъуэу
зэххъэшцокIхэр:

- ДЗ, Д: сэ-гэ-ей, тхы-гъу-ей;
ДЗ, ДЗ: аэ-гъуа-фІэ, щы-гъуа-ФІэ;
ДЗ, ДЗ: быхъэш-ри-лэ, уэлбан-ри-лэ;
ДЗ, ДЗ: фэ-джы-нхъэ, пцэ-кIы-тIэ;
ДЗД: дыщэ-хэ-кI, жей-на-д.

Гу лъытацхъэц фонемэзешэкIэ къыщIидээ аффикс адиг-
эбээм зэримыIэм, фонемэзешэ закъуэу щыт префикс, суффикс
закъуэтIакъуэ фIекла зэришмыIэм (з-дэ, э-жэ- (мыри лъаб-
жэм пыднихыжаш), тедз-э-и, тху-э).

Реляционна морфемэхэм фонемэкIа я зэхэтыкIэр. Реля-
ционна аффиксхэр зэшхъацокI формаобразующэрэ словоиз-
менительнэрэу. Абыкэм иэмьцI, щыIэцI флексийна морфхери
е кІэуххэр. Япэрэйхэр префиксий суффиксий щыIэцI, слово-
изменительнэхэр – префиксхэр, суффикс -хэ-м къиццын-
мыцIа.

ФонемэкIа я зэхэтыкIа елтытауэ реляционна аффиксхэр
нэхъ зэмьлэужыгъуэц: ар щытынкIэ хъунущ фонемэзешэ
закъуэу, е фонема дэкIуашэ закъуэу, е фонема дэкIуашэрэ фо-
немэзешэу зэшшыгъуу. Форма къэзыгъехъу аффикс зэхалъи
щыIэцI¹. Исалъэм щхъэкIэ, причастие къазыгъехъу префикс
къызэрыкIуэ зы-, щІэ, (зы-тхыр, щІэ-кIуэр), префикс зэхаль
(з-э, зэ-ры-, з-э-джэр, зэ-р-итхыр). Динамичность е ит зэман къа-

¹ Аффиксальна морфемэхэм я структурэ, я семантика и ІүэхукIа епль:
Урусов Х. Ш. Морфемика адигских языков, нап. 208-298.

зыгъэлъагъуэ префиксир фонемәзешә закъуещ: о-, э- (*ð-o-ла-жъэ, й-э-тх*).

Шыныңыгъэм и аффиксҳәм зыр пычыгъуэ зәлухащ фонемиту щыту: мы- (*уы-мы-пIашIэ*), адрейр пычыгъуэ зәхүәшшаш: -къым (*щыIэ-къым, къэкIуа-къым*). Шыныңыгъэм и суффикситири фонемә дәкIуаша къудейуэ щытщ: -щ, -т (*кIуа-щ, тлъэгъуа-т*); егъалеиниыгъэм и суффиксәр зәмылләужыгъуэхәш типкIе: Д, ДД, ДЗ, ДДЗ, ДЗД, ДЗД, ДЗД (*щыIуы-хуы-пс, къэбза-бзэ, дэгъуэ-жь, дахэ-кIеи, хузбэ-вэх, цыкIуы-нитIэ, йыны-шхуэ*). Союз-суффиксищым я зыр фонемәзешә закъуез щытщ: -и (*маз-и вагъу-и, щыIэт-и*), адрей тIур зы фонемә дәкIуашәре зы фонемәзешәу зәхәтищ: -рә, -ри (*гъэр-и щыI-рә, фо-рә тхэгуы-рә, кIуэ-ри къэкIуэжащ*).

ЗәхъузкIа зәрыкъу (словоизменительна) морфемәхәм я структурәр (зәхәтыкIар): Щыхэ префикс щыIәш фонемадәкIуашәм фонемәзешә кIэльыкIуэ щыыгъуу (*сы-, уы-, ды-фы-*), фонемәзешә щыныңыгъуу (*с, д, ф-*). Морфемәм и зыкъэкIуэкIе (аллофон), (*б, в, д, з, п, т, тI, фI*): (*сы-ләжъащ-влащ, тI-щIаш, нәгъуәшIхари*).

Белдҗылагъ, падеж мыхъэнәхәм я формантхәр фонемадәкIуаша закъуез щытщ. Адрей падеж кIэух лIаужыгъуэхәр: -кIә, -уә, -у (фонемә дәкIуашә), у (фонемәзешә), -бы (джыдэ-кIэллы-уә, мәш-у, а-бы, да-бы).

МорфонологиекIэ гурыIуэгъуэ

И. А. Бодуэн де Куртенэ, Н. С. Трубецкой, Е. Д. Поливанов, Ф. де Соссюр сымә я ләжыгъәхәр лъабжыя хуәхъуаш морфонологием. XIX лIащыгъум и 70 гъәхәм и кум щыыгъуу И. А. Бодуэн де Куртенә гу лъитауэ щытащ морфемәхәм я кIуэцкIе фонемәхәм зәхъузкIыныгъе ягъуэтынкIе зәрхъум. Абы зәхигъәкIауз щытащ макъхәм я зәхъузкIыныгъа лIаужыгъуитI: 1) макъыр зәхъузкIа хъуныгъе, «къыбгъәдәт нәгъуәшI макъым ижъ къышIимыху»; 2) макъыр зәхъузкIа хъуныгъе, «къыбгъәдәт нәгъуәшI макъым ижъ къышIи хукIера»¹. А щыкIэмкIе Бодуэн де Куртенә морфемәхәм я кIуэцкIе фонемәхәм зыщахъуэжынымкIе япә лъабакъуар ичауэ щытащ. НәгъуәшI и ләжыгъәхәм абы нәхъри куугашызепкIрихащ, нәхъ IупшI щишащ алтернациям и теориер.²

¹ Бодуэн де Куртенэ И. А. Программа чтений по общему курсу языкоznания в применении к ариоевропейским вообще, к славянским в особенности. — Епль: Бодуэн де Куртенэ И. А. Избранные труды по общему языкоznанию. Т. 1, М., 1988, нап. 88.

² Бодуэн де Куртенэ И. А. Из лекции по латинской фонетике (1890). Епль ар дидәм, нап. 255–256.

Морфологиемэр фонологиемэр зээлхүү Үыхээу щыт морфологием, - жээ Н. С. Трубецкой, - грамматикам щигъуэтэн хуейц абы хуэфащэу щыт увышэр - щызотхъэр - дэтхэн грамматикэми, семитсээ ө индоевропейскэ бзэхэм ямызактуюэу. Морфология зимыг эхэхэе бзэ къудейхэращ морфонологиери зимыг эхэхэе щытыфынур. ЖиГахэр къызэшгийнхүэжурэ, Н. С. Трубецкой етх: «Аращи, морфонологиер грамматикам и Үыхээш, бзэ исоми мыхъэнэшхүэ щигъэзащгээу, ауз иджыри щагтууэу зы бзэ гуэрми джа щымыхъуа».¹

Н. С. Трубецкой къызэрилъытэмкээ², морфонологическая теорие ирикъур зэхэтиц мыпхуэдэ Үыхыши: 1) морфемахэм я фонологическая зэхэтийгээ и теорие; 2) морфемахэр щызэпшуваклэ, абыхэм ящышхэм ягъуэт комбинаторна фонетическая зэхъуэклиныгъэхэм я теорие; 3) морфонологическая мыхъэнэ Үай макъхэр зэхъуэклиныгъэхэм и теорие. Н. С. Трубецкой Үүшгэш ёшгээ мы разделишгэ щыщу фонология и лъэнэйкъуэклэ морфемэм и зэхэтийгээр джынир дэтхэнэ бзэм дэжкии мыхъэнэ зиүэу, өтүанэ, ёщана Үыхъэхэр (разделхэр) языныкъуэ бзэхэм щымыгэнкээ хъуну зэрыштыр.³

Морфонологиер лингвистическая дисциплина щихъахууэу къезымылтытэ щыгэш. «Н. С. Трубецкой и фынчлэнныгъэшхүэу щытгээ морфонологиер бзэцлэнныгъэм и дисциплинэ щихъахууэу зэрыштыгхъэр щэмычэу къызэригъэлъэгъуар»⁴ - етх В. А. Редькин.

Псалтьхэр зэрышэхэт морфемэ и лъэнэйкъуэклэ Г. О. Винокур, морфонологием и Үүзхүкээ Н. С. Трубецкой сымэ яубзыхуахэм зыужыныгъэ щагъуэтанц Советска бзэцлэнныгъэм и лэжъякЦүзхэу А. И. Смирницкий, О. С. Ахманова, Н. Д. Арутинова, Е. С. Кубряковэ, Е. З. Земская, Г. А. Клинов, Н. Е. Ильина, Э. М. Макаев, В. В. Лопатин, Н. М. Шанский, Н. А. Янко-Триницкая, И. С. Улуханов, Б. Г. Чургановэ икИи изгъуэцхэм я къэхутэнныгъэхэм.

¹ Трубецкой Н. С. Некоторые соображения относительно морфонологии. - Епль тхылч. Пражский лингвистический кружок. - М., 1967, нап. 116.

² Хамэ къэрал бзэцлэнныгъэм псальхэм морфемкээ я зэхэтийгээр морфонологиемэр щызэшкърыхайд нэгъуцгээ къэхутакЦүзхэм и лэжъигъэхэм: Харрис З. (Z. S. Harris, Methods in structural Linguistics. The University of Chicago Press, 1951); Глисон Г. Введение в дескриптивную лингвистику. -М., 1959; Гриберг Дж. Квантитативный подход к морфологической типологии языков. -В кн.: Новое в лингвистике, вып. 3, М., 1963; Улашин Г. (Uladzyn H. Laut, Phonema, Morphonema. TCLP, IV, 1981).

³ Трубецкой Н. С. Некоторые соображения относительно морфонологии, нап. 118.

⁴ Редькин В. Построение раздела «Морфонология». Епль: Основы построения описательной грамматики современного русского литературного языка. -М.: Наука, 1968, нап. 10.

Морфонологилем и теориер ишәкІә игъэлкіятәу хәлъхъэ-
ныңъашхуэ ишәп A. A. Реформатскэм.¹

Адыгэбзәм и морфемәхәм зыкуәдәм, ахәр зәрызәхәт фоне-
мәхәм тәуиха Йүәхугъүәхәм я гүгъу щищәп адыгэбзә грам-
матикәм икИи нағъуәшI ләжыгъәхәм: Н. Ф. Яковлевым и
«Материалы кабардинского словаря» (М., 1927), «Грамматика
литературного кабардино-черкесского языка» (М., 1948),
Г. Ф. Турчанинов, М. И. Цагов «Грамматика кабардинского
языка» (М., 1940), Г. В. Рогава «К вопросу о структуре имен-
ных основ и категориях грамматических классов в адыгских
(черкесских) языках» (Тбилиси, 1956), «Грамматика кабар-
дино-черкесского литературного языка» (М., 1970), Кумахов
М. А. «Морфология адыгских языков» (Н., 1964), «Сло-
воизменение адыгских языков» (М., 1971), «Сравнительно-
историческая фонетика адыгских (черкесских) языков» (М.,
1981); «Сравнительно-историческая грамматика адыгских
(черкесских) языков» (М., 1989); Шагиров А. К. «Этимоло-
гический словарь адыгских (черкесских) языков» (М., 1977);
абхъаз-адыгэбзәхәм я морфологиер, фонетикәр джынным и
ләжыгъә мымащIә хәзылъхъа Г. Дюмезиль и ләжыгъә-
хәм:

Dumezil G. Etudes comparatives sur les langues caucasiennes
du Nord-Ouest (Morphologie). Paris, 1932; Ар дыдәм итха
Introduction à la grammaire comparée des langues caucasiennes
du Nord. Paris, 1938, нағъуәшIәми.

А. Куаперс и ләжыгъәхәм, писалъэм папшIә:

Kuipers A. H. Phoneme and Morpheme in Kabardian 's-
Gravenhage, 1960.

Урыс Х. Ш. «Морфемика адыгских языков» (Н., 1980)
монографиери зытеухуар морфемикәр, морфонемикәр арац.

II. Морфемәхәм я зәпыувәкIәр. Ахәр
щызәпзыувәкIә къәхъу морфонологическая
зәхъувәкIыныгъәхәр

Морфонологилем идж Йүәхугъуә нәхъышхъәхәм щыщ зыщ
морфемәхәм я зәпыувәкIәр, ахәр щызәпзыувәкIә къәхъу мор-
фонологическая зәхъувәкIыныгъәхәр зәпкърыхыныр.

¹ Писалъэм папшIә: Реформатский A. A. Еще раз о статусе морфоноло-
гии, ее границах и задачах (1970); Ар дыдәм ей: Фонологические этюды.-М.:
Наука, 1976.

Адыгэбзэм морфемэхэр запыцла мэхъу агглютинативэ щыкIэкIи фузонна щыкIэкIи.

Агглютинативэ запыхыкIем деж морфемэхэр запоувэ, абыхэм зехъуэкIыныгъэ гуэри къышымыхъуу: ударенэм и пIар имыхъуэжу, морфемэхэм хэт фонемэхэм щыц пымыхуу, е зэзыпх макъ гуэри морфемэхэм яку къыдамыувэу. Псалтьем щыкIэ, падеж кIеух-кIэ-р дэгжэнэ псалтьами пыцла мэхъу агглютинативэ запыхыкIэкIе: *джыдэ-кIэ, пхъэх-кIэ, шы-кIэ*, кырбыш-кIэ; белджылагыым, падежым и формант -р, -м-хэр фонемэзешкIэ иух псалтьем занщиау попыцла: *жы-р, пы-м, маз-р, кIуажэм*; пычыгъуитI хъу е пычыгъуэ зехуэшцау Ѣыт псалть лъабжъэм е псалтьем префиксий префиксий псалть къышытехъукIэ, морфемэхэр запопыцла морфонологическа зехъуэкIыныгъэ гуэри къемыхъуу: *лажэ-э-дэ-лажэ, псалэ-кэ-псалэ, фIэу-гэ-фIэу*.

Фузонна запыхыкIем деж морфемэхэр щызэпныувэкIа, абыхэм фонема и лъаныкIуэкIа зехъуэкIыныгъэ гуэр къышохъу е псалть эльабжъэм и ударенэм и пIар ехъуэж. Псалтьем папыцла, дааж псалтьем суффикс -гъэ-кIэ дэхагээ псалтьэр къышытехъукIым, пычыгъуэ да-м пыт а-р э-м хуэкIуаш, хэ-м пыт э-р а-м хуэкIуаш, да-м тета ударенэр ха-м Іэлхъуаш; къокIуэ псалть формэм префикс о-м пихащ префикс къэ-м пыт э-р. *Маз-ы-р* псалть формэм морфемитIым я кум къыдауваш интерфикс (зэзыпх) -ы-.

Агглютинативэ, фузонна запыхыкIэ лIэужжыгъуитIми урохъялэ псалть къышыхъукIи, псалть зехъуэкIа щыхъукIи, синтаксическа псалть запыцлахами.

Морфемэхэр агглютинативэ запыхыкIемкIа запха щыхъу бзэм (абы нэмьцI, мыхъэнэ къэсиху аффикс щыхъехуэ зиэ бзэм) агглютинативна бзакIа еджэ хабзэш.

Адыгэбзэм нэхъыщихъау щекIуэкIыр агглютинативэ запыхыкIэр арш. Зэпыувэгъуэхэм (псалть къышыхъукIэ, зехъуэкIа щыхъукIэ, псалтьхэр запха щыхъукIэ - псори зэхэту) я процент 64-р аиҳуэдэш, нэгъуэшцау жыпIемэ, къехутэнигъэхэм къызаргэзэльгъуаши, морфемэ запыхыгъуэ 2555-м щыцу 1637-р агглютинативнаш. Абы нэмьцI, реляционна аффиксхэм я нэхъыбэм зы мыхъэнэ гуэрщ къагъельгащуэр (е мыхъэнэ къэс зы аффикс иIэш). Абы къыхэкIэ адыгэбзэр хагъехэш хабзэш агглютинативэ бзэхэм, фузонна бзэхэм я щытыкIи хэльу къалгъытэу.

Ауэ морфемэхэм я зэпыувэгъуэ процент мымащIэр (86) е запыхыгъуэ 2555-м щыцу 918-р фузонна (чредование 238-р, усечениеу 406-рэ, интерфиксациеу 274-рэ) запыхыкIэкIэ запха зэрыхъур, ударенэм и Іэлхъуэныгъэр икIи языныкъуэ морфемэхэм мыхъэнэ тIуашца зэралэр къэллэлтытэмэ, адыгэбзэм уеджа хъунуц агглютинативно-фузонна бзакIа.

1. Псалъэ къэхъуныгъэм и кIуэцIкIэ морфонологическе зэхъуэклыныгъэхэр

Иджыри къэсихункIэ гу лъымытае, зэхэгъэкIа мыхъуаэ къона морфхэр запыувэурэ псалъэ къыщыхъукIэ, абыхам шекIуэкл морфонологическе зэхъуэклыныгъэхэр.

Псалъэ къызытехъукI псалъэпкъым е лъабжъэм префиксир е суффиксыр ауз сыйти пышщIеу абыкIэ зэфIэкIыркъым псалъэр къэхъуныр, атIэ морфыр пыувэнныгъэм къыдакIуэу, псалъэ къызытекI псалъэпкъым е псалъэ къэхъум: а) зы макъ гуэрьир нағъуэцI макъым щыхуэклуэнкIэ хъунущ (чедование къохъу), б) макъ пыхункIэ хъунущ морф гуэрим (усечение къохъу), в) зы морфым щыщ макъэрэ нағъуэцI морфым щыщ макъэрэ зэтехъэнкIэ хъунущ (наложение къохъу), г) зэпыувэ морфхэм ящымыщ, морфу щымыт Iыхъэ гуэр (интерфикс) къыдаувэнкIэ хъунущ морф зэпыувапIэм, д) ударенэм и пэр ихъуажынкIэ хъунущ. А морфонологическе къэхъуныгъэхэр (езыхэм я закъуз псалъэ къагъэхъуу щымытми) псалъэ къэхъуныгъэм холэжыхъ, арыншэу псалъэр къэмыхъуу. Апхуэдэу щыщыткIэ, морфологическакIа псалъэ къэхъунымрэ морфонологиемрэ зэпхац, зэклэцIэх имыIеу. Къапштэмэ, псалъэпкъ накIуэ-р къэхъун щхъэкIэ лъабжъэ кIуэ-м префикс иэ- пыувэнныгъэм щыгъуу морфонологическая зэхъуэклыныгъэу къохъу, яперауэ, ударенэр псалъэпэмкIэ зы пычигъуэкл зэрыкIуатэр, кIуэ-м къытекIрэ иэ-м техуэу, етIуанэррауэ, префикс иэ-м пыт фонемэ э-р а-м зэрыхуэклуэр, псалъэ кважь-р къахъун щхъэкIэ, лъабжъа хь-м префикс къэз-зэрыпывэм иэмьцI, лъабжъэм ударенэр токIри префиксим мэлэпхъуэ, абы къыхэклыу фонемэ ы-р лъабжъэм поху. Арапч морфонологическе къэхъуныгъэхэр къэхутэнныгъэм мыхъэнэ щиIэр.

Псалъэр къыщыхъукIэ, абы хэт морфхэм яIэ хъу зэхъуэклыныгъэхэр запкърыхыфын папщIэ, абы и пэ къихуу къэхутаэ щитын хуейш зы морфемэм къызэцIиубыдэ алломорфхэм щышу къыщIэдзапIэ, макъ и лъэнныкъуэкл зэхъуэклыныгъэ зымыгъуэта морфыр. (Абы и IуэхукIэ еплъ «Морфемика адыгских языков» тхыльым). Псалъэм щхъэкIэ, зы лъабжъэ морфемэу щыт иэ, на(нағъуэ) морфхэм щышу къыщIэдзапIэ теплъэ зиIэр иэ-р арщ, на-р морф иэ-м игъуэта морфонологическая къэхъуныгъэм къыхэклыу абы иIэ хъу теплъэц (етIуанэ лъабжъэ гъуэ-м и пэкIэ иэ-м пыт э-р а-м хуэклуаш); хъы, къэ-хъ псалъэхэм хэт алломорфхэм щышу къыщIэдзапIэ теплъэ зиIэр хъы-рщ, хъ-р хъы-м ы-р пыхуауз арапч, префикс къэ-р къыщыпывэм. Псалъэ къыхэцIыкIа къа-кIуэ, къэ-кIуэж, къо-кIуэ-хэм хэт префиксальнэ алломорфхэм

щыңу къышылдазапта тептә зиңәр морф къэ-раш. Адрейхәр морфонологическая къэхъуныгъэм зәрихъуәкәш: къа-р – ар лъабжъэм и пәкә къэ-м цыт э-р а-м хуәкіуау, къ-р – ар префикс о-м и пәкә къэ-м э-р пыхуау араш.

Даун, морфонологическая къэхъуныгъәкәр дәтханә псалъами щыңән хуейүе щыткым, иккі а морфонологическая Іүәхугъуз псори зәщыңыгуу псалъа къэхъуныгъэм шекіуәкі хабзакъым. Морфонологическая къэхъуныгъез псалъам щыңәнур елъитаң запынува морфхәм яла мыхъәнәм, морфхәр фонетика и лъәңыкъуәкі (зарызәкэт макъ, пычыгъуз, ударенә) зыхуәдәм. Зы псалъам и күәцікә дызрихъалә морфонологическая къэхъуныгъэм и бжыгъэмре ар (ахәр) зыхуәдәмре тешшылхъау зәщхәещыбгъәкі хъуниущ: 1. 1) морфонологическая Іүәхугъузузы къышылхъу, 1.2) морфонологическая Іүәхугъузуу щы, нәхъыбә къышылхъу жиңеу; 2.1) ударенәр Іәпхъуәнри усечениери (макъ пыхуири) къышылхъу; 2.2) ударенәр Іәпхъуәнри чередованиери (зы макъыр нәгъуәщікә зәхъуәкіири) къышылхъу; 2.4) чередование къышылхъу; 2.6) усечение къышылхъу; 2.7) ударенәр Іәпхъуәнри чередование ләүжыгъуити къышылхъу.

Адыгәбзэ ударенәмре псалъа къэхъуныгъэмре

Адыгәбзэм и ударенәм увыпта хәха зәриәм ударенәр Іәпхъуән/мыхъуәнкә зәхуәмидә еші, префиксқіз псалъа къышылхъум дежра суффикскіз псалъа къышылхъум дежра. Ударенәр псалъәпкым и кізм щыңәци, префиксқіз псалъашылә къышылхъукә, ударенәм зигъажъеркым, псалъәщіз къэхъуами ударенәр къытонәж къызытехъукі псалъәпкым зытета пычыгъуз деж, къызытехъукі псалъапкырыр пычыгъуз шілгъумә, езы пычыгъуз фәкіла мыхъуми, макъ дәкіуашәкіз иухмә, шапхъә: лáжъэ – дәлбáжъэ – фы-щы-зә-дә-лáжъэ; гүәт – хуә-гүәт – щыхуә-гүәт – къы-щы-хуә-гүәт. Ауэ къызытехъукі псалъәпкырыр (лъабжъэр) фонемәзәшәкіз иух зы пычыгъуз фәкіла мыхъумә, ударенәр лъабжъэм къытоңири а къыптуува префиксым мәләпхъуә: щы – хуә-щI, пләз – хә-пләз, бжы – къэ-бж, вә – дә-вә, и.

Мыдрейуэ, псалъэр суффикскіз къышылхъум деж, ударенәм и піэр ехъуәж, къызытехъукі псалъәпкырыр (лъабжъэр) пычыгъуз закъуэ зәлухау щымытмә, псалъам щхъәкіз: лáжъэ – ләжъэ-кІ, псаләз – псәләз-жь, уыкійтэ – уыкійтэ-х, гүәлз – гүәлз-ж – гүәлз-жы-гүәз, мәктуу – мәктуу-ә-щ. Егъапща: күэ – күэ-кІ, ды – ды-ж. Нәжш, пычыгъуз зәлуха закъуэу щыт лъабжъами ударенәр къытепхъукійниущ,

къыпшуве суффиксыр пычыгъуэ зэхуэшлама е пычыгъуити хъумэ, щапхъэ: *күэ* - *күэ-рэй*, ды - *ды-гүүфлэ*, и.

Адыгабзас ударенэм и хабзэр гъашцагъузуну щытиц псалъакламкээ къыпшуве аффиксхэм задищын/задимыштынкээ «хэплыхъ» зерицтыр: псалъе къэзыгъехъу датхэнэ суффиксми доёнхъуэ (ишхэкээ къэдгъялъагъуа лъабжээ лэужыгъаум деж мыхтумэ). Ауз псалъэр зэхъуэкээ зерыхъу суффикс е *кэух* къыпшуваклэ, ударенэм зыхицлэркъым, абы щыгъузами зыщигъехъей морфымра зыщимыгъехъей морфымра фонемакээ зэтхууу щытми. Зэвгъаштэт: *хъэшлэ* - *хъэшлэ+иц* - *хъэшлэ+иц, нашэ* - *нашэ+мэ* - *нашэ+мэ*, *мээ* - *мээ+кэ* - *мээ+кэ*, и. Ударенэр щымылэпхъуу жыхуэтла лъабжъехъами зэхуэдэкъым ударенэр, фонемэктээ зещхь, ауз мыхъэнэктээ зещхъещыкээ морф щапыувэм деж. Зэвгъаштэт: *хъэ* - *хъэ+иц* (*хъэ* зыщлэс) - *хъэ+иц* (*хъэц*, дыгъужъкъым), *жэ* - *жэ+р* (*жэфлэ* зиэ) - *жэ+р* (имен. падеж).

Псалъэр зэхъуэкээ зерыхъу морфхэм щышу ударенэм «зызыдищтыр», ар зыгъэлэпхъуэр суффикс -а, -гъа, -гъэн, и(y)-хэрц (ламъэ - лэмъя+á - лэмъя+гъá - лэмъя+гъэн - лэмъя+ и(y)).

Апхуэдэу щыщытлэ, псалъакламкээ ударенэр тельныныр япэ дыдэу зэлхар макъыр зыхуэдэркъым, атэ мыхъэнэрц.

Префиксийн псалъе къыщыхъукээ, префиксальнэ морфемэхэм шеклүэки морфополиглическэ зэхъуэкыныгъехэр

Адыга бзэшлэнэгъэм къэхута зерыхъуащи, префиксийн псалъе къэхъуныр глаголхэм я псалъе къэхъукээ нэхъышхъэу щытиц. Глагол къызерыхъу префиксальнэ морфхэр я мыхъэнэктээ зещхъещоки: лъэныкъуэ къэзыгъэлъагъуэ: *къэ-*, *иэ-*, *зе-*; щыпшэ къэзыгъэлъагъуэ: *бгы-, бгъэдэ-, бгъуыры-, блэ-, гуз-, гуыры-, дэ-, жъэдэ-, жъэхэ-, зэгуэ-, зэбгыры-, зэлтым-, зэпныры-, зэлкыры-, зэте-, зэхэ-, зэшлэ-, зэйи-, къэлты-, къэрьи-, къэшлэ-, къүэц-, къүэ-, ий-, лъэ-, лъэшты-, лъыкъуэ-, шэшлэ-, иэ-, пэры-, шкыры-, пхы/ры/-, пшлэхэ-, те-, флэ-, хэ-, кы-, чэ-, щхъэдэ-, щхъэпныры-, щхъэрьи-, щхъэшы-, щы-щлэ-, йэпни-, йэрьи-, йашлэ-, йы-, йуыри-, фактитив префикс уы-, фактитив-каузатив гъэ-, щыгъуныгъэ - дэ-, язахуэдэныгъэ (взаимнэ) - зэ-/азры/-, зэштыгъуныгъэ - зэдэ-, зыгуэрым папшлэ - хуз-, зыгуэрым флэммыфлу - флэ-, хузэфлэкын - хуз-, косвенна отношение - йэ-, шы-, жы-, зыгъязаж - зы-.*

Префиксхэм я нэхъыбэмкээ псалъе куэд къохъу.

Фонемазешэ э-р а-м хуэкүүзныгъэ (чредование э/а)

Фонемазешэ э-кІэ иих лъабжэ – пычыгъуз закъузм префикс къэз-, нэ-, гъэ- кІэ псалъэ къышытекъым деж, префиксым пыт э-р а-м хуокIуэ, ударенэр лъабжъэм къитокIри псалъепәмкІэ мәкIуатэ, префиксым теввэу: *квэшІэ* > *къа+щІэ*, *нэ+кIуэ* > *нá+кIуэ*, *гээ+хээ* > *гъа+хээ*, *кээ+плээ* > *къа-плээ*, и.

Фонемазешэ э-р ы-кІэ зэхъуэкIыныгъэ (чредование э/ы)

ПрефикскІэ къэхъуа глаголым нэгъуэшI префикскІэ глагол къышытекъым деж, етIуанэ префиксым (е псалъапәмкІэ къышыщIадзауэ яиэ префиксым) пыт фонемазешэ э-р ы-м хуэкIуэ хабзэц: *хуэ+щІэ+шэ* > *хуы+щІэ+шэ*, *кээ+хуэтхъ* > *къы+хуэтхъ*, *дэ+дэ+кI* > *ды+дэ+кI*, *фIэ+дэ+кIуэ* > *фIы+дэ+кIуэ*.

Зы псалъэ къыхашIыкIам морфонологическа зэхъуэкIыныгъэ къызышыхъуа морфуту, щы хэтийкІэ хъунц. Ауэ ахэр зэуэ, зы псалъэ къышыхъум екIуакIа зэхъуэкIыныгъэхэу щыктъым. Псалъэм щжэкIэ, «къыхушаш» псалъэм лъабжэ морфми, префикс къы-ми, префикс хуы-ми къышыхъуац морфонологическа зэхъуэкIыныгъэ, ауэ ахэр зэуэ къышыхъуакъым псалъап-къым, атэ лъабжэ морф шэ-м префикс шэ- -р щыпнуувэм, э-р пыхуаш, префикс хуэ-м фонемэ э-р ы-м хуэкIуаш, а префиксымкІэ щIэш псалъэ къыхашIыкIам (щIыпIэ къэзыгъэлъагъуэ префикс щIэ-кІэ лъабжэ шэ-м къытекIам) *хуы+щIэ+ш* глаголыр къышытекъым щыгъуа; префикс къы-м э-ры-м щыхуэкIуар *ху+щIэ+ш* глаголым а префикс къэ-мкІэ *къы+хуы+щIэ+ш* глагол къышытехъукъым щыгъуэш (*къэ+хуэтщIэ+ш* > *къы+хуы+щIэ+ш*). Глагол къыхуыдышIэх-м префикс дэ-м пыт э-р ы-м хуэкIуаш щIэх глаголым а префиксымкІэ *ды+щIэ+х* глаголыр къышытекъым, префикс хуэ-м пыт фонемазешэ э-р ы-м хуэкIуаш а префиксымкІэ глагол *ды+щIэ+х-м* глагол *хуы+ды+щIэ+х* къышытекъым щыгъуэ, иужьрей глаголым префикс къэ-кІэ глагол *къы+хуы+ды+щIэ+х* къышытехъукъым, префиксе къэ-м пыт фонемазешэ э-м ы-кІэ зихъуажаш.

Префиксым и кІэм щыт фонемэ э-р ы-м хуэкIуэнэр ударенэм елхакъым, префикскІэ къэхъуа глаголым нэгъуэшI. префикскІэ псалъэ къышытехъукъым деж, ударенэм и шэр ихъуажыркъым (елъ ищхъэкIэ къахъа щапхъахэм). Фонемазешэ э-м ы-кІэ зихъуажынэр ударенэм елхауэ бзэм дышихъэлакъым.

Къэхъа щапхъахэм къызарагъялъагъуащи, префиксэм дыширохъэлIэ морфонемэ лIэужыгъуитI: э/а, э/ы. Абы

нэмшиг, ялэ морфонемэхэм ящыгъущ ударенэм и пэр ихъуэжини.

1) Префиксехэм я нэхъыбаплэм морфонемэ э/а-р щызекийэркъым, зыныувэ морфхэм я фонетическая структурэкіә ахэр ешхү щитми фонемэзешэ э-р а-м щыхуэклүэ морфхэм: макъзешэ э-кіә иух псальэ лъабжъэм, зы пычыгъуэ фіэкли маыхъум, гъэ-, къэ-, нэ-хэм нэмшиг, нэгъуещи префиксийе псальэ къыщытекийе, ударенэр псальэ лъабжъэм къытекийе префиксым мэлэпхъуэ, арщхакіә морфонемэ э/а щызекъым, щапхъэ: күэ - дэ-күэ, жэ - хүэ-жэ, шэ - бгъэдэ-шэ, уэ - кэлтыг-уэ.

Абы къегъялъагъуэ э-р а-м хуэклүэнир зэлхар ударенэм, зэпынувэ морфхэм я фонетическая структурэм зеримыва-къуэр, атэ (мыбдеж) префиксальне морфым и семантикам (маыхъэнэм), зэригъыр. Ударенэмрэ фонемэзешэ э-р а-м хуэклүэнымра я зэныщэнэгъэр/зэригъыныгъэр къэплъите хъунуц маыхъэдэу; ударенэ зытемылъ э-р а-м хуэклүэркъым, ауэ ударенэ зытель э-р сый щыгъуи а-м хуэклүэ хабзэкъым. Зэвгъапщэ: нэ+күэ > на-күэ икли хуэ+күэ > хүэ+күэ, кээ+плээ > кээ+плээ икли щэ+плээ > щэ+плээ.

2) Фонемэзешэ ы-кіә иух псальэ лъабжъэм префиксийе глагол къыщытехъукийе, ударенэр мэлэпхъуэ, лъабжъэм и пэкъит пычыгъуэм тэувэу, псальэ лъабжъэм ы-р поху, псальэм щыхакіә: гүэ+тхъы > гүэ+тхъ, щхъэ-щы+чы > щхъэ-щы-ч, хүэ+щы > хүэ-щы, щы+дзы > щы-дзы.

3) Фонемэзешэ ы-кіә иух лъабжъэр иш къит нэгъуещи лъабжъэ пынувау псальэ зэхэль къыщыхъукіә, ударенэр ялэ ит лъабжъэм макүэ, етүанэ лъабжъэм ы-р похури: нэ+тсы > нэлс, хы+вы > хыв.

4) Фонемэзешэ э-кіә иух псальэпкъым (пычыгъуэ закъуэу щыгъым) щыпшэ къэзигъэлъагъуэ префиксийе бгъэдэклиныгъэ къикйи глагол къыщытехъукый деж, псальэпкъым э-р поху, ударенэр префиксым мэлэпхъуэ, щапхъэ: жэ > дэ+жэ > дэ - ж, шэ > щэ+шэ > щэ-ш, плээ > кэуэ+плээ > кэуэ-плэ.

Мыбдеж лъабжъэ морфыр зэриух э-р пыхуныр къэзышэр къыпнувэ префиксир арауз щыткъым сыйтим щыгъуи: ялэ щапхъэм лъабжъэ морф жэ-р щыпшэ преверб дэ-м пынувэ хабзэкъым; жэурэ зыщыпшэ дыхъэн маыхъэн къикйи, абы и пэкіә баэм къегъесабэп «дэлтадэ» псальэр икли жаура зыщыпшэ дэйни маыхъэнэр къызарыкі псальэр къэхъун щыхакіә лъабжъэм э-р пымыкйи хъуркъым. Нэгъуещи щапхъэхэм деж лъабжъэ морфым э-р пыту префиксир пынувэныр къозэгъ, ауэ абы щыгъуэ псальэпкъым къикйинур нэгъуещи - бгъэдыхъэнэгъэш. Бгъэдэклиныгъэ маыхъэнэр къигъэлъагъуэн папціә, лъабжъэм э-р покі, пыдогъаху.

5) Фонемазеше ы-кіә иух псалъепкым щының къэзыгъэлъагъуә префиксікіә, бғъедыхъеныйгъа къикіңу глагол къыштыекікіә, ударенәр префиксым мәләпхъуәри, лъабжъэм ы-р шоху, икіли суффикс -ә къыпоувә, псалъем щыхъакіә: *гүй-хә+гү+ә > хә-гүә, ды - тә+дә > тә-д-ә, даы - хә+дз+ә > хә-дз-ә*.

Яңа щапхъитілм лъабжъа морфым псаңъа къэзыгъэхъу префиксир пыувенукым, псаңъар къехъунукым, абы (лъабжъам) фонемә -ә - суффикс мыхъенә зиңе пымыувәу. Иужыр етілдік къэзышер абы пыувә префиксальна морфыр аркым, атіл псаңъепкым къидгъекіңу мыхъенәр арц: префиксальная морфимре лъабжъа морфимре зәпыувенуш суффикс -ә-р къезту (ауди абы щыгъуә псаңъем къикіңнур нәгъуәші мыхъенәш, зәвгъашщә: хәдзә икіли хәдз).

Префиксікіә псаңъа къыштыекіә, лъабжъа морфхәм къыштыхъу морфонологическе зәхъуәкіңиңгъэхъер

Лъабжъа морфым макъ пыхуныгъэ (усечение). Фонемәзеше ә-кіә иух псаңъепкъа мыкуәдым (пыхыгъуа закъуәу щытым) косвенне отношением и префикс йә-кіә е взаимна префикс әә-кіә глагол къыштыекіңу деж, псаңъепкым и кіәм щыт ә-р покіуәздыкі, ударенәри префиксым мәләпхъуә, щапхъе: *пләә - йә+пләә > йә-плә, бәә - йә+бәә > йә-бә, бәә - зә+бәә > зә-бә, бжә - йә+бжә > йә-бж.*

Лъабжъа морфым макъ пыхуныгъэ, абы щыгъуу а-р ә-м хуәкіүеныйгъа. Косвенне отношением и префикс йә-, щіл-, причастие префикс әә-, взаимна префикс әә-кіә глагол къыштыекіңу псаңъепкъыр пыхыгъуиті хұмә, абы и кіәр зәриух ә-р покіуәздыкі, ударенәм и пләр ихъуәжыркым, ауди пыхыгъуәм а- хәтмә, ә-м хуокіуз, псаңъем щыхъакіә: *нә-мә - йә+нәмә > йә-нәм; бәнә - йә+бәнә > йә-бән, уыпшіл - йә+уыпшіл > йә-уыпшіл.*

Апхуәдә морфонологическе зәхъуәкіңиңгъэхъер къыштохъу плыфәціе зыбжанәм префикс уы--кіә глагол къыштыекіңу дежи: *дәзгүә - уы+дзагүә > уы-дзәгүә, пілашіл - уы+пілашіл > уы-піәшіл, үланіл - уы+үланіл > уы-үләпіл.*

Префикс къә- кіә псаңъа мыкуәдым глагол къыштыекікіә, апхуәдә морфонологиске үаҳугъуә къохъу, щапхъе: *зайә - кәә+зайә > кәә-зайә, псаңъә - къә+псаңъә > къә-пәзлә.* Мыпхуәдә псаңъэхъер къыштыекіңу, псаңъакіәм щыт ә-р пыхуныр зыбыгъыр зәпыува морфхәр аркым, атіл къехъу псаңъем и мыхъенәр, и грамматическе мыхъенәр арц. Мыбдеж глаголхъер лъәләсхәш. Лъабжъа морфым фонемә ә-р къызатенәмә, абы щыгъуәм глаголыр лъәмәшіш, и семантикіңи къышхъәшокі: зәвгъашщә: *кәә-пәзлә - кәә-псаңъә.*

Фонемэ дэкIуашэклэ иух, пычыгъуэ закъуэу щыт паслъэнкъ мыкуэдым щыншэ къэзыгъельагъуэ префиксклэ глагол къышытекIым деж, паслъэнкъым къыноува бгъэдыхъяныгъа къызарыкI суффикс -э, арыншэу морфхэр зэпнуувэркъым, ударенэм и пIэр ихъуэжыркъым, паслъэнкъым хэт э-р а-м хуокIуэ, щапхъэ: *гуэт* – *дэ+гуэт* > *дэ-гуат-э*, *лээс* – *хэт+лээс* > *хэ-лъас-э*, *кIуэд* – *тэ+кIуэд* > *тэ-кIуад-э*.

Суффиксклэ пасльэ къышыхъукIэ, паслъэнкъым къышыхъу морфонологическе зэхъуэкIыныгъэхэр

Щыншэлэ, плтыфэцлэ къызарыхъу хабзэр суффиксклэц. Суффикс зыбжанэклэ глаголи къохъухэр. Суффиксклэ паслъэнкъ къышыхъум дежи морфонологическе зэхъуэкIыныгъэ зэмэллэужыгъэхэр щокIуэклэ паслъэнкъым. Мыбы щыгъуэм морфонемэхэр щызохъуажа лъабжэ морфим и кум, лъабжэ морфимра суффиксымра я зэпылтышлээм деж япа суффиксым. Морфонологическе йүэхугъуэр къохъу паслъэнкъым и кIэмклэ щылэ морфим ижь ишэ ит морфим щихуу: суффиксым ижь лъабжэ морфим, нужь ит суффиксальна морфим ижь абы ишэ къит суффиксальна морфим щихуу.

Морфонологическе зэхъуэкIыныгъээр лъабжэ морфим къышыхъуныгъэ

1) Фонемэзешэ э-кIэ иух пасльэ лъабжээм (пычыгъуэ закъуэу щытмэ) э-кIэ иухыу пычыгъуэ хъу суффиксклэ паслъэнкъ къышыхъум деж лъабжэ морфим пыт э-р а-м хуокIуэ хабзэц, щапхъэ: *дээ* – *дээ+гуэ* > *дза-гуэ*, *пэ* – *пэ+пIцэ* > *па-пIцэ*, *фэ* – *фэ+фIэ* > *фа-фIэ*.

2) КъызылтэхъукI паслъэнкъыр пычыгъуитI е нэхъыбэхъумэ (япа итыр ы-кIэ, нужь итыр э-кIэ иухыу), ударенэр паслъэкIэмкIэ мэкIуатэ, абы къыхэкIыу къызылтэхъукI паслъэнкъым и кIэм щыт э-р а-м хуокIуэ, паслъэм щихэкIэ: *уисэ* – *уисэ+кIуэ*, *мывэ* – *мывэ+лъэ*, *ныбэ* – *ныбэ+джэ*.

3) Паслъэнкъ зыбжанэм и кIэм щыт фонемэ э-р а-м хуокIуэ, ишэ къит пычыгъуэм хэт а-м э-кIэ зехъуэж, ударенэр паслъэкIэмкIэ мэлэнхъуэ-зы пычыгъуэклэ. Апхуэдэ зэхъуэкIыныгъэ тIуашлэ-щащлэм дыщыхуэээр мыпхуэдэ паслъэнкъхэрц: *дахэ* – *дэхэ+гээ*, *хубэ* – *хузбá+пIэ*, *джанэ* – *джэнд+пхэ*. Зэрытлъагъущи, пасльэ къызарыхъу суффиксэхэр пычыгъуэ закъуэу щытц, фонемэ э-кIэ иухыу.

Зэпнуува лъабжэ морфитым (дэтхэнэри пычыгъуэ закъуэра фонемэзешэ э-кIэ иухыу щытхэм) щышу япа итым э-р а-м хуокIуэнкIэ мэхъу, щапхъэ: *шэ+бээ* > *шá-бээ*, *фэ+щIэ* > *фа-щIэ*, *вэ+кIуэ* > *вá-кIуэ*.

Гу лъытапхъэш зэпшувэ морфхэр фонетикэ и лъэныкъукъэлэ затехуэу щитми, мыхъэнэлэ нағъашыу щитхэм э-р а-м хуэлүүнээр щымыланкъэ зэрихъум, зэгъаша: фэ+щлэ > фашлэ икль фәшлэ > фэ-щлэ, пхээ+щлэ > пхээ-щлэ икль пхээ+щлэ > пхээ+щлэ. Пәжш, мыбдеж морфонемэ э/а-р здащылэ псалъепкъхэм етшанэ лъабжъя морфыр (щлэ-р) глаголщ (лъабжъэу щитныныр яфлакъуэду суффиксым хуэлүүэу щиту къышлакъинш), фонемэ э-р а-м хуэлүүнээр къышымыхъхэм деж морф щлэ-р плъыфәцлэш, ар зыхэтхэри (фэ-щлэ, пхээ-щлэ) синтаксиска псальца зэпхахэш, фонетическэлэ зэпшшайа.

Фонемэзешэ э-къэ их псалъепкъым префикси суффикси пыувэу глагол къыштикеликъэ, а фонемэ э-м а-къэ захъуэж, щапхъэ: жэ - йэ+жэ+лэ > йэ-жэ-лэ, къуэ - къе+къуэ+лэ > къе-къуэ-лэ,

Префиксымра лъабжъэмра я кум дэту псалъепкъым хэувэ лъабжъя морфыр зэриух э-р ы-м хуокъуа, щапхъэ: къутэ - хэ+къутэ-къэ > хэ-къутэ-къэ, лажъэ - тэ+лажъэ-къэ > тэ-лажъэ-къэ, плээ - хэ+плээ+хъ > хэплээ-хъ, морфонемэ э/ы-р къышыхъур лъабжъя морфыр зыдэувэ псалъепкъыр щышэ къэзыгъэльгъязуэ префиксэ и щхъэ хуышмыт лъабжъя -къы, хъы-м языхэрау цыгацжатым дежш.

Морфонологическа захъуэлъыныгъэр суффиксальна морфым къышыхъуныгъэ

Суффикскъэ къэхъуа псалъепкъ къыхэцшыкъам псалъепкъ къыштихъукъыж щыланш. Суффикс -гъэ, -флэ, -фэ-хэм щыщ пыувэура: узынишэ+гъэ > узыниш-гъэ, щы-къэ+флэ > щы-къэ-флэ.

Префиксальная морфхами ешхъу, дэтхэнэ суффиксими э-р а-м хуэлүүнээр къишэу щиткъым. Къыкъэлтыкъуэ суффиксхэм (щыланш) е плъыфәцлэ къэзыгъэхъукъэм) къашэ морфонемэ э/а-р: -гъэ, -гъэ, -къуэ, -лэ, -тъэ, -пхъэ, -щэ, -бжэ, -блэ, -гуэ, -дэ (мыхъэнэ зэмйлэужыгъуэ илэу) -джэ, -зэ, -й, -къэ, -къуэ, пшлэ (мыхъэнэ зэмйлэужыгъуэ илэу), -тэ, -фэ, -флэ, -хуэ (мыхъэнэ зэмйлэужыгъуэ илэу): -цэ, -шэ, -лэ, -тэ. Чедование э/а-р къэзышэ суффиксальная морфхэр нэхъ мацшэш. Янерауэ, жылан хуейш фонетическэ структурэлли, ударенэр гъэлэпхъузникъи, псалъепкъым щилэ увынэлэли чедование э/а къэзышэ суффиксхэм ешхъу щитми, суффикс -гъуз, -иша, -пхуз, -ххэ, -лэ, -лэ-хэм э-р а-м хуэлүүнээр къышарымыгъэхъур, етшанэрауэ, фонемэ дэклуашэу щит (-гъ-м нэмышл) е макъ дэклуашэлэ иху суффиксхэмударенэр ягъэлэпхъуэу э-м ударенэр тельу хъу щхъукъэ, чедование э/а-р къашэркъым: -гъу, -ж, -(н)ж, -жье, -къэ, -къэ-хэ, -пс, -рей, -у, -ф, -х, -къу (цэ къэзыгъэхъу), -хъу (глагол къэзы-

гъэхъу), -щ. Абы къегъэлъагъуэ (морфонологическая) чередование з/а-р нэхъыщхъэу зыбыгыр ударенэр арауэ зэрыщи-мытыр, атэс суффиксальна морфыр е псалъэ зэхэлъым хэт етIуанэ лъабжээ морфыр арш.

Интерфиксация. Псалъэ къыщыхъукIэ, зэпыувэ морфхэр езыхэр зэпыцла щымыхъу щыIещ, зэзыпх Iыхъэ гуэр къидэ-мывэу. Апхуэдэу зэпыцла хъу морфхэр щхъэхуэц. Адыгэ-бзэм лъабжээ морфри аффиксальна морфри макъ дэкIуашакIэ къыщIидзэ хабзэц, ауэ ахэр иухынкIэ хъунуц макъзешэкIи макъ дэкIуашэкIи. ИкIи яна ит морфыр макъ дэкIуашэкIэ иухмэ, абы зэзыпхыншэу пымыувэнкIэ хъунуц къыкIэлъыкIуэ морфыр, морф зэпылъынпIэм деж макъ дэкIуашитI зарихъ-лащи. Ауэ морф зэпыдзапIэм щызэхуэза макъ дэкIуашэхэм сый щыгъуи къашэу щытийм абыхэм я кум зэзыпх макъ къидэувэнгъэр. Псалъэм папщIэкIэ, зэпыувэ морфхэр тюри пычыгъуэ закъуэу щыту, етIуанэ морфри зариухыр макъ дэкIуашэмэ, апхуэдэ морфхэр зэзыпх хуейк'ым: ахэр къэпсе-лъыкIэ щхъэхуэкIэ – я зэпыдзанIэм деж къитеувыIэ-гъуэ машцэ иIеу къансэлъ, пычыгъуитI хъууэ псалъэнк'ыр: мэкъу+мэш > мэкъу-мэш, джэд+къаз > джэд-къаз. Мыбы хуэ-да къэпсе-лъыкIэ-зэпыщIэкIэ щыIещ лъабжээ морфым щыщ Iыхъэм къытргъязажжIарэ псалъэ къыщыхъум дежи: къыхь-лыхь > кIыхь-лыхь, пыху+сыху > пыху-сыху.

Макъзэпхэр къыщигъэсэбэн хабзэр псалъэ къызэрхъу суффиксхэр, апхуэдэу псалъэ зэхэлъым хэт лъабжээу иужь итыр зы пычыгъуэ хъу икIи фонемэзешэ э е ы-кIэ иухуу е фонемэ дэкIуашэ къудейуэ щыщтым дежц.

Морф зэпыувэкIэм гъэшIэгъуэнгъуэ хэлъым щыщ зыщ псалъэ къэзигъэхъу суффиксальнэ морфымра псалъэ зэхъуэкIа зэрыхъу суффиксынрэ псалъэм пыщIа зэрыхъу щы-кIэр зэрызэхуэмидэр: деривационна суффиксхэр (ищхэкIэ зэрыжыIам тету) псалъэм пыувэн щхъэкIэ зэзыпх щихуейм хуэдэхэм дежи псалъэ зэхъуэкIа зэрыхъу суффиксхэр зыкIэ-лъыкIуэ морфым зэзыпхыншэу попщIэ, агглютинативэ бээ-хэм зэрыщыхабзэу (ударенэри ягъэлэпхъуэрк'ым. Пэжц, суффикс мыкуэд дыдэм зэзыпхи къашэ, ударенэр зыгъэлэпхъуи щыIещ. Абы и IуэхукIэ епль «Морфемика адыгских языков»).

Морф зэпыдзанIэм деж къидэувэура а морфхэр зэриххуу, абыкIэ псалъэ къэхъуным хэлэжжыхъу, арыншэу псалъэр къэ-мыхъуу, адыгэбзэм къегъэсэбэн макъзешэ -а-, -э, -е, -ы-, -о-, макъ дэкIуашэ -м-, -и-, -р-, пычыгъуэ -кIуы-, -ра-, -ры-хэр. Апхуэдэ морфзэпхэм интерфиксий йоджэ, наращениекIи (къидэувэнгъэкIи) щеджэ щыIещ.

1) Псалъэр къыщыхъукIэ, интерфикс -а- къидэувэу: мээ+а+кIуэ > мээ-а-кIуэ, мэкъу+а+уэ > мэкъу-а-уэ фыз+а+п-лъэ > фыз-а-плъэ.

Гу лъытапхъэц языныкъуэ лъабжъэ морфхар фонемэ ы-кІэ иухы щитми, а ы-р пыхуу зэзыпх-интерфикс -акъыдауванкІэ зерыхъум. Абы къегъэлъагъуэ а интерфиксжэр ауз сыйти макъзэпх къудейуэ, фонемэзеше къалэн зыгъэзащІэ къудейуэ зерышымытыр (макъзэих къалэн къудейуэ щитатэмэ, ы-ри макъзещэц, абы зэрипхыфынут), атэ псальэ къехъуныгъэм халэжыхыкъу, апхуэмыйдау – а интерфикссыр дэмиту – псальэр къамыгъасәбәпу е ар дэмитмэ, псальэм нэгъуэшІ мыхъэнэ къикІ хъууз зерыштыр. Мис апхуэдэ щапхъэхэр: гуы -гуы+а+кІуэ > гу-а-кІуэ, гуы+а+пэ > гу-а-пэ, вы+а+үэ > в-а-үэ, гуы+а+хуэ > гу-а-хуэ, пици+а+гээ > пи-а-гээ.

2) Интерфикс -э- къыдаувэу: ныбжъ+э+гъу > ныбжъ-э-гъу, джэд+э+щ > джэд-э-щ, гуы+э+щ > гу-э-щ, шы+э+щ > ш-э-щ, кхъуыжъ+э+й > кхъууыжъ-е-й, мы+э+й > м-е-й (Сонори-суффикс -й-м и пәкІэ интерфикс э-р е-м куокIуэ), къезэв+э+кІын > къезэв-э-кІын, къецIыкIу+э+кІын > къецIыкIу-э-кІын.

Иужьрэй щапхъэхэм глаголхэр къехъуаш къызытекІ лъабжъэм префикси суффикси зәштыгъуу пыувакIэрэ.

3) Интерфикс -о- къыдаувэу: Кыщ+о+къуэ > Кыщ-о-къуэ > Тэрч+о+къуэ > Тэрч-о-къуэ, Къан+о+къуэ > Къан-о-къуэ, Гуэш+о+къуэ > Гуэш-о-къуэ. Интерфикс -о--м и пәкІэ -ы- къы-шөзөгъ мы щапхъэхэм.

4) Интерфикс -ы- къыдаувэу: фошыгъу+ы+лээ > фошыгъу-лээ, къуаш+ы+гээ > къуаш-ы-гээ, Гуэху+ы+гээ > Гуэху-ы-гээ, нэкли+ы+тІэ > нэкли-ы-тІэ, фыз+ы+ниэ > фыз-ы-ниэ, мэкъумэш+ы+щІэ > мэкъумэш-ы-щІэ.

Пычыгъуэ хъу интерфиксжэрэ макъ дәкIуашэу щит интерфиксжэрэ зепашІэ морфжэм щышу япа итыр макъзешкІэ иухыу, къыкIэлъыкIуэр макъ дәкIуашкІэ къыщIидзэ хабзаш.

5) Интерфикс -кІуы-р къыщокIуэ бжыгъэцІэ зэхэльхэу 11-м щыщIэдзауэ 19-м иесыху. Абы и сәбәпкІэ пIщы бжыгъэцІамрэ адәкІэ къыкIэлъыкIуэ зы, тIу, ѿ... бжыгъэцІэхэм щышре зепышІа мәхъури къохъу бжыгъэцІэ зэхэльхэр: пIщы+кІуы+зы > пици-кІуы-з, пIщы+кІуы+тхуы > пици-кІуы-тху, пIщы+кІуы+бгъуы > пицикIуыбгъу. Абы къыдаувэу 1-10 бжыгъэцІэхэм я кIэр зэриух ы-р, тIу-м и кIэм щит у-р поху. Макъ пIытIа кIу-м ижъ къыщIихуу, апхуэдэ макъ куэд зэкIэлъыкIуэхэм бжыгъэцІээр къэпсэлъыныр мытынш зәращIым къишиуэ къехъуагъануш диссимилляца - пIшиы бжыгъэцІэхэм хэт пI, щI-хэр п, щ-хэм хуэкIуэнүр. Адыгэбзэм и лъапсэгъу адигеибзэм бжыгъэцІэхэм пI, щI-хэм захъуажакъым. ЗепышыщІэ -кІуы-р глагол кIуэ-м къытекIауз къалъыте. Ауэ иджыреибзэм ар морф хъуркъым, псальэр зеризэхэт ЫхъэкІэ щыззепыбгъэцIым деж, кIуы-р глаголу (морфему) къалъытэн хуейкъым, апхуэдэ мыхъэнэ илажкъыми.

6) Псалть мыкуэдыр къехъуным хэтщ пычыгъуэ -ра-,

морфиті зәрипхыу: *ижь+ы+ра+бгъу > йыжь-ы-ра-бгъу, сәмәгу-
ты+ра+бгъу > сәмәгу-ы-ра-бгъу, дыгъуз+ра+бз > дыгъуз-ра-бз.*
Ізынықтуа псалъехем щыләці *бгъу-м* и мыхъэнэр фәкілді-
дри суффикс *хъуаш:* *щысхь+ы+ра+бгъу > щысхь-ы-ра-бгъу,*
уылә-(пә)+ра+бгъу > уылә-(пә)-ра-бгъу (Интерфикс -ра-м
и пәкілә щыт Іыхъэр макъ дәкілуашекі *иухмә, -ра-м* и пәкілә
зәзыпх -ы- *къыдоува*, сонорна макъ -р-м *махә ишілауа*).

7) Зәрагуәш бжыгъәціләм зым къышыціләдзауа пішім нәс,
ещхыркъабзәу зәрагуәш бжыгъәцілә-наречиехем хәтиң интер-
фикс -ры-, бжыгъәцілә, бжыгъәцілә-наречие лъабжъэ къитетыгъә-
зәжыр зәрипхыу. Лъабжъэ къитетыгъәзәж Іыхъэм *ы-р, тIу-м*
у-р поху. Щапхъәхәр: *зы+ры+зы > зы-ры-з, тIу+ры+tIу >*
tIу-ры-tI, пIщы+ры+пIщы > пIщы-ры-pIщI, зэ+ры+зэ >
зэ-ры-зэ, тIеу+ры+tIә > тIеу-ры-tIә, пIщIә+ры+пIщIә >
пIщIә-ры-pIщIә.

8) Нәгъуәцілә щапхъәхем дыщыхуозә интерфикс -ры-м:
пIкъы+ры+пIкъыу > пIкъы-ры-пIкъыу, щIә+ры+пс > щIә-ры-пс
(адыгеизәм иужърей плъыфәціләр къагъәсәбәп -ры- хәмиту:
кIәпсы), *ци+ры+ци > цы-ры-ци.*

Щыпса къазыгъәлтагъуа префикс зыбжанәм пыпшIаш -
ры-р, префикс зәхәль къагъәхтуу: *бгъуы+ры+сын > бгъууры-
сын, кIә+ры+тын > кIәры-тын, пIкъы+ры+кIын > пIкъыры-
кIын, нәгъуәціләри.* Префикс пхы-м *ры-р* щыгъууи
щымыгъууи къагъәсәбәп, литературәбзәм къиштар -ры-р
игъусаущ: *пхы-кIы – пхы-ры-кIын, пхы-плъын – пхы-ры-
плъын.*

Интерфикс -ры-р хәгъәгъуәцін хуейкъым грамматическә
мыхъәнә къазыгъәлтагъуа *ры-м.* Мыр префиксальна морфш.
Грамматическә мыхъәнә (ләжыгъәр зәрагъәзаціләмәпсүмәм
епхауә, падеж кIәух -кIә-м мыхъәнекілә пәхъуу) зәриләм
нәмәшіл, -ры-р псалъәр къахъұныгъәми холәжыхъ мыхуәда
псалъә зәхәльхем: *бгъу+ры+пх, тIә+ры+тх, фә+ры+щI, пхууы+
ры+ләху, лъакъуә+ры+гә+жә, Іары+гәадә.*

9) Морф зәпыдзапіләм дәк къышыдаува щыләцілә абыхәм
щымыш Іыхъэ -м-, -н-. Абыхәм нәкъыбәу уашрихъеләр псалъә
зәхәльхэрщ, яужь ит лъабжъэм макъ дәкілуаше къышниудкілә
къышціләдзуа. Къышдаува макъ -м-, -н-р ишхъәцілә зәпкъырыт-
ха интерфиксем къашхъәшокіл ахәр хәмитуи псалъәр
къагъәсәбәпшілә зәрыхъумкіл. Щапхъәхәр: *тхылъы-м-пIә,*
пица-м-пIә, ләзы-н-тхуә, ләзен-кIа-м-пIә, хъен-тхъуыпс. Щапхъә
тхылъылпIәм-м зәрышытлъагъуаши, япа ит морфыр макъ
дәкілуашекілә иухмә, -м-м и пәкілә къыдоувер зәзыпх -ы-.

10) Морфхәр интерфиксілә зәпышціленім и гъунәгъущ (ап-
хуәмидәми) морфу щымыт пычыгъуа хъу Іыхъэ гуэркілә
пычыгъуитту захәт морфым и етілуана пычыгъуа къитетыгъә-
зәжыр зәпхыныр. Псалъәм щхъәцілә, «щIаләгъуалә» псалъәм

къытезыгъазәж -лә-р зәрепх пычыгъуз -гъүэ-м, «кыыхылыхъ» псалъэм къытезыгъазәж Ыыхъэ -хъ-р зәрепх -лы- пычыгъуз, «кәнхъфәнхъ» псалъэм апхуәдә Ыыхъез къышыгъэ сабепаш -фа- пычыгъуз.

Пычыгъуз фәкіа мыхъу лъабжъэ морф къытезыгъазаж-ри щызәпха щыләш морфу щымыт Ыыхъэ гуәркіә, щапхъэ: хъэбжъэхъэ, шә-фә-шә.

Морф зәпидзапіләхем интерфикс щыдаувер лъабжыті зәпидувапіэм, лъабжыамра суффиксымра, суффикситім я зәпидувапіэм дәжіц. Префиксымра лъабжыамра е префикситім я кум интерфикс ушрихъеліәркъым, макъ дәкіуашәкіә иух префикс зақъуз «күәці-мра лъабжъэ морфмра дәж къыщинәмьшіла.

Интерфикс тү ушыхуэзән псалъепкъ щыләш, ауэ ахәр зы псалъэ къәхъугъуз епхакъым. Псалъэм папшіә, ныбжъ+эт+гүэ+ы+гәз, гүэлә+ы+ж+ы+гүэ псалъепкъхем зәзыпх Ыыхъез түрүті хәтш япам -ә-ра -ы-ра, етіуанэм ы-уэ тү. Ауэ япә псалъэм интерфике ә-р къыдауващ ныбжъ псалъэм суффикс -гъу-кіә ныбжъэгъу псалъэр къышытекім щыгъуз, етіуанә зәзыпх ы-р къышыкіуэр ныбжъагъу псалъепкъым суффикс гъэ-кіә ныбжъагъугъа псалъэр къышытекім щыгъуз. Абы хуәдәу, гүэлә псалъепкъым суффикс -ж-кіә гүэлъыж псалъэр къышытекім - япә интерфикс ы-р, гүэлъыж псалъепкъым суффикс -гүэ-кіә гүэлъыжыгъуэ псалъэр къышытекім - етіуанә интерфикс ы-р хәуващ.

Наложение. Морфиті щызәптыувәм дәж, япә ит морфыр зәриү фонемәмра етіуанә морфыр къызәрьшіләдә фонемәмра зәтрихъенір адигәбзәм күздәр къышыхъуркъым. Ар къызыхъекіри апхуәдә щыләпіэм дәж фонема зәшхъ щыагъузә зәрызәримыхъеліәр ариц. Морф зәпидзапіэм дәж фонемә зәшхъ щызәхуэмызәри гурытаягъуз - адигәбзәм морфыр фонемә дәкіуашәкіә къышшіләдә фонемәзешәкіә иух хабәзши, морф зәпидувапіэм дәж щызәхуэзәр япә ит морфыр зәриү фонемәзешәр, етіуанә морфыр къызәрьшіләдә фонемә дәкіуашәрапци, ахәр зәшхъкъым, зәтрихъенілі хъунукъым (япә ит морфыр фонемә дәкіуашәкіә иухыу щытмә, морфитім яку интерфикс къыдоувә).

Морф зәпидзапіэм дәж псалъэ къәхъугъуз фонемә щызәтрехъэ мы псалъепкъхем префикс әә-р ә-кіә къышшіләдә лъабжъэм щыптыувәкіә: әә+әә+зәкъуз > әә-дәзәкъуз, әә+әнәзәпхъу > әә-нәзәпхъу, әә-зәдәзәпхъу > әә-дәзәпхъу, әә+әнәзәкъуз > әә-нәзәкъуз. Орфографическекіә мыхәр ятх морфхем хәт фонемәхар къагъелъагъуауэ (зәадәзәкъуз, зәнәзәпхъу, н.)

Негъуәщіләзәхәм, псалъэм папшіә, урысыбзәм къышхъе-шыкіиу, адигәбзәм морфонологическе зәхъузкыныгъехәр къышхъур фонемазешәхәм я дәжіц. Псалъэ къәхъуныгъэм

пыш^Iауэ морфым фонемә дәк^Iуашәр пыхуауә е фонемә дәк^Iуашәр нәгъүәш^I фонемә дәк^Iуашә хуәк^Iуауә е фонемә дәк^Iуашит^I зэтехъауә дрихъәләркъым. Зэзың^I Ыыхъау морф зэхуакухәм къыдәувәу тлъагъури нәхъыбәм фонемәзешәхәц.

Ди гүгъәмк^I, ар апхуәдәу щытыныр къыхок^I адыгәбзәм и псалъэ лъабжыәм, аффиксым нәгъүәш^I жып^Iәмә, морфым фонемә и лъәнныкъуәк^I и зәхетык^Iәм.

Адыгәбзәм морфыр фонемә дәк^Iуашәк^Iә къыш^Iидзәрә фонемәзешәк^Iә иухыу апхуәдәц. Ижьк^Iә уәбәжмә, апхуәдәущ зэрыщытар, иджыреибзәм а щытык^Iәм темыхуәж морф дыхуәзәу щытми. Бзәм фонемә дәк^Iуашау хәт псоми (р-м нәмыш^I) лъабжыә морфым хәту урохъәл^I. Зы морфым фонемә дәк^Iуашит^I хәтыныр (зәбгъәдәту е фонемәзешә я кум дәту) бзәм иужьк^Iә къышыкъуа йуэхугъуу къыш^Iак^Iынущ. Лъабжыә морфу е псалъэ къызәрхъу аффиксальна морфу бзәм дышприхъәләркъым фонемәзешә закъуә, цәрапщ^Iә з(р) жыхуи^Iәм ф^Iәк^Iә. Апхуәдәу мыхъәнә пыхуык^Iә ял^Iәу дәтхәнә фонемә дәк^Iуашәри «лахъәу» зэрыщытм къишауә къыш^Iак^Iынущ морфхәр щызәпшүвәк^Iә, абыхәм фонемә дәк^Iуашә пыхуныр е фонемә дәк^Iуашә къыдәувәнныр е фонемә дәк^Iуашәк^Iә зәхъуәк^Iыныр къемызагъыныр. Сыту жып^Iәмә псалъәпкъым фонемә дәк^Iуашә къыхәувәмә, псалъәм къик^I мыхъәнәр ихъүәжынущ е зәргүз^Iак^Iынущ, а къыдәувар езыр и закъуәу морфу бзәм хәтынк^Iә хъунущ. Морф гуэрим фонемә дәк^Iуашә пыхуныр – ар морфыр зэрыщыту пык^Iыну араш, е морфыр къутәным щыгъуу и мыхъәнәри зәк^Iуак^Iыну араш, е фонемә дәк^Iуашәм нәгъүәш^I фонемә дәк^Iуашәк^Iә зихъүәжыным морфым и мыхъәнәр ихъүәжынк^Iә хъунущ, а зызарихъүәжа фонемә дәк^Iуашәр хәту морф щыхъаху щыләнк^Iә хъунущи, морфым и къыш^Iак^Iидзап^Iәр, абы и Ыыхъау нәхъыпхъау щытыр фонемә дәк^Iуашәраци. (Пажщ, косвенна отношенәм и префикс йә-м й-р ф^Iәк^Iуәдауэ долъагъу: йә-т > къы-з-э-т. Лъабжыә морфым хәт фонемәхәр къызәтенеу зэрыщытын хуейм нәхъра нәхъ тласхъау къыш^Iак^Iынущ аффиксальна морфым абы и лъәнныкъуәк^Iә и йуэхур. Морфым фонемәзешә пыхук^Iә, а фонемәзешәр нәгъүәш^I (езым фонемәк^Iә ешхы) фонемәзешәм хуәк^Iуәк^Iә, морфым и мыхъәнәр к^Iуәдиркъым е зәк^Iуак^Iыркъым. Фонемәзешәр щымыгъужми, нәгъүәш^I морфым пыт морфым (фонемә дәк^Iуашәм е фонемә дәк^Iуашит^I зәбгъәдәтим ехъумәжыф морфым къик^I мыхъәнәр, псалъәм щыхъак^Iә, хы+вы+хыв, нә+псы+нәлс, нә+щхъүә-наш-хъау, къэ+шэ-к^Iаша.

Морфемәү щымыт макъзешә Йуихыу (усечение къехъуу), абы и Пә иувәнк^Iә хъунущ морфемә хъу макъзешә (къо^Iгуэ - къэ+то+к^Iгуэ, къэк^Iуаш - къэк^Iу+э+аш, нумыхъ - нә+у+мыхъ). Абы къегъельагъуу макъзешә щымыгъужми макъ дәк^Iуашәм

морфемар зәрихъумар, абы нәмыщікіз, морфемәм щың макъзинәм нәхърә морфемәу щыт макъзешәр нәхъ «әрыйлъәшыр», абы мыхъэнә нәхъ зәриләр.

2. Псалъәхәр зәхъүәкіла щыхъукіз морфемәхәм къышылхъу зәхъүәкілыныгъәхәр

Интерфиксация. Падеж формантхәм я пәкіз зәзыпх -ыкъыдоува, зыптыувә псалъәр фонемә дәкілуашәкіз иухмә: *мәз-ы-р, жәз-ы-м*.

Апхуәдә къохъур инфинитив суффикс -и-м, оценкә къэзыгъәлъагъуә, зәман суффиксжәм я пәкіз: *бәзәдәс-ы-н, плъыж-ы-бәз, щылху-ы-пс, щыт-ы-гъац, къэтәдж-ы-рт, тұыс-ы-т*.

Усечение. Псалъәкіз щыт ы-р поху, префикс е ищхә хуушымытыж еигъе цәрапашә къышыптыувәм деж: *ды - со-д, тхы - уо-тх; шы - йы-ш*.

Морфемә зәпылтышәм къышохъу усечение, фонемә э-р е ы-р пыкізуу: союз суффиксым и пәкіз: *дәкілуэ - дәкілуи, еп-салғә - епсалғи; зәман аффиксым и пәкіз: къащтә - къэсщт-а-щ, тұынціэ - тұынціа-щ; дыщысщ - дыщ-о-с; къэтх - къ-отх; гъуу - гъу-а-щ; щхә префикс у-м и пәкіз: нәхъ - -и-у-мыхъ, жылә - ж-у-мылә*.

Псалъәр зәхъүәкіла щыхъукіз, морфемә дахункіз хъунуш морфемә зәпылтышәм деж: *с-еджән - с-о-джә, ес-у-о-с, уиплъ-ац - уоплъә, жеіз - жумылә*.

Чередование э/а. Формә къезыгъәхъу суффиксым и пәкіз э-р а-м щыхуәкіза щыләш: *дахә - дәха-щә, къабза - къәбза-бәз*.

Чередование а/ә. Глаголым и унафә формәм инфинитив къышытхъукіым, плъыфәцәм форма къезыгъәхъу суффикс щыптыувәм деж, а-р э-м хуокізу: *гъавә - гъәвән, къащтә - къәщтән, щабә - щәбәләуэ, хуабә - хуәбабза, щхәуантіэ - щхәуэнтіләпс, и*.

Чередование э/ы. Префиксир зәриуих фонемәзешә э-р ы-м хуәкіүенуш, абы и ужыкіз пычыгъуә хъу префикс къыкіз-льыкізуэм: *къәщтән - къы-зо-щтә, дәщын - ды-до-щI, къы-зәт - къы-зы-во-т, йәтын - йы-ри-тац*.

Фонемә дәкілуашәхәм чередование, усечение, наложение гуәри къышылхъу хабзакъым, щхә префиксжәм, падеж кізүх - бы-м деж мыхъумә.

Щхә префиксжәм къышылхъу чередованиехәр

Щхә префиксжәм фонемә дәкілуашәхәр жыгъыжыгъ/дәгүкіз зәхъүәкіла махъу, зыбгъәдәува фонемәр абы и Іуәхукіз зыхуәдәм елтытауэ: *садә - з-даш, дотх - т-хац, дощI - тIишIац*.

Фобж – в-бжащ, н. (Мыр школми щадж). Еигъэ цәнапицәхэр, щхъэ префикс с-, ф-хэр фонемәэшитым я зәхуакум къы-дахутәмә, дәкIуаша дәгүхәр жыгыжыгъкIә зәхъуакла мәхъу: уы-зи-күүэшиц, ды-ви-күүажәкъым, къы-з-эт, къы-в-епләац.

Определительнып псалъэ зәшахам къышыхъу хабзещ мор-фонологическая зәхъуакыныгъехэр, псалъэ къәхъуныгъэм е псалъэ зәхъуакыныгъэм ахэр къышщәхъу щкъеусыгъуәхем хуәда щыщиңем деж:

Интерфиксация: жыг-ы-жъ, тхылъ-ы-щIэ, жәм-и-щ, къәп-и-щ, фо-уы-пс, пIкто-уи-бл.

Чередование э/а: Іэтэ – Іэташхъэ пиә – пиә-хуз.

Чередование: а/ә: пишхъуэ – пишхъуәшIэ, уанэ – уэнэ-щIэ, н.

Усечение: мывэ – мы-в-итху, псы – уәшхы-пс, фIы – уынэ-фI.

Адыгәбзәм и морфонологическая зәхъуакыныгъэм я къышхъәшыкыныгъез щытиц зы псалъэм морфонологическая къаҳъуныгъезу плIу е нахъыба щыIанкIә зарыхъунур, щапхъехэр: гүүэлъ-э-гүү-ы-м, къабзз – уыкъәбз, дзагуэ – уыдзэгү, хуабз – хуабапIэ, къы-хуы-щIэ-ш < кәэ-хуэ-щIэ-шә, къы-хуы-ды-щIэ-дә < кәэ-хуэ-дә-щIэ-дәы. Къыхуагәдәхакъым псалъэформәм морфонологическая къаҳъуныгъезу плIы щыIаш: 1) Чередование э/ы: къы- < къә-; 2) усечение: ху- < хуә-; 3) чередование а/ә: дәхэ < дахэ; 4) усечение: дәх < дахэ.

Щапхъехэм зәрыштылъагъуци, морфонологическая зәхъуакыныгъехэр зы псалъэм и кIуәцIкIә зәмыйләужыгъуәу щытынкIә хъунущ.

ЛИТЕРАТУРЭР

Грамматика кабардино-черкесского литературного языка.-М., 1970, нап. 31-40.

Кумахов М. А. Морфология адыгских языков.-Н., 1964.

Урусов Х. Ш. Морфемика адыгских языков.-Н., 1980.

Урыс Хъ. Щ. Адыгәбзә морфонемика.-Н., 1985.

Псалъэ къәхъуныгъэ

ПсалъитI е нахъыба зәшыувәкIәре е псалъэ лъабжьам (псалъепкым) аффиксальна морфемә пыувәкIәра псалъәшшә къәхъуныгъэм псалъэ къәхъуныгъэ кIэ йодже.

Псалъэ къәхъуныгъэр бзәцIәнныгъэм и зы Iылхызц. Ар ейхац морфемикәм, абы нәмыщIкIә лексикологиемә морфологиөмра.

Бзәм хэт псалъехэр зәшхъәшшокI къыхәмымыцIыкIарә къыхәшшIыкIарәу. Псалъэ къыхәмымыцIыкIа жы-

хүа Iэр нэгъуещI псалъэм кытемышыкIар арц. Псалъэм щхъакIэ: иэ, кIуэ, хыы, жыы, пэ, зы, фIы, щIэ, и.

КъыхэшIыкIа псалъакIэ йоджэ псалъэ лъабжъэм (псалъепкъым) аффикскIа е нэгъуещI псалъэ лъабжъэ пыувэныгъэмкIэ къехъум. Шапхъэ: нащхъэ, къакIуэж, кыхухъэ, жыапищ, гуашIафIэ, шыщIэ, мыГарысэ, пицыкIуэз, и.

НэгъуещI псалъэ кызытыекI псалъэм къызытехъукI псалъепкъкIэ йоджэ.

Языныкъуэ префиксжэмкIэ е суффиксжэмкIэ псалъэ куэд къохъу. Абыхэм йоджэ псалъэ куэд къезыгъэхъу (продуктивнэ) префикскIэ (гъэ: гъэвэн, къэ: къэкIуэн, зэ: зэпсэлээн, тэ: төмхэн, щэ: щIэшэн, и.), псалъэ куэд къезыгъэхъу суффикскIэ (-рей: псалъэрэй, -гъэ: цыхугъэ, лэжыгъэ, -ниш: Гүэхуниш, и.)

Псалъэ лъабжъеми хужышIэ хъунущ апхуэдэу: псалъэ куэд къызытекI (многовалентнэ), псалъэ куэд кызытемыкI (непродуктивнэ). Псалъэм щхъакIэ, глагол лъабжъэ дам-р кыщокIуэ псалъэ къыхещIыкIа (псалъепкъ) 250 нэсийм. Псалъэ лъабжъэ -жы: хъэжын, дээмыхэ, -иэ: иЭн-м дызэрыхуээр машIэ дыдэрэш.

Псалъэ къехъукIэхэр

Адыгэбэм иЭц мы псалъэ къехъукIэ нэхъыщхъэхэр:
а) лексико-семантическэ, б) морфологическе.

1. Лексико-семантическэ псалъэ къехъукIэ

Лексико-семантическэ псалъэ къехъукIэ жыхуаIэр – ар псалъэ щыём мыхъэнещIэ игъуэту псалъещIэ (мыхъэнещIэ иЭу) къехъуныр арц. Псалъэ къехъукIэми адигэбзэкIэ уеджэ хъунущ – псалъэм мыхъэнещIэ игъуэтурэ псалъэ къехъун. Мы псалъэ къехъукIэм нэгъуещIуи йоджэ: аффиксы ишэ псалъэ къехъукIэ. Шапхъэ: бжъэ (выбжъэ) – бжъэ (къэфэбжъэ), пхъашIэ (глагол, II щхъэ, унафэ наклоненэ) – пхъашIэ (щыIэцIэ, ІашIагъэ), лэггулыкIу (егъяпщэ: шыуаныкIу) – лэггулыкIу (уэшх нэужым уафам къышицI, «радуга»), щыгъын (глагол-инфинитив) – щыгъын(щыIэцIэ), шхын(глагол-инфинитив) – шхын(ерыскъы, щыIэцIэ), лэххээ (глагол, II щхъэ, унафэ наклоненэ) – лэххээ(щыIэцIэ), пэрыIэбэ (глагол, II щхъэ, унафэ наклоненэ) – пэрыIэбэ (щыIэцIэ, Іэмэпсымэ), выкIэ(вым и кIа) – выкIэ(удз).

Мы псалъэ къехъукIэм щыгъуэ лэжыгъэм и фIашыгъацIэр (п.п. пицафIэ) предметым цэх хуэхъуаш, езы предметым и цээр егъашхыныгъэкIэ нэгъуещI предметым цэх хуэхъуаш: (выкIэ, удз – выкIэм ешхь удз), мэстэнэ, пхъэбжъанэ, унащхъэ, и.

2. Морфологическая пасаль э къэхъукІэ

Морфологическая пасаль э къэхъукІэр зэшхъешокІыж: 1) пасаль э пкъ (пасаль лъабжъэ) зэпыувэкІэрэ къэхъуныгъэ, 2) пасаль эпкътим-щыцІыхъэм къыттригъэзэжу-ре пасаль эпкътим-щыцІэхъякІэрэ къэхъуныгъэ, 3) пасаль эпкъ зэпытхъам пасаль э лъабжъэ (пасаль эпкъ) дэувэкІэрэ пасаль э къэхъуныгъэ, 4) пасаль эпкъ зэпыувэм аффикс дэувэкІэрэ пасаль э къэхъуныгъэ, 5) префикс Иэ пасаль э къэхъуныгъэ, 6) суффикс Иэ пасаль э къэхъуныгъэ, 7) пре-фикс ре суффикс Иэ пасаль э къэхъуныгъэ.

1) Пасаль эпкътыу (лъабжъэу) тIу(е иэхъыбэ) зэпыувэурэ пасаль эпкъта къэхъуныгъэ: а) щыIацІэ пасаль эпкътим, щы (сочинительнаа запха) зэпыувэурэ къэхъухэр: джэдкъаз, мэкъумэш, Iэнкъалъепкъ, хъэкІакхъуэкІэ, пхъэцхъэмыйхъэ, напэ, гъубжэ-уадэ, адэ-анэ, щIакIуэ-бацлыкъ, мастиIуданэ.

б) Япэ ит щыIацІэ пасаль эпкътим етIуанэ щыIацІэ пасаль эпкътыр игъэбелджылыуэ (зыщицІэ, зейкІэ): иэлс, Iups, Iэ+пкъ+лъэ+пкъ, Ѣхъэц, Iэнщэ, хъэ+кІэ+кхъуэ+кІэ, лъашхъэ, лъэбгъу, выгу, шыгу, мафIэгу, пхъэIещэ, фошигъу, хыв, бжъематэ, гулъэмых, бэджыхъ, нэгъуджэ, нартыху, джэдкъИэ, уэсэпс, фэрэкІнапэ.

в) Яужь ит плъыфэцІэ пасаль эпкътим япэ ит щыIацІэ пасаль эпкътыр игъэбелджылыуэ: кхъуэпIащэ, тхъэкIумэкІыхъ, гупцIанэ, Iэ+пцІэ-лъэ+пцІэ, шыщІэ, шкIащІэ, дзыгъуэнэф, Iэ+быдэ+лъэ+быдэ, Iэ+быихъу+лъэ+быхъу.

г) Яужь ит глагол пасаль эпкътим япэ ит щыIацІэ пасаль эпкътыр игъэбелджылыуэ: пхъащІэ, уанащІэ, псышэ, фочищІэ, пщэдэль, гукъэкІ, бгъэхэIу, кхъуейплъижъкІэрыщІэ, гъатхасэ, лъахъэ, жъакIуэ, мэзхъумэ, мафIэс, тIасхъэшІэх, пышнауэ, ѢхъэзыфIэфI, Ѣхъэзьтхъу.

д) Япэ ит глагол пасаль эпкътим яужь ит глагол пасаль эпкътыр игъэбелджылыуэ: еджакIуэ, къэфакIуэ, дэIуакIуэ, эыплъыхъакIуэ, усаIуэ, ѢакIуэ.

е) Япэ ит глагол пасаль эпкътим яужь ит щыIацІэ пасаль эпкътыр игъэбелджылыуэ: къуэкIыпIэ, къухъэпIэ, тIысыпIэ, тэувиIэпIэ, увыIэгъуэ, гуфIэгъуэ.

ж) Яужь ит бжыгъэцІэ лъабжъэм яужь ит бжыгъэцІэр игъэбелджылыуэ: плъищI, тхуущI, хыщI, блыщI, бгъущI.

з) Яужь ит бжыгъэцІэ лъабжъэм (пасаль эпкътим) япэ ит пасаль эпкътыр игъэбелджылыуэ: Ѣцищ, ѢчиplI, Ѣчиtху, Ѣцих, Ѣцибл, Ѣций, Ѣцигъу, минитху.

2) Пасаль эпкътим Ѣыхъэм къыттригъэзэжу пасаль эпкътим-щыцІэхъякІэрэ къэхъуныгъэ: Iэбыдэлъэбыдэ, IэмашIэлъэмащIэ, Iэнкъалъепкъ, ныкъуэдыхъуэ, Iэззвлъэзэв, Гэгъумлъэгъум, нафIней, жыыкIэфэкIэ.

3) Псалъэпкъ зэпытхъам псальз лъабжэ дэувэкІэрэ псалъэшІэ къэхъуныгъэ: зэхүэжэсын, къыщІэпІицІын, ешхъэфэуэн, елъэпэуэн, къызэхүэшэсын, ѢІэтІысхъэн, Йупицхъэн, и.

Псалъэпкъ зэпытхъар иджыреибзэм Йупицту щымытыжми, и зэхыхъэкІэр мы псальз къэхъукІэ лэужыгъуэм ешхъщ мыхэри: ныжэба, нэгъаба, ныщхъэба, ноба, нышэдивэ. Апхуэдэ псальз къэхъукІэм инкорпорациекІэ йодже.

4) Псалъэпкъ зэпыувэхэм я кум аффикс дату псальз къэхъуныгъэ. Зэпыувэ псалъэпкъ (лъабжъэхэм) ялэ итыр щыІэцІэу, яужь итыр глаголу щытц. А түм я кум дэтц лэжыгъэр зэрагъэзащІэ аффикс ры- (последожнэ падежим и мыхъэнэр иІэу). Глаголым къибуатэ лэжыгъэр зэрагъэзащІэ предметыр щыІэцІэм къегъэлъагъуа: Іэрыйбыд, мыІэрыйсэ, Іэрыйх, форыпц, лъаксүэрыгъажэ, лъаксүэрыгъадэ, Іэрыйгээтэдж, ІэрыйI, клаcсэрыкІуэ, бгырпх.

5) ПрефикскІэ псальз къэхъуныгъэ. ПрефикскІэ къэхъур глаголц, щыІэцІэ, плъыфэцІэ машІэш префикскІэ къэхъур. Щапхъэ: бгъэдэтын, бгъурысын, къэлэжъын, хуэцІын, укъэбзын, уфІыцІын, зэпэхъурей, иджы, мышу, ехын, и.

6) СуффикскІэ псальз къэхъуныгъэ. СуффикскІэ псальз лъэпкъыгъуа зэмымІаужыгъуа къохъу. Щапхъэ: гуфІагъуэ, псылвэ, кхвужьей, гүэдэзыпкъэ, тхыпхъэ, куупхъэ, къутахуэ, губзыгъагъэ, хъэцІэш, плъыжь, кІуэфын, блэхыжын, блэкІыфын, нобэрей, лъаггугъуафІэ, уэлбэналэ, етхуанэ.

7) Префикерэ суффиксрэкІэ псальз къэхъуныгъэ. Префикс суффикси зэцІыгъуу къэхъу псальз щыІэш. Щапхъэ: дэплъей, дэкІуей, еянэ, епщыкІутхуанэ, еплъэкІын, ежэкІын, епщылІэн, дэшай, зэмифэгъу, зэмигуэгъу, и.

Мы псальзэхэр къагъэсэбэпиркъым е префиксир, е суффиксыр къету.

Мыбыхам хэгъэгъуащэн хуейкъым тоней – ээ префикскІэ, ээ суффикскІэ къэхъу псальзэхэр (къэ+кІуэ+ж, къа+кІуэ+къакІуэ, кІуэ+ж-кІуэж).

НэгъуэшІыбэхэм щытц псальз адыгэбзэм къиштэнэгъэ

НэгъуэшІ лъэпкъхэм хуала зэпышцэнэгъэм къишэу адыгэбзэм и словарнэ составым къыхыхъац псальз зыбжанэ. Ахэр нэхъыбэу щыІэцІэ, плъыфэцІэхэш. Псалъэ къыхыхъам я бжыгъэкІэ къаштэмэ ахэр псом яиэу урысыбзэ, хэрыпывээ, тыркубзэ, персыбзэ псальзэхэш:

а) урысыбзэм щыщхэр: джэрэфинэ, стэкан, дыху, пут, дестынэ, кырбыш, самовар, тешанка, шина, хамут, банк, школ, радио, телевиор, трактор, экономическа, художественна, и;

- б) хъэрыпъызэм щыщхэр: алыхъ, молә, муслъымэн, къурмэн, жәнәт, тобә, уаз, нәмыс, зәман, Іәмал, хъэрәм, сабыр, и.;
- в) тыркузэм щыщхэр: чәнджец, къалән, жәрдәм, къару, ауан, тыниш, дала, угъурлы, угъурсыз, къулей, белджылы, жумәрән, жызум, тенджызы, и.;
- г) персызэм щыщхэр: арщын, нащәнә, пелуан, түмән, сондәджэр, шәрхъ, бел, тас, тебә, жумарт, дурыс, нәмәз, пыл, шәфтал, и.

ЛИТЕРАТУРӘР

- Алажев М. Л. Проблемы кабардинской лексики.-Нальчик, 1992.
- Грамматика кабардино-черкесского литературного языка.-М., 1970, нап. 41-60.
- Кумахов М. А. Морфология адыгских языков.-Н., 1964, нап. 71-199.
- Турчанинов Г., Цагов М. Грамматика кабардинского языка.-М.-Л., 1940, нап. 44-51.
- Шагирев А. К. Очерки по сравнительной лексикологии адыгских языков.-Н., 1962, нап. 186-208.
- Яковлев Н. Ф. Грамматика литературного кабардино-черкесского языка.-М.-Л., 1948, нап. 236-313.

МОРФОЛОГИЕ

Морфологиемкің түрлері

Морфологием ед ж ғасалъәм я грамматическә классыктер - ғасалъә лъәпкъыгъуәхәр, абыхәм яңа грамматическә категориесін. Ғасалъәр грамматическә единицеу щытылар, абы иш мыхъәнәи (значение) фащи(форми).

1) Грамматическә мыхъәнә (значение) - арзы ғасалъә лъәпкъыгъуәм щың ғасалъәхәм зәхүедеу яңа мыхъәнәр (общее категориальное значение) арш. Ғасалъәм пашың, щылаңдахәм предмет, глаголхәм ләжыгъа, плъыфәцәхәм щытылар (плъыфә) къагъәлъагъуәу зәрыштырыш. 2) Зы ғасалъә лъәпкъыгъуәм щың ғасалъә гүэрхәм (ғасалъә гупым) фащә щхъәхүә яңыр арш мыхъәнә щхъәхүә (частное значение) жыхуадар. Ғасалъәм щхъәкің, щылаңдахәм падеж, белдҗылы/мыбелдҗылы, бжыгъа мыхъәнәхәр; глаголхәм щхъә, зәман, плъыфәцәхәм зәлъытыныгъә степень мыхъәнәхәр яңау зәрышыт.

Ғасалъәм и фащәкің (формәкің) къегъәлъагъуа хъуә щыт ғасалъәм и грамматическә мыхъәнә щхъәхүәхәр грамматическә категориесеу мәувхәр.

Ғасалъә пыухыкің гүэрим и фаща щхъәхүәм абы (ғасалъәм) и ғасалъәформәкің (словоформәкің) йоджә. Ар ғасалъәм ғасалъәукам щиң хъу формәриш.

Ғасалъәм и лексическә мыхъәнәри ғасалъә лъәпкъыгъуәм щың ғасалъә ғасоми яңа категориальна мыхъәнәри зымыхъәж зәхъүәкіныгъәш ғасалъә зәхъүәкіныгъәкі (словоизменениекі) зәджер.

Ғасалъәм и формә гупым (системәм). абы (ғасалъәм) и парадигмәкің йоджә. Парадигмәм къызәшлеубыда ғасалъәм и фаща ғсори, ғасалъәм и грамматическә мыхъәнә ғсори.

Ғасалъәм и грамматическә мыхъәнәхәр зәщхъәшкі (егуәш) ғасалъә зәхъүәкіныгъәрә лексико-грамматическиекарәу (е классификационнерәу).

Зәлъәпкъегъу ғасалъә зәзыхъүәкі грамматическә мыхъәнәхәм къызарагъәпәш ғасалъә зәзыхъүәкі категориес. Апхуәдәш, ғасалъәм пашың, щылаңдахәм падеж, бжыгъа категориесір; бжыгъәцәм падеж категориес; глаголым и щхъә, бжыгъа, зәман, нақлоненә категориесір.

Зәлъәпкъегъу лексико-грамматическә мыхъәнәхәм къызарагъәпәш лексико-грамматическая классифика-

кационнэ катэгориe. Апхуэдэш щылэцэ, плтыфэцэ, нэгъуэшхэм я белджылы/мыйбелджылы катэгориер.

Синтаксическо-грамматическая мыхъэнхэр – ахэр псальтэм и синтаксическая щытыкIэ къэзыгъэльгъа гъуэ мыхъэнхэрц, нэгъуэшцу жыпIэмэ, нэгъуэшI псальтэ лъэпктыгъуэм щыщ псальтэм псальтэ зэпхыкIэ гуэркIэ епха хъуэ щытыныр арц. Апхуэдэш, псальтэм щхэцкIэ, плтыфэцхэм я бжыгъэ, падеж, белджылы/мыйбелджылы мыхъэнхэр.

Грамматическая мыхъэнэ къэзыгъэльгъа гъуэ фащэу щылэш падеж кIауххэр (флексэхэр), зэхъуэкIа зэрыхъу сүффиксхэр, формэ къэзыгъэхъу частицэхэр (къапштэма, частица нахъ, зэгъэпшаныгъэ степень къэзыгъэхъур).

Псалтэр грамматическая единица нахъышхъу щытищ морфологиими псальтальтэми, абы хуэдэу щыщтыкIэ псальтэр лексико-грамматическая юйт единицау мэув. Псалтальтэм и единицау щыткIэрэ, псальтэр абы и лексическая мыхъэнэ псори къэзыгъэльгъа гъуэ щытищ; мыйдрейуэ грамматическая единицау щыткIэрэ псальтэм и формэ псори, абыхэм къагъэльгъа гъуэ грамматическая мыхъэнэ псори къызащэзыубыдау щытищ.

Грамматическая единицау щыткIэрэ, псальтэр псори егуэш зэхъуэкIа хъухэрэ зэхъуэкIа мыхъухэрэу, зы формэ, псальтэ формэ фIэкIа зимиIэрэу. ЗэхъуэкIа хъу псальтэрхэм я парадигмэр формэ зыбжанеу щытмэ, зэхъуэкIа мыхъу псальтэрхэм я парадигмэр зы формэу щытищ.

Псалтэр псальтальтэм зэрит формэр формэ нахъышхъэц (е исходнэц), исходнэ (къыщIэдзапIэ, япэ) формэр зэхъуэкIа хъу псальтэрхэм я парадигмэм и зы формэц, зэхъуэкIа мыхъу псальтэрхэм я парадигмэм и формэ закъуэу щытищ.

Псалтэ лъэпктыгъуэхэр

Лексико-грамматическая единицау щыткIэрэ, псальтэрхэр зауу мэхъу псальтэ лъэпктыгъуэхэу. Абы нэмыщIкIэ, псальтэ псори зэцхьэшцокIхэр зи щхъэ хууши тхэрэ зи щхъэ хууши митхэрэу. Лексическая, грамматическая мыхъэнэ зиIа псальтэрхэрц зи щхъэ хуушикIэ зэджэр. Грамматическая мыхъэнэ фIэкIа лексическая мыхъэнэ зимиIхэм (зи щхъэ хууши митхэм) псальтэ лъэпктыгъуэ кIаэрэдзэн кIаийоджэ.

Аращи, и щхэцкIэ зэрыжыланци, псальтэм и лексическая мыхъэнэкIэ зэджэр дэ дыкъэзыхъуреиххэм щышу псальтэм къигъэльгъа гъуэрц.

Грамматическая мыхъэнэкIэ зэджэр псальтэм илэ бжыгъэ, падеж, белджылы/мыйбелджылы, щхъэ, зэман, лъэлэс/лъэмийлэс, наклоненэ, нэгъуэшIхэрц.

Адыгэбзэм и псалъэхэр лексико-грамматическэкІэ зэшхэшкі псалъэ лъэпкыыгъуэхэр: *щыІэцІэ, плъыфэцІэ, бжыгъэцІэ, цІэпапщІэ, глагол, причастие, наречие*. Мынхэр лексическая мыхъэнэ зиІэ (значимательнэ) псалъэхэр (псалъэ лъэпкыыгъуэхэр). Мыйхам нэмьшІ, бзэм иІэцІэ грамматическая (служебна) псалъэ лъэпкыыгъуэхэр: *послелаг, союз, частиче; экспрессивно-семантическа мыхъэнэ зиІэ псалъэ лъэпкыыгъуэш междометиехэр*. (Еплъ нап. 97 ит схемэм).

Адыгэбзэм псалъэ лъэпкыыгъуэр тIууэ зэшхэшцыбгъэкІ хъунущ формекІэ – цІэрэ (щыІэцІэ, плъыфэцІэ, бжыгъэцІэ, цІэпапщІэ) глагол рэу. ЦІэхэр езыхэр щIагъуа у зэшхэшцыкIыркъым формэ и лъэныкъуэкІэ. Къапштэмэ, глагол, щыІэцІэ, плъыфэцІэ, н. псалъэхэм зыгуэри яІэкъым зи псалъэ лъэпкыыгъуэр адрейм къыщхэшгъэкIыу; псалъэпкъ къабзэу щытщ. Зэгъяпщэ: жыы (глагол) – жыы(щыІэцІэ), жыы(плъыфэцІэ); щІэ(глагол), щІэ(щыІэцІэ), щІэ(плъыфэцІэ); зэ(щыІэцІэ), зэ(бжыгъэцІэ – наречие), н.

Псом япэу псалъэхэр лъэпкыыгъуэкІэ зэшхэшцызыгъэкIыр я лексико-семантическа мыхъэнэр арщ: хэт лэжыгъэ, хэт предмет, хэти щытыкІэ, н. къагъэльягъуэ.

МорфологическэкІэ зэшхэшцыкIыныгъэ щагъуэтыр пса-лъэр синтаксическэкІэ зэпха хъуа, псалъэхэр псалъэухам хэува нэужьш, абы и пкыыгъуэу. Абы къыхэкІэ убж хъуну щытщ адигэбзэм псалъэхэм яІэ категориехэм щыщхэр синтаксической: щхъэ, бжыгъэ, зэман, наклоненэхэр. Егъяпщэ глаголым и закъуз и категорииу щыт лъэлэс/лъэмийлэс, динамичность/статичность, залог категориихэм.

Абы и ГуахукІэ И. И. Мешаниновым етх: «Наклоненэр адигеизбэм вербальне форме къудейуа щыткъым. А бзэм наклоненэм нэхъыбэ къызашцеубыдэ. Абы зэхуадэ морфологическая щыкIэцІэ зэхуадэ мыхъэнэ яІэу зэхъуэкІа хъункІэ хъунущ глагол сказуемэм имызакъуэу цІэ сказуемэри». (Еплъ: И. И. Мешанинов. Глагол. М.-Л., 1948. нап. 77).

«Модальность къазыгъэльягъуэхэр предикату щыт дэтхэ-нэ зымы ейүэ щытщ сказуемэм къызэригъэсэбэпкІэ» (И. И. Мешанинов, нап. 79).

Псалъэухам щагъэзащІэ къалэнкІи (синтаксическэкІи) зэшхэшкі псалъэ лъэпкыыгъуэхэр, абыкІэ ахэр зыкъомкІэ зэшхуу щытми. Псалъэм папщІэцІэ, щыІэцІэхэр псалъэухам нэхъыбэу субъекту, объекту щытыныр «хуххахауз» щытма, глаголхэм я къалэныр сказуемэу щытыныр арщ. Ауз сказуемэ къалэныр машIэрэкъым зэрыззерахъэр щыІэцІэми адрей псалъэ лъэпкыыгъуэхами. ПлъыфэцІэм дежкІэ определенэ къалэныр нэхъышхъэу щытма, щыІэцІэми куэд дыдара ехыиф а къалэныр. Пажщ, плъыфэцІэ-определенэмрэ щыІэцІэ-определенэмрэ зэхуэдэкъым предметыр зэрагъэбелджылы и

лъэнныкъуәкіә. Синтаксическая къалән и лъэнныкъуәкіә цәпашщіәхәр щыләдәм ешхым, абыкіә бжыгъәціәхәр плъыфәцәм нахъ ешхың. Наречиекәр псальзухам зәрыхазувер обстоятельство зәмылләүжыгъуә къудайуәкъым, атәсказуемау щытынри хузәфіокі абы.

Псалъзухам субъект, объект, обстоятельства (щылә, зәман) къалән щахым дәж, датхәнә псальз лъәпкъыгъуәм щың псальзәми егъүэт падеж категориер (абы епхаң белдҗылы/мыбелдҗылы, бжыгъза категориехәр), датхәнә псальз лъәпкъыгъуәми а категориехәм я Йүәкүкіә къышхәңшыкыныгъе гүәрхәр иләу – а категориехәр хәт нәсу (ирикъуу), хәти ахәр иримыкъуу иләу; мы категориехәр нахъ ирикъуу зиңер щыләціә, цәпапщіә, причастиеар арш: *Гуаум шуғам хүүхдүэ сәбәп хуәхзүркъым, джатәм шуғар абыкіә хүүжми* (Щ. А.); *Къуршыр псоми фынду ялъагыу* (КІ. Т.); *Бәдәм жәндәжгәр япә иргөзәш* (Псалъз жъ щ); *Уә сә сипіә уитамә, Уәри сә сәңгхү ухтунт* (Щ. А.).

Щыхъ, бжыгъза, зәман, наклоненә категориехәри алхуәдәш – нәсу, ирикъуу псальз лъәпкъыгъуә псоми (зәхуәдәу) ямыләу щыгми, ахәр (категориехәр) ябгъәдәльш предикату, предикат иримыкъуу (причастие, деепричастие, инфинитив) щыт дәтхәнә псальз лъәпкъыгъуәми. Зәман, щыхъ, наклонение категориехәр щызыу, нахъ ирикъуу зиңер глаголырш.

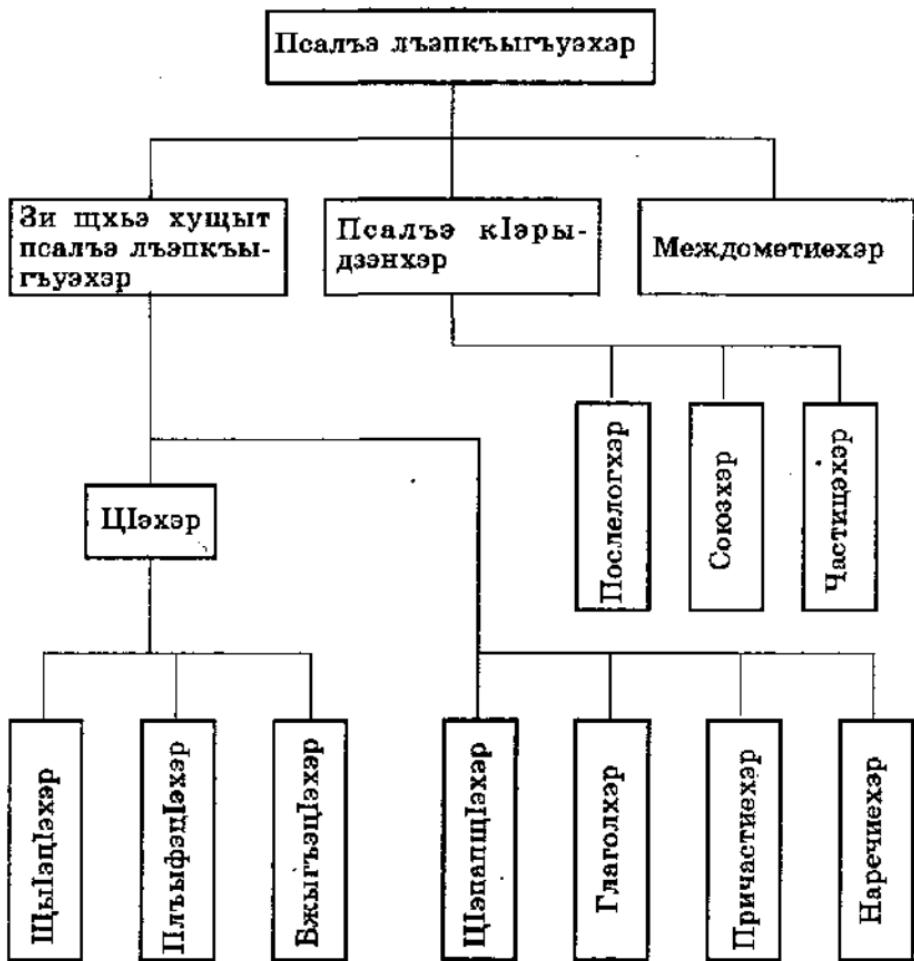
Сә сыпартизанш иджыпсту щыләдәзүэ (Къ. Хъ.); Заповедникым и хәумак йүәхәм я Йүәхүщап йәхәм сельзәүн хүей хәуаш псы йүфәмкіә сагъәк йүэнү хүйт дащынү (КІ. Т.); – Дауи, уәри убәзәжъеяшәш, бәзәжъеяшәр жыжъез къызыпцилыхукіә (КІ. Т.); *Хәтми хъарзынәш. Хъәшіәм насыл кыйдок йүэ, – жеңа* (КІ. Т.).

Склоненә, спряжена йүәхугъуитири зеүә зы псальзәм щыбгъәдәль щыләш адыгәбәз (хә)м. Ар щытлъагъур предикатым, предикат иримыкъухәм (причастие, инфинитивхәм) я дәжш: *Моңа бәзәжъей күәзлән нәхъы фындуу къәзүбыду Уруштан псы цәрылүм сыйзептәнүн арат сыйзхүйр* (КІ. Т.); *Къеметш сә къуршир гүрыштә къабәзкіә фындуу сәзыгъеләзгүар* (КІ. Т.); – щигаләхәри джәгүнүм нахъ дихъахаң (Щ. Г.); *Губжым и адәм бәзегү зәрыхуихыжынур ишіләрти, Мусә зызәридәзкійжаң* (Щ. А.) Абы къысхуиціләү хәуа псом папщіә алхуәдә щыләкіәш фындуу зәрыхузәштілүүнур икіи абы и пацхъэм щызиштә къуаншагәр зәрызгъәззәк йүәжыфынур (КІ. Т.).

Белдҗылы/мыбелдҗылы категориер

Псалъэр (щыләціәр, плъыфәціәр, бжыгъәціәр, цәпапщіәр, алхуәдәу причастиеар) речым (псалъзухам) щыхәтим дәж, абы и синтаксическая къаләнхәр щихъкіә, егъүэт е белдҗылы, е

Псалъэ лъэпкъыгъуэхэм я схемэ

мыбелджылы мыхъэнэр. Ар зэлтытар псаlъэр жызыIэм жилану зыхуейр ариц: псаlъэр жызыIэмэр зыжриIэмэр эз и гугъу ящIауэ зыщыгъуазэ гуэр (предмет) щытепсэлъыхым дежщ, псаlъэм (щыIещIэм, щэпапщIэм, н.) беджылы мыхъэнэ иIеу къагъесэбэп. (*Студентын экзаменын фIыуэ штащ; Дыгъэр къышIэкIащ; Уэихыр увыIэнжащ*). УнэцIэр псаlъэухам щыхэтым деж беджылы мыхъэнэр иIеуц къызэркIаэр (*Пазы-р къекIащ; Зэхъузхъу-м жиIащ*).

Предметын япэу псаlъэухам и гугъу щашIым деж, щыIещIэм (щэпапщIэм, н.) мыбелджылы мыхъэнэ иIеу къагъесэбэп хабазщ (*Студентын тхыль къицэхуащ; Уэих къоих*).

Белджылыгъэ къигъэлъагъуэу адыгэбзэм ийш морфемэ -р, -м, -бы. Морфемэ -бы-р къыщыкIуэр цЭпапицIэ мы-, мо-, а-, дэ-м пытуш (мы-бы, мо-бы, а-бы, да-бы).

Мы морфемэхэм щыми белджылыгъэ къагъэлъагъуэ щхъэкIэ, зымкIэ адрейр запхъузкI хъуну щыткъым, атIа дэт-хэнэ морфемэм белджылыгъэ къызэригъэлъагъуэр падеж гуэрим епхауэ щытщ, нэгъуэшIу жыпIэмэ -р, -м, -бы-хэм мыхъэнэ түрүтI яйш: а) белджылыгъэ, б) падеж: -р – именительнэ, обстоятельственэ падеж; -м – эргативнэ, послеложна падеж: -бы – эргативнэ, послеложна падеж (зыгъалъагъуэ-белджылыгъэ цЭпапицIэм пыту).

Послеложна падежим -м-м, -бы-м, обстоятельственэ падежим -р-м къагъэлъагъуэр белджылы мыхъэнэ къудейрш, падеж мыхъэнэр формант щхъахузкIа къагъэлъагъуа мэхъу: -кIэ, -у/уэ (джыдэ-м-кIэ, джыдэ-р-у, а-р-а-уэ).

Мыбелджылы мыхъэнэр псальэм къыщыгъэлъагъуа зэрыхъур нулевой морфемэнц. НэгъуэшIу жыпIэмэ, аффикс -р, -м-хэр псальэм зэрыпымытымкIэм; бы-р зыпывуа хабзэм пымыту бзэм къигъасэбэпирктым.

Зи гугуу яицI предметыр мыбелджылыуэ зэрыщытыр нэхъ-ри IупцI мэхъу, псальэм (щыIециэм, н.) белджылыншагъэ цЭпапицIа «гуэр»-р щыгъумэ (Кэуажэм щакIуэ бэлыхъ гуэр дэст).

Склоненэ

Зи псальэр падеж формэ псом хуэдэ игъуэтурэ зэхъуэ-кыным склоненэкIэ йодже. Адыгэ псальэкэр псальэ-ухам хэмьту къаштэмэ, падеж кIэух яптыкъым, ар псальэпкъ (лъабжы) къабазу щытщ. Абы падеж формант щигъуэ-тыр къалэн шуухыкIа (подлежащэ, дополненэ) ийш псальэухам щыхэтым дежщ, псальэ гуэрим епхауэ, абы къызэригъякIуу (управлять ищIу) щыщытым щыгъуэш: *ПхъащIэм пхъэбгъухэр муэбжэу ищIац* – «*пхъащIэм*»-р псальэ-ухам субъекту щытщ, «ищIац» глаголым епхати, кIэух -м игъуэтащ, «*пхъэбгъухэр*» – объекту щытщ, «ищIац»-м епхати, кIэух -р пыуваш, «*куэбжэу*» – пхъэбгъу-р зи щыс ищIар къээзгъэлъагъуэ дополнененэу щытщ, «ищIац» глаголым епхати, кIэух -у игъуэтащ; *Джэдур мэжей* – «*джэдур*» субъекту щытщ, глагол лъэмийэс «*мэжей*»-м епхати, кIэух -р пыуваш.

(НэгъуэшI псальэм зэrimыгъякIуу, падеж кIэух -р пыу-вэу щытщ цЭицIуэ псальэухар: «*Нартхэр*», «*Бгырысхэр*», «*Хэуэжэ псым къызэрикIыжар*»; «*Сосрыкъуэ нартхэм мафиэ къазэрыхуихъар*»).

Падеж кIэухуу адыгэбзэм ийэр псори зэрыхъур б-щ, дэт-хэнэ псальэ лъэпкъыгъуэми (щыIециэм, плъыфэцIэм, бжы-

гъэцләм, цәраппәләм, причастием, н.) пыувәү: -р, -м, -кә, -у//у; ыгъельгъуә цәраппәләм эргативнә падежым дәж поувә -бы-. Адыгабзәм инфинитив, послелогхәр дәнә къана, макъ закъуәри падежкә зәхъуәкә мәхъу (а-р макъеңәш, б-м хуэмидәу, у-кә иухмә, э-уа ятх).

Мыбeldжылыуә щыщытым дәж именительнә, эргативнә падежхәм щыләцләм пыувәркъым клаух -р, -м-хәр. Ар апхәдәу щыщытыр -р, -м-хәм белджылыгъа мыхъянәрщ къагъельгъуәри араш (щымыбелджылым дәж -р, -м-хәр щыпымыувакә, падеж мыхъянәр абы зыдех).

Абы къыхәкъыу адигабзәм склоненә щыләцләтI иәш: белджылы склоненә, мыбeldжылы склоненә.

Падежхәм я мыхъянәр

Именительнә падеж

Именительнә падежыр – ар щыләцләр пеальальәм зеряратха хабаз, тхыгъехәм я пеальашхә формәш. Ар нәхъ щылупщыр щыләцләр куәд бжыгъәм итре падеж клаух -р пыту щыщытым дәжш: унә, гupsыса, «Бзырысхәр», пеальашхәхәр; «Хъуәжә псым къызәрикIыжар»: «Сосрыкъуә нартхәм мафIә къазэрхуихъар».

Именительнә падежым ит пеальәр (щыләцлә, цәраппәлә, н.) пеальәухам щыхъунущ: 1) подлежащәу (субъекту) хоувә, абы и сказуемәу щытыр глагол лъэмәләсәмә е нәгъуәшI пеальә лъәпкыгъуәу (щыләцлә, плъыфәцлә, н.) щытмә: А бжәр адгрей махүәхәм нәххәре ноба нәхъыбәра маfәүелъау... (Къ. Хъ.); Іуашхәэм къекIуалIә лъагъуәхәм иджы къахәхъуаш нәгъуәшI лъагъуәшIә, штабым IукIрә мәзым нәшэкъашу щыхъәу (Къ. Хъ.); Жыджәрхәц цыхухәр, нәщхыыфIәш. (Щ. А.);

2) прямой дополненә (объект): А шэнт цыкIур адәм Залинә хүишIат, хъыдҗәбз цыкIум зекIуэн щыщIидзам щыгъуәу (Щ. Г.); Фыгъуэр я нәгүм къыбжелIә (Щ. А.); 3) сказуемә (ци сказуемә), псон хуэмидәу причастие гъэпсыкIә зиә пеальәухам: ЩакIуахәр уэтәрим къышытхәзжар еплIанә махүәм и пыыхъәцхъәрщ (КИ. Т.); Уэра, си даха, зи усә IәфIымкIә гъэмахуә бзухәр зыгъесабырыр (Щ. А.); Насыпщ ухъэләлмә, уи ләжыгъәм цыхухәр итъегуфIәмә, зы фыгъэ гүэркIә нәхъ мыхъуми хәкүм ухуэфIәмә, – араш сизыхурагъэжар ди егъеджакIуахәм, ди усә тхылъхәм (Щ. Г.).

Эргативнә падеж

Эргативнә падежым ит щыләцләр пеальәухам подлежащәу (субъекту) хоувә, абы и сказуемәр глагол лъәләсу щыт-

мә: ЩакIуэм дыггүжъ къиукIац; ЕджакIуэм сочиненэр фIуэ
итхац.

Эргативнэ падежым ит псальъэр (мыбы деж щыIәцIэр) псальзухам косвенна дополненэ (объект) къалан щегъезашцэ: Студентыр тхылзым къеджац. Мы псальзухам хуадэхэм деж дополненэр эргативна падежым итши, косвенне дополнененц жытIэ щхъэкIэ, прямой дополненем и мыхъэнем хуэдэ иIәц, урысыбзэ прямой дополненем пэхъуу.

Мы падежым ит псальъэм (щыIәцIэм) иIәц косвенне мыхъэн-лэжыгъэр зэрагъезашцэ Iэмэпсымэ (орудие) къэзигъэлъагъуэ. Абы щыгъуэм глагол-сказуемэм префикс ры- хэтынущ: ПхъашIэр джыдээм ироIуцIац.

Эргативнэ падежым ит псальъэм (щыIәцIэм) еигъэ щэпапицIэ и (закъуз бжыгъэм), я (куэд бжыгъэм) щыгъуу псальзухам о пределене у хоуве: Сабийм и щыгъыныр псыф хъушац. Шыхэм я лээгур мывэм щыIудац.

Эргативнэ падежым ит псальъар мэхъу обстоятельство: 1) щыIипIэ обстоятельство: Иэцхэр хъулIэм къокIыж; Ар Иэцхъуэхэр къызыщиIэкIыжа пэшым щыIхъат... (Къ. Хъ.); Маз пакIэм нахъыбэу къызыкIыр жыгейт. Абы ущрихъэлIэрт бжей, кIей, дыкъузанаа жыгхэм (Щ. I.); 2) заман обстоятельство: Мы гъэм бжыыхъэр поем я лейуэ къышIэкIат... (Щ. I.); Гъэмахуэм Iэжээ яцIри, щыIмахуэм гу яцI (Псалмэжыц).

Эргативнэ падежым щитым деж псальъэм (щыIәцIэм) егъэ-щэнингиэ (сравнительнэ) оборотым хэту, зрагъапще предмет къигъэлъагъуу мэхъу: Зи Iэпкъэлъепкъ цынэр шэмэджым иIуэнтIа си къуэшыр, лыжъ къарууншэм хуэдэу, хуэмурэ къэтэджац (Щ. А.); Мылым хуэдэу щыIэт псыр.

Послеложнэ падеж

Послеложнэ падежым ит псальъэр (щыIәцIэр) псальзухам хоуве: а) косвенна дополненеу икИ лэжыгъэр къыззэралэжь Iэмэпсымэ (орудие) къегъэлъагъуэ: Лыж пхъэхымкIэ пхъэззепх; Щалзм щыр тракторкIэ изац; Хадз защIэкIэ дыкъэзкIуац, гъуэгу дытэмыхъзу. б) послеложнэ падежым ит щыIәцIэр сказуема мэхъу, псальзухам причастна гъэпсыкIэ иIәу. Ар Москва зэрэкIуэнур мафIэгүкIэ? Нартыху къызэрдыачыжар комбайнкIэц. в) обстоятельство: щыIипIэ обстоятельство: ХъэшIэхэр клубымкIэ щIашац, Шыр бом щIагзэхъац; Жэмыр куэбжэмкIэ дыхъэжац; лъэ-ны къуэ обстоятельство: Машинэр мэзымкIэ макIуэ; фызыр хадэмкIэ кIуац; заман обстоятельство: Ар пычхъэ щхъэкIэ жы квабзэм куэдрэ хэтц; Ар илъэскIэ Iэхъуэл лэжъац; лэжъыгъэм и къэхъуки обстоятельство

Шыр лъэбакъузкіэ қIуэрт; Щалэ үлыкIур жэрыгъэкІэ қIуэжащ. г) Послеложна падежым ит щыІацІэр определена у хэувэнущ псальзухам: Идар и қъуэкІэ Тэмрыкъуз и уэрэдыр мыращ; д) послеложна падежым ит щыІацІэр хъунущ логически субъекту: Гүэдзыр комбайнкІэ Гухыжащ; Щыр тракторкІэ ваш.

Обстоятельственэ падеж

Обстоятельственэ падежым ит щыІацІэр (псалтьэр) псальзухам дополненэ у хоувэ икИи къегъэлъагъуа: а) И щIа - гъ э: – Умыгузавэ, илъэсийнкІэ зауам щыгъуэ связисту дзэм сыхэтлащ (Щ. I.); – Хъеээ, къогубжь Къасболэт, – сэ нобэ лэжъакIуу укъысщымыгугъу (Щ. I.); б) Предметыр зи щIыс ящ I, зи щIыс хъу: Гүэдз къэха пхырыр щэджу зэтралъхъэрт; Пхъэбгъур куэбжэу ящIащ; в) Определенэ у. Абы щыгъуэм предметыр къызыхэшыкIар, зыщыщыр къегъэлъагъуа: Хъыджеэзым дыщэу Гэлзын Гэригэйт, дыжыну тхъэкIумэтхъэгъуи и тхъэкIумэм илтэй; ГүущIу куэбжэ Гулъиц я пицIантIэм. Мыйн щыгъуэм кIэух -у-р пымытынкIэ хъунущ: И Гэпцим дыщэ (дыщэу) сыхъэт илтэй; Абы къицэхуащ хугу(у) зи къэп, хъэжыгъэ(у) къэпти.

Обстоятельственэ падежым ит псальтер сказауемэу (предикату) къыщыкIуэнущ псальзухам, ар причастэ гъэпсыкIэм щитым деж: Хъыджеэзыр зэрылажьэр егээджакIуу?; Уэ агроному узэрылажьэр?

Адыгэбзэм послеложна падежым и кIэух -кIэ-мэр обстоятельственна падежым кIэух -у-/у-мэр зохъуажа – зым и пIэкIэ адресир къэбгъэсэбэп мэхъу: Къаницауэ и қъуэкІэ Къэнэмэтыр мыращ – Къаницауэ и къуэу Къэнэмэтыр мыращ.

Бжыгъэ категориехэр

Адыгэбзэм иIац закъуэ бжыгъэрэ куэд бжыгъэрэ. Закъуэ бжыгъэр нулевой морфемэкIац къэгъэлъагъуа зерхжур, псальтер субъект, объект, обстоятельствэ (щыпIа, зэмэн) къаллэнэр яху щыщытым деж (Мызвэр иниц, жыгыр лъагэц, хъицIэм жиIащ, къэкIуам къыздихъащ, мыщэр мэзым щопсэу). Сказауемэу-предикату, предикат иримыкъуу щыщытым деж закъуэ бжыгъэр къэгъэлъагъуа мэхъу щкъэ префикскIэ (сы-кIуаш, у-щIалэц, у-узыншэц, у-артисткъым); А джакIуэр сысеймэ – Сэ нобэ солагэ: КIыгуугухам нэмьицIу НэгъуэцIи къы-з-оджэ (Щ. А.).

Куэд бжыгъэм иIац суффиксальнэ морфемэ -хэ. Ар поувэ куэд мыхъэнэ зилэ дэтхэнэ псальзами, субъекту, объекту, обстоятельству (щыпIа), зэмэн) щыщытым деж (ЩIалэхэр

укыттауэ зэплэжырт (К. Т.); *Абыхэм тхъэлъанэ яштат щхъэц налъа хэмыхуу Сурэ яхъумену* (К. Т.); *Вабдзэхэр, фэбзэхэр зэрхъэ (Щ. А.); Кыщ лэхъшэ кыхъэм гүүщ Иүхъэм гызы уэрэдхэр щагъэу* (Щ. А.).

Куэд бжыгъэр щхъэ префиксий, 3-нэ щхъэм дэж суффиксий къэгъэльгъуа мэхъу, псалъэм предикат, предикат иримыкъуу щыщытым дэж (узыншэу, гуаштадафыр фыхэхъу, щэблэбэ, *Лы бидэу, Герихуэу зы в-гаса, вагбуулхэ* (Щ. А.); *Аруанхэр уэрыжь-хэ-щ, бланэжь-хэ-щ – у-а-хыныш* (Щ. А.); *Сэди лъэнкын Мы си гур эзретамкэ тхъэ п-хуз-с-Гузын-р къысщохъур лейүэ* (И. Б.). Зы псалъэм илэнкэ хъунущ бжыгъэр фашэ зэхуэмидэхэр, субъектым, объектым ейүэ (*Абы кын-ф-ху-э-и-гээхъа тхыллыр мыраш; Күэдщ! Къэхъунур кын-д-же-п-Гаш. Къэбгээзэжу упымыхъэ пцыкэ ды-б-гээшынэнным* (И. Б.).

Щхъэ категориер

Адыгэбзэм щхъэкэ тхъуякъа хъур предикату, предикат иримыкъуу щыт глаголым и закъуакъым, атэ предикату щыт дэтхэнэ псалъэ лъэнкыгъуем щынши мэхъу. Нэгъуэшцу жыпшэмэ, щхъэ префиксхэр глаголхэм я закъуз яйкъым, езы категориери синтаксической къэплэйтэ хъунущ. Абы нэмыщкэ глаголым япывэ щхъэ префиксхэмэр цэхэм япывэ щхъэ префиксхэмэр зэшхъэшок: цэ сказуемэхэм пыувэр сы-, ды-, уы-, фы-хэрц. Глагол сказуемэхэм, глагол формэхэм цэ сказуемэ пыувэм нэмыщкэ пыувэнущ макъзешэ зыпымыт щхъэ префиксхэр, абы нэмыщ з-, т-, тI-, б-, п-, пI-, в-, фI-хэр. Зэгъапщ э: сы-Іэхъуэш, у(ы)-аракъэ, ды-сыт, фыхэт, с-оклуэ, и-лъэгъуар, т(І)-щынуущ, в-лэжъам, и-тхынуущ. Ещанд щхъэм закъуэ бжыгъэм, куэд бжыгъэм щхъэр къэгъэлъэгъуа зэрыхъур нулевой морфемаш, цэ, глагол лъэмийс сказуемэм.

Цэ сказуемэхэм каузатив префикс гъэ- япывэркъым (ар пыувэмэ глагол мэхъу).

Цэ сказуемэхэр ешхъщ статичесэ глаголхэм я спряженэм. Зэгъапщ э: сы-аращ – сы-щысщ, у(ы)-хэт? – у(ы)-щытищ.

Зэман катогорие

Предикату (сказуемэу) щыт глаголми цэми (щылаццэ, плъифэццэ, бжыгъэццэ, цэланццэ) егъуэт зэман катогориер, дэтхэнэ псалъэ лъэнкыгъуэми зэхуэдэу, ирикъуу зэман фашэр псоми яшу щымытми. Зэман фашэ нэсу зиэр глаголхэрц.

Спряженэр – псалъэхэр щхъэкэ, бжыгъэкэ, зэманскэ, наклоненекэ зэхъуакыныр – тиуэ зэшхъэшок – глагол

спряженэрэ цэ спряженэу. Глагол спряженам тетыр динамическиххэрац, статичесэ глаголхэр, цэ сказуемэхэр цэ спряженэм тетц.

Сказуемэу щыт псалъэхэр зэмэнкіэ (щхъэкіэ) зэхъуэкіа зэрыхъум и таблицэ. (Епль нап. 104. Таблицэ 7-нэм).

Наклоненэ категориер

Адыгэбзэм псалъэхэм, сказуемэ (предикат) къаленыр щахым деж, ялэш наклоненэ категориө (Епль табл. 8). Наклоненэм къегъалъагъуа лажыгъэр, шытыкіэр зых уэдэ и хуейм зэрыхуши тыр. Наклоненэр – модельностыр псалъем хэлъхя мэхъу къэпсэлъыкіэрэ аффикс зэмилэужыгъуэкіэ, е къэпсэлъыкіэ къудейкіэ. А наклоненэ формахэр глаголым и закъуа ейкъым, атэ сказуемэу къакіуа дэтхэнэ псалъе лъэнкъыгъуэми ейц.

Сказуемэу щыт псалъэхэр наклоненкіэ зэхъуэкіа зэрыхъум и таблицэ. (Епль нап. 105.).

ЩЫЛЭЦІЭ

Щылэціэр предмет (щыху, дыгъэ, мывэ, хъэпшын, н., къэхъукъащіэ, гутъэ, акъыл) къэзыгъэлъагъуэ псалъе лъэнкъыгъуэш, лексико-грамматическа щыху класс/мыцщыху класс категориер, бжыгъэ, падеж, грамматическая категориөхэр икїи белджылыгъэ, мыбелджылыгъэ категориөхэр илэу¹, синтаксис и лъэнкъуэкіэ къалэн зажуэмидэхэр – субъект, объект, предикат, определенэ, обстоятельство ихьу. Щапхъэр: *Мурат столым бээздэтийсхаш* (Къ. Хъ); *Уэрамым и лъэнкъуитылым къытмет унэхэр гүм къызэринэкіырт* (Къ. Хъ); *Я цеикіхэр жыуейм зэрихуэу щалхэм лъапэритету загэджэрэзырт* (КІ. Т.). Епль «Падежхэм я мыхъэнэр»-м деж.

Щылэціем и союз формау зи гутгу тиціа тхылтым жыхуйлэр -и - -и, -ра - -ре-хэр арш. Ар дауз щылэціем и союз формау къэплъыта хъун, знаменательна псалъе лъэнкъыгъуэ сооми ныувэу щылэціэ: *жыыми щіэми, Ѣши плъми, уэрэ дэрэ, ноби пицдэи, къакіуи кіуэжи, н.*

Морфемэ -и - -и, -ра - -ре-хэм сочинительна союз мыхъана ягъезашау араш, ауз я фонетическая зэхэтыкіэкіэ псалъэм шыту къасэль, ятх.

¹ 1970 гв. Москва къышыдэкіа «Грамматика кабард.-черкес. лит. яз.+ тхылтым. (Выхар автор гүп мэхъу)» адьгэбз щылэціем изгъуэці категориөхэри илэу къалтытэ – сингъэ къэзыгъэлъагъуэ категориө (нап. 71–76), союз къэзыгъэлъагъуэ форма (и. 76–78). Епль мы тхылтым нап. 143, 214.

Таблица 8

Н	Слова с одинаковыми конечными формами и грамматическими признаками	Запись в таблице
ПЛ.	Формы единиц числа	1
ПР.	Формы единиц числа	2
Ч	Формы единиц числа	3
М	Формы единиц числа	4
Д	Формы единиц числа	5
Е	Формы единиц числа	6
Р	Формы единиц числа	7
Б	Формы единиц числа	8
М	Формы единиц числа	9

Лексико-грамматические категории – цыыху класс/мыңыху класс

Адыгэбээ шыңціәхэр класситу зәшхъәшокI – цыыху класс ре мыңыху класс ре. А класситыр зәшхъәшпизыгъәкIыр шыңціәм хуэув упшIэр арш. Цыыху классым хуов хэт? упшIэр. Нәгъуәшту жыпIемэ хэт? упшIэр зыхуевыр цыхураш: *мы, цыхубз, щалэ, күэш, шыпхуу, хъәшIе, и.*

Адрей шыңціәпсоми – пәсүщхъәхэм мыспәсүщхъәхэмим яхуевыр сый? упшIэрш: *вы, джәд, бадзэ, дыгъэ, вагъуэ, мыэв, үафәгъуагъуэ, джэгу, кәафә, тхылъ, дыщэ, псалъэ, гупсысэ, чэн-джәш, и.*

Шыңціәунейрэ шыңціәзәдайрэ

Шыңціәхэр лексико-семантическэ и лъэнныкъуәкIа түпшүхүиту зәшхъәшокI: а) цIэ зәдай, б) цIэ уней.

ШыңціәунейкIэ зәдҗэр езым и вакъуэ фIәштыгъәцIа (цIэ) зиңәхэрараш: *Дыгъэ, Шы, Вагъуээшибл, Кәанычауэ, Аминат, Марынэ, Гуашхъәмакуэ, Бахъсан, Налишык, «Бегырысхэр», и.*

Предмет зәльәпкъәгъу куәдым я фIәштыгъәцIем цIэ зәдайкIэ йоджэ: *бажэ, жәм, джәд, гүнэгъу, бжын, щалэ, къәб, гүгъэ, и.*

Шыңціәм и белджылы/мыбелджылы категории

Нәхъ ишхъәкIэ зәрышыжылащи, белджылы/мыбелджылы категорииер елтыташ зи гугъу яшI түэхүгъуем – предметым, шхъәм псальзәтъухэр зәрыхуштым.

Шыңціәм и белджылыгъэ мыхъәнәр къәлтәгъуа мәхъу кIәух-суффикс -р, -м-кIэ.

КIаух-суффикс -р-р поува шыңціәр именительна, обстоятельственә падежжәм щитым деж, -м-р зыптыувэр эргативна, послеложна падежжәм ит шыңціәрш.

КIаух-суффикс -р, -м-хәм падеж мыхъәнәри яIәш; -р-м именительна падеж, -м-м – эргативна падеж. Иужьрье падежитым белджылагъ, падеж мыхъәнәхэр аффикс шхъәхузшхъәхузәмкIэ къәгъәлтәгъуаш. Послеложна падежым белджылагъыр -м-иIәмә, падежыр къәлтәгъуаш кIаух -кIэ-кIэ (*выгу-м-кIэ*), обстоятельственә падежым кIаух -у/-үэ иIәш, белджылагъыр къәгъәлтәгъуа зәрыхъур -р-ш (*выгу-ра-үэ, выгу-ү*).

Ауэ мыр жыIэн хуейш. Къытезыгъәзәж союз-суффикс -ра-кIэ зәпха шыңціәитым именительна падежым деж грамматическәкIэ (синтаксический) пыувән хуейуэ шыт -р-м и шәкIэ кIаух-суффикс -м- поува (*Мыңамра дыгъужыымрэ къы-и-мудри дыхъәшхаш* (Д. кI.). Егъапшә: *Мыңэр, дыгъужыыр*

(а түр) къыщиудри дыхьашхащ; ГуфІэгъуз-гуапагъэ гүэрим сыйэшІиубыдати, си гүм жиІэрт: «ГәашІэр сыйту фы, дунейри сыйту дахэ, цыихухэр нэхъифІыжт, ныбжъегъухэ, фыгъузэмэ дахэмрэ фигу из фышы!» (Т. Х.). «(Фыгъузэмэ) «дахэмрэ» именительнэ падежым итш, суффикс -м пытми); – Хуабжыу си гуапа хъунт, – жиІаш Мурат, и псалзэ гуапехэмрэ езым и мурадыфІхэмрэ и нэгур къызэлзыуахыхаре япэнІэ къиль насымырэ дахэмрэ и гүм къеубзэу (Къ. Х.). Мы псальзэуham -ре – ре зыпты псальзэ эзхантЫм зыр эргативна, адрейр именительнэ падежым итш, түуми аффикс -м япыту щытми.

ЩыІәцІэ зэдайр къагъасебэныркъым белджылагъ мыхъэнэр иІэу фіәкІа, абы и пэкІэ щытма белджылыгъэ цэшапщэ езы, зыгъельзагъуэ-зыгъэбелджылы цэшапщэ мы-, мо-, а-хэм языхээ щытма; А земаны-м стIолрэ абдж зыхэлэ щхэгъубжэрэ узыцырихъэлІэр адыгэ унагъуэ закъуэтIакъуэт (КI. Т.); Мы сыхъэты-ж сэ, дайч, насыныфІэу салгытэ хъунут (Щ. А.); Мо шу шувыкIахэ-м зэм адекІэ, зэм мыдекІэ зыгуэрхэр къыщыхэлээтырт (КI. Т.); Езы щIалэ-м дыхуззакъым. Егъа п щэ цІэ унейм: Псым къыхэцьырт фыцилагчиц – шыщхэр, Сурэ и щхэр, езы Пызыкъан и щхэр (КI. Т.).

Мыбелджылы мыхъэнэр аффикс гуэркIи къэгъэлъэгъуа хъуркъым, атІэ -р, -м-хэр псалзэм зерыпымытмкІэ наIуэ мэхъу.

Мыбелджылы формэр иІэущ псалъэр псалъальзэм зерыратхэр – жыг, мывэ, дыггужь, хъэшІэ; ар абы и фэшыгъэцІэ формаш.

ЩыІәцІэхэм я бжыгъэ категориер.

Закъуэ бжыгъи куэд бжыгъи
зиІэ щыІәцІэхэр

ЩыІәцІэ зэдайхэм я нэхъыбэм бжыгъитI яІещ: закъуэ-рэ куэдрэ. Закъуэ бжыгъэм къигъэлъагъуэр зы предметщ, зы цыыхущ: къуажэ, шы, тхылэ, жыг, лъэпэд, Гэтэ, хъэнце. Куэд бжыгъэм предметыр, цыхур зыбжанэ зерыхъур къэгъэлъагъуа: къуажэхэр, шыхэр, тхылъхэр, жыгхэр, лъэпэдхэр, и.

ЩыІәцІэ зэдайхэм я куэд бжыгъэр морфологическIэ – суффикс -хэ-кІэ къэгъэлъэгъуа мэхъу, закъуэ бжыгъэр суффикс -хэ-р зерыпымытмкІэ ІупцI мэхъу (Епль щанхъэхэм). Куэд бжыгъэм и суффиксыр падеж күхым и пэкІэ мөув: жыг-хэ-р, мывэ-хэ-м, шы-хэ-у, и.

Закъуэ бжыгъэ фIækІа (куэд бжыгъэ) зимыІэ щыІәцІэхэр

ЩыІәцІэ зэдайхэм нэхъыбэм закъуэ форми куэд форми яІэу зерыщтым къышхъяцьыгу, щыІәцІэ зыбжанэ щыІәцІэ закъуэ бжыгъэ фIækІа, куэд бжыгъэ ямыІэу. Ахэр вещество – дыщэ,

псы, шә, хәҗыгъә, шыгъу, дагъә - хуәдәхәр къызәрыкI
шыIәцIәхәрш. Алхуәдәшт отвлечениә шыIәцIә - губзыгъағәз, гүп-
сисә, цыыхугъә - хуәдәхәр. Закъуә бжыгъә фIәкIа яIәкъым цIә
унейхәм: Тәрч, Йашхъәмахуә, Налышк, н.

Куәд бжыгъә фIәкIа (закъуә бжыгъә) аимыIә шыIәцIәхәр

ШыIәцIә шыIәцIәшт куәд бжыгъә фIәкIа, закъуә бжыгъә ямыIәу.
Алхуәдәшт префикс зә-кIә къәхъуа шыIәцIәхәр: зәдәләхүэз-
шылхуу, зәкурсэггуу, зэнбажъэгъухэр, зәшхэр, зәкъуәшхэр, н.

Мыпхуәдә шыIәцIәхәм суффикс -хә хәмыйти, префикс зә-м
куәд бжыгъә къегъәлъагъуә.

Закъуә формә зиIә шыIәцIәхәм закъуә бжыгъәм нәмышI,
куәд бжыгъә къикIыги (общее число) мәкъу. Алхуәдә шыIәцIәхәр
куәд хъу предметым, цыхум, пәзүщүәм я цIәу щытхәрац:
Цыхум къамышIән шыIәкъым; Мәлъир Күүщхэзхуу шыIәш;
Джәдбыр къышиIәзгэзГаш, шыкгун ясташ; Дә жыг хәтсац.

ЦIә унейхәм я бжыгъәхәр

Цыхухәм я цIәхәм сымә частицәр щыгъумә, а цIәр зейм
нәгъүәщи зәригъусәр къегъәлъагъуә, армыхъумә зи гъусә
шыIәцIәм и бжыгъә къигъәлъагъуәркъым: Аминә сымә жыг
хас; Марьянә сымә хадә япшIә.

ЦIә, унәцIәм суффикс -хә пытмә, цIәр, унәцIәр зейм я уна-
гъуәр къегъәлъагъуә, армыхъумә -хә-р зыптым и бжыгъә
къигъәлъагъуәркъым: Налжанхә хадәфI яIәш. Пазхә гүфIәгъүә
яIәш.

ШыIәцIә зәдайхәм я белджылы склоненәр

Белджылы склоненәм шыIәцIәм кIәухитI иIәу жыпIә хъу-
нищ: белджылагъ мыхъәнәр къезыгъәлъагъуәрә (аффикс -р,
-м) падеж къезыгъәлъагъуәра (кIәух -р, -м, -кIә, -у/у). Име-
нительнә, эргативнә падежхәм -р, -м-хәм белджылагъ мыхъә-
нәри падеж мыхъәнәри къагъәлъагъуә. Последожнә падежым
ит шыIәцIәм белджылагъ къикIыу -м, падежым ейүэ кIәух -кIә
поувә. Обстоятельственә падежым дәк белджылагъым и афф-
фиксу -р, падеж къигъәлъагъуәу -у/у поувә. (Нәгъүәщу жыпIәмә,
последожнә падежым и кIәухыр эргативнә падежым и формәм
поувә, обстоятельственә падежым и кIәухыр зыптыувәр имени-
тельнә падежым и формәр арш).

Шыңцілә зәдайхәм я белдҗылы склоненәм и таблицә.

Таблицә 9

Бжыгъэ	Падеж	Шыңціләм и кіәр макъезшәкілә иухыу	Шыңціләм и кіәр макъ дәкіуашәкілә иухыу
Закъуә	И.	джыдә-р, шы-р	джәд-ы-р, жәм-ы-р
	Э.	джыдә-м, шы-м	джәд-ы-м, жәм-ы-м
	П.	джыдә-м-кіә,	джәд-ы-м-кіә,
	О.	шы-м-кіә джыдә-ра-уә, шы-ра-уә	жәм-ы-м-кіә джәд-ы-ра-уә, жәм-ы-ра-уә
Күәд	И.	унә-хә-р, шы-хә-р	джәд-хә-р, жәм-хә-р
	Э.	унә-хә-м, шы-хә-м	джәд-хә-м, жәм-хә-м
	П.	унә-хә-м-кіә,	джәд-хә-м-кіә,
	О.	шы-хә-м-кіә унә-хә-ра-уә, шы-хә-ра-уә	жәм-хә-м-кіә джәд-хә-ра-уә, жәм-хә-ра-уә

Шыңцілә зәдайхәм я мыбелдҗылы склоненәр

Шыңціләр мыбелдҗылы склоненәм щитым деж -р, -м-хәр (белдҗылагъым и аффиксхәр) пыувәркъым. Послеложнә падежым падеж кіәух -кіә, обстоятельственнә падежым -уә/-у поуә.

Шыңціләр күәд бжыгъезу мыбелдҗылы склоненәу къагъәсә-бәпиркъым, обстоятельственнә падеж закъуәм фіәкіа. (Зәрызыхуагъазз псалъэр къагъәсәбәп).

Падеж кіәух пымыту псалъеухам хэт шыңціләр падеж итщ, -р пыувәну къезагъма, ар именительнә падежым итщ. (*Тхъәкіумәкіыхъым пхъы, къабысты* (къабыстэр, пхъыр) ешх: -м пыувәну къезагъма, ар эргативнә падежым итщ (*Шыд (шыдым) шығыу* (шығыр) ешх); *Нан* (нанэр) *газет* (газетым) йоджә; *Цыжъбанәрә* (цижъбанәмрә) *тхъәкіумәкіыхъыр* (тхъәкіумәкіыхъымрә) къызызәдожә.

Таблицә 10

Бжыгъэ	Падеж	Шыңаңда макъзешәкілә иухыу	Шыңаңда макъзешәкілә иухыу
Закъуз	И. Э. П. О.	унә - шы унә - шы унә-кіз, шы-кіз унә-у, шы-у	джәд - мәш джәд - мәши джәд-кіз, мәши-кіз джәд-у, мәши-у
Күзд	И. Э. П. О.		джәд-хә-у, мәши-хә-у

Шыңаңда унейхәм я склоненә

Шыңаңда унейхәр - къуажә, къалә, псыхъуз, бғы, щыңаңдахәм зәреджәхәр, цыххүхәм я ціхәр, ціхәр унейхә щыткіләрә езыхәм белдҗылагъ мыхъана яңәци, нәхъыбау къызәрагъасәбәпир мыбелдҗылы склоненәм тетуш. Ауә әхәр къагъасәбәп белдҗылы склоненәм тету, ціхәр зәдай хуәдәу.

Мыбелдҗылы склоненә. Белдҗылы склоненә

И. Нартан, Данил,	Нартан-ы-р, Данил-ы-р,
Іуашхъемахуза	Іуашхъемахуза-р
Э. Нартан, Данил.	Нартан-ы-м, Данил-ы-м,
Іуашхъемахуза	Іуашхъемахуза-м
П. Нартан-кіз, Данил-кіз,	Нартаны-м-кіз, Данилым-кіз,
Іуашхъемахуза-кіз	Іуашхъемахуза-м-кіз
О. Нартан-у, Данил-у.	Нартаны-ра-у, Данилым-ра-у,
Іуашхъемахуза-у	Іуашхъемахуза-ра-у

Псалтьәухам хәту: Шур, Къамботым и хъәщіләгтәм гү щылди-тәм, къыбәзәдохъе.

Шыңаңда унейхәу хакүхәм зәреджәхәр, унәңдахәр зәхъуәкіла зәрыхъур белдҗылы склоненәм тетуш.

И. Кәзәбәрдей-р, Украинә-р, Тәрчокъуэ-р
Э. Кәзәбәрдей-м, Украинә-м, Тәрчокъуэ-м
П. Кәзәбәрдей-м-кіз, Украинә-м-кіз, Тәрчокъуэ-м-кіз
О. Кәзәбәрдей-ра-у, Украинә-ра-у, Тәрчокъуэ-ра-у

ҮнәцІәм суффикс -хә пытмә, ар падежкІә зәхъуәкІа зәрыхъур мыбелджылы склоненәм пытуш:

- И. Кәзәзәнокъәхә, Хъәтүхә
Э. Кәзәзәнокъәхә, Хъәтүхә
П. Кәзәзәнокъә-хә-кІә, Хъәтү-хә-кІә
О. Кәзәзәнокъә-хә-у, Хъәтү-хә-у.

ПадежкІә зәхъуәкІа мыхъу щыІәцІәхәр

Ләжыгъә гуэрхәм я фәшыгъәцІәу щыІәцІә зыбжанә щыІәцІә падежкІә зәхъуәкІа мыхъуу (склоненә ямыІәу): бәзәжъеяще, мәкъуауә, псыхъә, топджеңү, нартыхудәч, хадапицІә, щакІүә, и.

Мы щыІәцІәхәр зәхэтп (къехъуац) щыІәцІәрә глаголуи ап-хүэдә ләжыгъә (действие) къышигъалъагъуәм дәжіш падежкІә зәхъуәкІа щымыхъур: Да бәзәжъеяще дыщылаш. Ар щакІүә макІүә. Сә шахмат соджәгу.

Апхүэдә щыІәцІәхәм нәгъуәшІ мыхъәнәи къекІ: ар зи ІәцІагъә-ләжыгъә, бәзәжъеяще, топджеңү, и. Абы щыгъуәм щыІәцІәхәр падежкІә зәхъуәкІа мәхъу, дәтхәнә щыІәцІәми хуәдәу:

И. щакІүәр, Э. щакІүәм, П. щакІүәмкІә, О. щакІүәрауз. ЩакІүәм дыгъуж къиуклаш. Бәзәжъеяще аргъей къиубыдаш.

ЩыІәцІәхәм я синтаксискә къаләнәхәр

ЩыІәцІәхәр пасальзухам хоува подлежащау, дополненәу, сказуемәу, определенәу, обстоятельствәу. Еплъ мы тхылтым «Падежхәм я мыхъәнәр» жыхуицІәм дәж.

ЩыІәцІәр пасальзухам сказуемә щыкәувәм дәж зәхъуәкІа мәхъу щыкәкІә, бжыгъәкІә, зәманкІә, наклоненәкІә. 1-2-нә щыкәхәм закъуә бжыгъәми куәд бжыгъәми щыкәри бжыгъәри къәгъелъагъуа мәкъу цхъә префикс сы-, уы-, ды-, фы-хәмкІә. 3-нә щыкәм дәж абы и фашәр нулевойц. Куәд бжыгъәр суффикс -хә-кІә, закъуә бжыгъәр нулевой суффикскІә къәгъелъагъуа мәхъу: хъәцІәш - хъәцІәхәш, кәэкІыгъәш - кәэкІыгъәхәш. (Епль нап 107).

БләкІа зәфіәмымкІа зәманым дәж фашәу иІәр суффикс -т-щ: сыгъукІәт, гуахъүәт (Егъапщә глаголым и фашә -рт-м).

БләкІа гъәкІәщІа (аорист) зәманым дәж фашәр тохуә глаголым ейм (сыгъукІәщ), ит зәманым дәж цә-сказуемәм и фашәр ешхыц статическа глаголым и зәман фашәм - нулевойц (Зәгъапщә: сыгъукІәщ - сышысщ).

Цә сказуемәр наклоненәкІә зәхъуәкІа мәхъу: - Дауи, уәри убдәзәжъеяще, бәзәжъеяцәр жыжъуу къызыпцихукІә (КІ. Т.); - У-Василкә уәр- сеупшилаш, абы (КІ. Т.). Епль «Наклоненә категорием» дәж. Таблицә 8-м.

Причастнэ гъэпсыкіэм деж щыІәцІэ-сказуемэр иувэнкіэ хъунщ: а) именительнэ падежым: *Аүэ* посом хуэмыйдэу Іәшыхъуэхэр гүгүу гэвигэххыр уашхымрэ уэсэпсымрэт (КІ. Т.); *Ар* нэхъыбэу къзыыххэклар мырагъэнущ.. (КІ. Т.); *Шак*уэхэр уэтэрим къышытехъэжар еплланэ махэм и пишхэшхъарщ (КІ. Т.); ... Аүэ посом нэхъэр нэхэ игу ирихъар малыхъуэннырт (КІ. Т.) (Иужьрэй щапхъэм сказуемэр инфинитивщ, именительнэ падежым иту); б) послеложнэ падежым: *Щыыхъ* зэрыхуэштын хуейр нэхъыжьагъкіеш, армыхъумэ лзэпкэ къзыыххэклам елзытауэкъым (КІ. Т.); *Дызэр*ык^уенурди машинемкіеш; в) обстоятельственнэ падежым: *Егъэджа*к^уеуущ ар зэрылажъэр.

ЩыІәцІэм и къэхъукіэр

ЩыІәцІэ псальэхэр къэхъукіэ зэмыйдэу жыгъуэкіэ къохъу: лексико-семантическэ, псалъепкъ (льабжъэ) зэпыувэкІэрэ щыІәцІэ къэхъуныгъэ, суффикскіэ щыІәцІэ къэхъуныгъэ. (Еиль мы тхылъым: «Псалъэ къэхъуныгъэм и күецикіэ морфонологическа зэхъуэкыныгъэхэр» жыхуи^лем деж).

1. Лексико-семантическа къэхъукіэ щыІәцІэ къэхъуныгъэ

ЩыІәцІэ зыбжанэ глаголхэм къыштехъуклаш, мыхъэнэштэ ягъуэтуре: *пхъащIэ* (гл.) – *пхъащIэ* (щыІәцІэ), *пицафIэ* (гл.) – *пицафIэ* (щыІәцІэ), *шхын* (инфинитив – шхын (щыІәцІэ), щыгъын (инфинитив) – шхын (щыІәцІэ), н.

2. Псалъепкъ (льабжъэ) зэпыувэурэ щыІәцІэ къэхъуныгъэ

ЩыІәцІэм и псалъэ къэхъукіэ нэхъыщхъэр псалъепкъ зэхыхъэкиерэ къэхъунырщ. а) Грамматическэкіэ зэхуудэ псалъепкыитI(щы) зэпыувэурэ щыІәцІэ къохъур: *адэ-анэ, джэд-къаз, мэктүмж, мастигуданэ, джанаггүүншэдж*.

б) Япэ ит щыІәцІэм ет^уанэр игъэбелджылыу: *выгу* ← вы+*гу* (ы), *нэсп* ← нэ+*псы*, *хыв* ← хы+*вы*, *уэсэп* ← уэ+*псы*, *лъащ*хъэ ← лъэ+щхъэ, н.

в) Яужь ит плътыфэцІэм япэ ит щыІәцІэр игъэбелджылыу: *кхъуэпIашэ* ← кхъуэ+*пIашэ*, *тхъэкIумэкIыхъ* ← тхъэкIумэ+*кIыхъ*, *шигIашэ* ← шигIэ+щIэ, н.

г) Яужь ит глаголым япэ ит щыІәцІэр игъэбелджылыу: *пхъащIэ* ← пхъэ+щIэ, *пицэдэлэ* ← пицэ+дэлэ, *псышэ* ← псы-шэ, н.

д) Япэ ит глаголым яужь ит щыІәцІэр игъэбелджылыу: *къуэкIыпIэ*, *гүфIэгъуэ*, *къэузыгIэнIэ*, *тгысыпIэ*, *гүэлзыпIэ*, *екIуэлIапIэ*, н.

е) Псалъепкъ зэпыувэхэм я кум префикс *ры-дэту*. Япэ

шыңға-кім ишіләр, ираләкъыр яужы глагол пасалъепкъым къигъэлъягъуэу: *ләзакъуэрға-жә*, *мыңғысы-е*, *ләзакъуэрға-адә*, *Гәрітх*, *бәзырылх*, *нәрып-лә*, и.

3. Префиксілә шыңға-къехъуныгъэ

Шыңға-къехъуныгъэ мыкуәд префиксілә къохъу: *деләху*, *зәдәзәзек-га*, *зәнәзәпху*, *зәдәлхүзәшыпху*, *зәлізәфыз*, *зәныбжәзету*, и.

4. Суффикслә шыңға-къехъуныгъэ

Шыңға-къехъуныгъэ мыкуәд суффикслә къохъу: *иетінә* пасалъе къехъукі мәхъышхъу шыңға-къехъуныгъэр.

a) Шыңға-къехъуныгъэ къизәрхъу (продуктивнә) суффиксләр

Суффикс -гъа-кілә шыңға-къехъукі, плтыфәцілә, глаголхәм шыңға-къитохъукі: *лы-гъа*, *ныбжә-гъу-гъа*, *цынху-гъа*, *къабза-гъа*, *губзыгъа-гъа*, *ләжыы-гъа*, *Іәші-гъа*, *тхы-гъа*, *плтыжы-гъа*, *ва-гъа*, *хаба-гъа*, и.

Суффикс -гъа-м макъзешәр имыгъусау (-гъ) иәгъуәцілә мыжәнә иңшілә - къизыткілә пасалъепкъым къигъэлъягъуэ шыңға-къитохъукі: *плтыжы-гъа*, *хаба-гъа*, *къабза-гъа*, *Іуша-гъа*, *дела-гъа* (апхуздиз зи Іушагъ, апхуздиз зи делагъ).

Суффикс -гъу. Суффикс -гъу-кілә шыңға-къехъем, плтыфәцілә, глаголхәм шыңға-къитохъукі «гъуса» мыхъэнәр яәу: *къуажә-гъу*, *жагъуә-гъу*, *псәләз-гъу*, *гүзеләз-гъу*, *ныбжә-гъу*, *псә-гъу*, *акылә-гъу*, *үәршәрә-гъу*, и.

Суффикс -гъуз. Суффикс -гъуз-кілә шыңға-къехъем, плтыфәцілә, глаголхәм шыңға-къитохъукі, зәман, шыңға-къитохъукі, отвлеченнә мыхъэнә яәу. Суффиксыр къизыткіләр «игъуз» мыхъэнәрші: *мәкъуауз-гъуз*, *гүфілә-гъуз*, *бәмпілә-гъуз*, *тхә-гъуз*, *псынишілә-гъуз*, *уна-гъуз*, *Іүэху-гъуз*, и.

Суффикс -ей. Зыштың, зей къигъэлъягъуэу шыңға-къохъу еигъэ къезыгъэлъягъуэ суффикс -ей-кілә, шыңға-къитохъукіри: *м-ей*, *д-ей*, *лә-ей*, *з-ей*, *жы-е-й*, *тут-е-й*, *Кәзбәр-д-е-й*, *Тыж-е-й*, *пұж-е-й*, и. Суффикс -ей-р къитеклаш глагол-циәпашшілә -йи-м.

Суффикс -кілә, -кіла, -кіл-м, «шыңға-кілә» къигъэлъягъуэу шыңға-къитохъукіри, глагол пасалъепкъым къитекілуу: *бән-кілә*, *едж-кіл-и* *тхәкіл-и*, *шың-кіла-філә*, *кәзәф-кілә*, *гүпсис-кілә*, *псәләз-кілә*.

Суффикс -кілүэ, -кіла, -кілү, -хәмкілә шыңға-къохъу, глаголым, шыңға-къитохъукіри, къизыткілә пасалъепкъым къикіләр къезыләжә къигъэлъягъуэу: *гүа-кілүэ*, *уса-кілүэ*, *тхакілүэ*, *жы-кілүэ*, *гүзелүрі-кілүэ*, *бәна-кілүэ*, *мәза-кілүэ*, *плә-кілүэ-дәІүа-кілүэ*, *зыплыхы-кілүэ*, и.

Суффикс -пхъэ, -пхъа, -пхъ-кілә шыңға-къохъу, глаголым, шыңға-къитохъукіри «зыхухәхә» къигъэлъягъуэу: *вакъа-*

пхъэ, къу-пхъэ, къуп-хъи бзы-пхъи, пыла-пхъэ, ща-пхъэ, ху-пхъэ, и.

Суффиксыр къытеклац щыләцә «пхъе»-м.

Суффикс -жакI-м щыләцә къегъехъу «къезыгъахъу исалъэ-пкъым щыщ» къигъельягъуэу, щыләцә, глаголым къытокIри: газз-хэкI, хадэ-хэкI, дыш-хэкI, лы-хэкI. Суффикс-хэкI-р къытеклац глагол «хэкIны»-м.

Суффикс -хуэ, -ху-мкIә щыләцә къохъу, глаголым къытокIри. Абы къокI «къызытехъукI исалъэпкъым щыщ, къэна, къыдэху». Суффиксыр къытехъуклац глагол исалъэ лъабжъэ <-хуэ>-м, изакъуэу къамыгъасэбэним: къыдэмы-хуэ, къыдэхуэ, къута-хуэ, бзыхъе-хуэ, шха-хуэ, хъеплацIэу-хуэ, пыча-хуэ, тхъа-хуэ, упса-хуэ, и.

Суффикс -шхуэ, -шху-м къегъехъу щыләцә, инагъ къигъэ-лъагъуэу: адэ-шхуэ, анэ-шхуэ, дэш-хуей, сэш-хуэ, унэ-шхуэ. Егъапщэ: йүэху-шхуэ, мыхъэн-шхуэ, сэбэпы-шхуэ, унэ-шхуэ, жыгы-шхуэ.

б) Щыләцә мыкуэд къэзыгъехъу суффиксээр

Суффикс -гъ-кIә щыләцә къохъу, щыләцәм къытокIри: къуа-гъ, лъэпа-гъ, пIэщхъа-гъ, щла-гъ, щыба-гъ.

Суффикс -жъе-кIә щыләцә къохъу, щыләцә къытохъукIри, цыкIуагъ къегъельягъуэ: бдээ-жъе, джэд-жъе, щIэ-жъе, цыкIу-жъе.

Суффикс -еэ: гъу-еэ. Егъапщэ: къуажэ-гъу.

Суффикс -кIә: йэфIы-кIә.

Суффикс -лъэ, лъ-кIә щыләцә къохъу, щыләцәм къытохъукIри: псы-лъэ, фошигъу-лъэ, шыгъу-лъэ, ахъша-лъэ, гу-лъэ, и. Егъапщэ: фа-лъэ, шха-лъэ.

Суффиксыр къытеклац глагол лъабжъэ <-лъы>-м, и шхъэ-хушымытым: щы-лъы-и, хэ-лъы-и, и.

Суффикс -пкъэ-м къегъехъу щыләцә, щыләцәм къытокIри: гүэдзы-пкъэ, мэши-пкъэ, наща-пкъэ и. Суффиксыр къытехъуклац щыләцә «пкъы»-м.

Суффикс -хъуэ, -хъу-кIә щыләцә къохъу, щыләцәм къытокIри: бжъа-хъуэ, джэды-хъуэ, шка-хъуэ, йэ-хъуэ. Егъа-пщэ: йэхъу-пщIэ.

Суффикс -хъу-р къытехъуклац глагол «-хъуы»-м.

Суффикс -щ-кIә щыләцәм щыләцә къытохъукI, къызытехъукI исалъэпкъыр «зэдэшыI», исэуалъэ къигъельягъуэу: джэдэ-щ, мэкъуэ-щ, хэзщэ-щ, кхъуэ-щ, шэ-щ, гүэ-щ, и.

Суффикс -пIэ, пI-кIә къэхъуаш щыләцә, пщIыхъэ-пIэ, пщIыхъэ-пIэ-уи, нэхуа-пIэ-уи.

в) Исалъэ машцэ къызэрыхъу суффиксээр

Суффикс -б-кIә къохъу щыләцә щы-б. Егъапщэ щы-йу.

Суффикс -бэ-м сабий исалъэ-щыләцә къегъехъу: лга-бэ, йэ-бэ, бы-бэ, хэ-бэ (щхъэ).

Суффикс -вэ, -в-хэр къышкокъуз щыләцә: лъашхъэ-вэ, пишхъуа-вэ, йупсы-вэ. Егъап-щә: йув.

Суффикс -в хэтп щыләцә хъэ-в-м.

Суффикс -дэ, -д-кіэ къэхъуащ уа-дэ, йэ-дэ, джы-дэ. Егъап-щә: фа-дэ, шы-д; тхы-дэ, шхы-дэ.

Суффикс -жь-м дышыхуозэ щыләцә пхъэләш-жь, лэгъу-пэжь. Егъап-щә: лы-жь, фызы-жь, узды-жь, зэманы-жь. Суффикс -жь-р къытеклащ плъыфәцә жы-м.

Суффикс -жь-м псалъепкым гъэининыйгъэ, гъэльяпленыйгъэ хельхъэ: Ди узрамыжыр сугу къэллащ. Къуажэ гүпэм йуашхъэшхъэжь щытщ. Суффикс -жь-м гъэиклэнныйгъэ, гуемынүнүгъэ хилъхъэнкэ хъунуш: Къуажэләм зы унэжь цыкыу щытищ, абы зы щыләжь щыләсурт.

Суффикс -ма-кіэ къэхъуащ щыләцә: бдзу-мэ, у-мэ, вагъеб-дзу-мэ, йэ-мэ-псы-мэ. Егъап-щә: щы-мэ, пли-мэ.

Суффикс -из хэтп щыләцә гъуэгүа-нэ, пыла-нэ, нэху-нэ-хэм.

Суффикс -(и) д-м дышыхуозэ щыләцә: фэ-н-д, фэн-д-жье-хэм.

Суффикс -пций-р хэтщ: Хъэп-ций, йэпэ-пций, и.

Суффикс -кі: куэцы-кі.

Суффикс -(и) тэ, -т (а), -т-кіэ къэхъуащ щыләцә:

а) щхъэ-(и) тэ, шхупциа-тэ, йэмба-тэ, йэ-тэ;

б) пыца-тэ, пыцата-лъэ;

в) ша-тэ.

Суффикс -тэхэ щыләцә: псы-н-тэ

Суффикс -у зыхат щыләцә: пкъо-у, псэ-у, чэ-у, фэ-у, бэ-у (Орф. фо, бо).

Суффикс -фа, -ф хэтщ щыләцәхэм: узы-фэ, йуэху-фэ, и псалъа-фэ (щ).

Суффикс -ф-кіэ къэхъуащ уэ-ф щыләцәр. (Егъап-щә: уэ-шх. у-м щохуарэ).

Суффикс -ху(э)-зыхэт щыләцә: хъэ-ху, щы-хуэ (къызытекі глаголыр йашылкым). Егъап-щә: къэлләй-хуэ.

Суффикс -ци, -циа хыдолъагъуз щыләцәхэм: тхы-ци, тхыциакыу.

Суффикс -иу-кіэ къэхъуащ щыләцә щы-иу-р (Егъап-щә щыла-гэ).

Щапхъэ (мера) къигъэльтагъуэу щыләцә-бжыгъэцә бзэм хэтщ, зарабж белджылы бжыгъэцәм суффикс -лэ пыувэри къэхъуауэ. Апхуәдәу къохъу зым къыпциләдзауэ тхум нэс: зы - з-а-лэ, тиу - тиу-а-лэ, щы - щ-а-лэ, пыы - пыы-а-лэ, тху(ы) - тху-а-лэ. Суффикс -ла-м иләкіэ къоув интерфикс -а- (Е плъ щапхъэхэм).

Адыгэбзэм къиштащ хъэрышыбзэ, тыркубзэ, персыбзэ, урысыбзэ, нэгъуещыбзэ щыләцә зыбжанә: а) хъэрышыбзэм щыпшхэр: къурлэн, жэмыхъэт, мест, жэнэт, къабыл, акыл,

насып, ицэн, зэман, мурад, шэч, фейдэ, н.; б) тыркубзэм щыщхэр: Аслээн, къаплъэн, пыл, алащэ, къаз, хъарбзыз, тутын, къамыл, тенджыз, борэн, шынакъ, къэб, бащлъыкъ, ахъша, лэкъум; в) персыбзэм щыщхэр: апэси, тумэн, щай, нэмэз, пруж, мас, тебэ, шылэ, бээр, мыхъур, н.

Нэгъуэццыбзэм щыщу адыгэбзэм къицтта псалъэхэм къыщхэццыкъыныгъэу ялэцт абыхэм ящыщ куэдым псалъэльтабжьем макъзешэ а, е, и, о, у зерыхэттыр: сабий, сабын, лагым, тумэн, дуней, сом, щай, номин, бел, пруж, сакъ, н. г) Урысыбзэм щыщхэр: абоз, аргуажъэ, бэлъто, батинка, дестына, горчица, школ, революция, салэт, лом, н. Урысыбзэм щыщ псалъэхэр нэхъыбэу къыщыхъхъар советскэ властым и илъэсхэрш.

1) ерысцы, шхыныгъуз къызэрыкI псалъэхэр: борщ, каша, пирожнэ, компот; 2) щыгыныгъуэхэу: майка, носки, босоножкэ; 3) унэлъяще, хъэшши цыкIухэу: сумкэ, сеткэ, панкэ, портфель, диван, люстрэ, н.; 4) мэкъумэш хозяйствэм епхауз: колхоз, трактор, фермэ, н.; 5) общественно-политическая терминхэу: власть, демонстрацэ, капитализм, социализм, программа, обществэ; 6) промышленностьюм, техникэм епха псалъэхэу: металл, мотор, фабрика, завод; 7) зауз, йаццэ, абы епха къулыкъухэр: военкомат, майор, танк, автомат, пограничник, н.; 8) щэзныгъэм епха псалъэхэу, терминхэу: диссертация, аспирантурэ, зачет, факультет; 9) культурэм, литературэм епха псалъэхэу, терминхэу: артист, гитарэ, концерт, пьесэ, роман, н.; 10) бээццэныгъэм епха цсалъэхэу, терминхэу: грамматика, ударенэ, глагол, диалект, префикс, н.; 11) школ гъашцэм епха псалъэхэу: доска, учитель, тетрадь, ручкэ, н.; 12) астрономием, географием пыщца псалъэхэу: вулкан, компос, карта, космонавт полюс, н.; 13) медицинем пыщца псалъэхэу: йод, операцэ, дохутыр, таблетка, н.; 14) химием епха псалъэхэу: бактерие, кислород, водород, азот, н.; 15) связь, радио, телевидением епха псалъэхэу: телефон, видеомагнитофон, телевизор, микрофон, н.; 16) къызэрэцц, зэрэшеч псалъэхэу: грамм, гектар, километр, лимит, метр, н.

Абы нэмэшцI урысыбзэм и сэбэнкIэ адыгэбзэм къыхэхтьукIацц псалъэшцIэ куэд (калькэ): щыIацIа, плъыфэцIа, псалъэпкэ, нартыхугъэцI, бжъыхъэсэ; ныкъуэзэдзэцI щIауа (полукалькэ) псалъэ, псалъэ эзхка: колхозхэт, письмоулга, глагол лъэлэс, подлежащэ псалъэ гүэдээ, определенэ пыщхэхука, нэгъуэццIхэр.

ПЛЪЫФЭЦIЭ

ПлъыфэцIэр – ар псалъэ лъэнкъыгъуэцц, предметым и щытыкIэр, и плъыфэр, зыщиццыр къагъэлъагъуау: мыIарыса

плъыжъ, унә ин, нәгъабәрәй мәкәу, нобзрәй газет, ишхәэрә пәш, еңанәрәй маҳуз, и.

ПлъыфәцІәхәм яһәц грамматическая категориехәу бжыгъэ, падеж, зәгъәпщәнныгъэ степень, абы нәмыщІә белдҗылыгъэ/мыбелдҗылыгъэ.

Я мыхъәнә елъытауэ плъыфәцІәхәр ләужыгъуитIу зәщхәшшокI – предметы и щытыкI э къэзыгъэлъагъуэре предметыр зыщыщ къэзыгъэлъагъуәра.

ПлъыфәцІәхәр псалъеухам (нәхъыбәрә) зерыхеувәр определенә, сказуемә къаләнхәр ягъезацІәуш.

ЩытыкI э къэзыгъэлъагъуэ плъыфәцІәхәр

ЩытыкI э къызәрыкI плъыфәцІәхәм предметын зәхуэмыйдәу – нәхъыбәу е нәхъ маңшәу кIәрылтынкIә хъуну щытыкI (признак) къагъэлъагъуә.

ЩытыкI э къызәрыкI плъыфәцІәхәм плъыфә зәмымIәужыгъуэхәр къагъэлъагъуә: предметы и фә: щхъуантIә, гъүэжъ, пцIәгъуэллә; предметы и инагъ: ин, бгъуз, цыкIу, быхъу, лъахъаш, лъагә; предметы и IәфIагъ, дыджагъ: фIәIу, IәфI, мышу, гуашIә, дыдж; предметы (цыхум) и хъәл-щән: пагә, фыгъуэнәд, щыкIей; предметы и хуабагъ-щIыIагъ: пщтыр, хуабә, щыIә; предметы и гъущагъ: псыф, гүщә, цынә, тIатIә; нәгъуәщI щытыкI эхәр: дахә, Iей, бидә, маҳә, и.

ЩытыкI э къызәрыкI плъыфәцІәхәм яһәц зәлъытыныгъэ/зәгъәпщәнныгъэ степень грамматическая категории. Абы нәмыщI щытыкI э къызәрыкI плъыфәцІәм игъуэтү щытщ псалъэр жызыIәм къызәрыщыхъу (гъәининыйгъэ, гъәцIыкIуныгъэ, и.) къэзыгъэлъагъуә фашәхәр (формәхәр).

ЩытыкI э къызәрыкI плъыфәцІәхәм я ялә фашәм (формәм) къегъэлъагъуә предметы и щытыкIә, а щытыкIәр нәгъуәщI предметхәм зарыхәлъым емыгъәпищауә) иккIи аффикс щхъэхуә гуәри иәкъым: плъыжъ, дахә, узыншә, бәв, лъагә, фIы, дыдж, IәфI, щIә, жыы, и.

Ялә (къышIәдзапIә) формәм къитокI щытыкI э къызәрыкI плъыфәцІәхәм я зәлъытыныгъэ степеныр.

ПлъыфәцІәхәм я зәлъытыныгъэ степеныр

ЩытыкI э къызәрыкI плъыфәцІәхәм зәлъытыныгъэ степену Iу яһәц: зәлъытыныгъэрә егъәлеини гъэрә.

Зәлъытыныгъэ степень

Зәлъытыныгъэ степенным къегъэлъагъуәзы предметым нәхъ-

рә адрей предметым плъыфәр нәхъыбәу (е нәхъ маңләу) зәркәләрлыры.

Зәлъытыныгъэ степенеңр къәгъельгъуа мәхъу исалытікіз (аналитический) – частице нәхъ+плъыфәціәм и япә (исходнә) формә.

япә (исходнә) форма зәлъытыныгъэ степень

къабза	нәхъ къабза
бәв	нәхъ бәв
лъагэ	нәхъ лъагэ
гуакіуэ	нәхъ гуакіуэ
фы	нәхъыфы
хахуэ	нәхъ хахуэ
щіэ	нәхъ щіэ

Частице нәхъ-р плъыфәціәм и пә ит хабзәш, ауә ар къынугъәкіузтыникіз хъунуш плъыфәціәм игъәбелджылы шыләціәм. Зәгъапшә: Шы нәхъыфылар къызызрыхахым икіи зәркәлушым алхүәдизү къыфыләмьиуэхуу, и наңлә мыхуадәу ар щхъэ епләрә? (КІ. Т.); Нәхъ тепләэ дахә зиңлә шыхэр күэ пәтми нәхъыбәу ящехуурә Гуашырт (КІ. Т.).

Частице нәхъ-р ўышыгъуа плъыфәціәм пыхауа къапсәль, ятх хабзәш, ауә плъыфәціәр пычыгъуа закъуәмә, икіи э, ы-кіә пүхмә, нәхъ-м поувә/попшә: нәхъыфы (нәхъ+фы), нәхъыбә (нәхъ+бә). Алхүәдәу зәпүүвә исалъәхәм мыхъәнәшә: ягъуаташ: нәхъыщіә, нәхъыжы. Егъапшә: нәхъ щіэ, нәхъ жыы).

Зы щыләціәр плъыфәціиті-щым ягъәбелджылыуа щытма, частице нәхъ-р плъыфәціә къас щытыну къозәгъ, инәкіз щыт плъыфәціә закъуәм фәкіла щымыгъуну къозәгъ. Зәгъапшә: Мы унәр нәхъ щіәш, икіи нәхъ дахәш – Мы унәр нәхъ щіәш, дахәц.

Зи плъыфә (щытыкіз) зәрагъапшә предметитіри исалъәхам щыхэтим дәж, частице нәхъра-р тіләу къапсәлтүнүш, япә ит нәхъ-м союз-суффикс -рә пыту: Жәрашты ләзпкым нәхъра нәхъ шы дахә щыләкъым... (КІ. Т.). Ирагъапшә предметыр (щхъэр) исалъәхам хәмитынкіз хъунүш, ар къоңціә, гурылуагъуа мәхъу тыныш: Сә нәхъра нәхъыфы къәбгүәттә, сыптыгъупщенш, сә нәхъра нәхъыкіз къәбгүәттә, угуу сыйзәкійжынш.

Зәлъытыныгъэ степенным и гъэлъәнца формәхәр

Зәлъытыныгъэ степенным суффикс -ж пыувәмә, щытыкіз/плъыфәр нәхъ гъэлъәнца мәхъу: быдә – нәхъ быдәж, нәхъ бзаджә – нәхъ бзаджәж.

Япә ит частице нәхъ-м суффикс -ри пыту къытесыгъезаж

нэхь-м плъыфәцIер щыгъумэ, зэлъытыныгъэ степеныр егъэлъещ: *Еджэмэ, нэхъри нэхъ адигэ бзылъхүгзэфI хүнкээ* (КИ. Т.). Апхуэдэ поалъэ зэпхам хэт плъыфәцIэм суффикс -ж пыувэмэ, нэхъри нэхъ ин, лъагэ ешI зэлъытыныгъэ степеныр: *Иджы благэ зэрэгхүэхэй лэндэрэ, Исуфрэ Биболэтрэ я зэныбжэггүүнгъэр нэхъри нэхъ быдэж хүйт* (КИ. Т.); *Мы узрамыр нэхъри нэхъ дахэж зэрэхтунур квапщиэрт* (КИ. Т.).

Зэлъытыныгъэ степенным и формэм наречие щыгъума, ар егъэлъещ: *ИэджэкIэ нэхъ лъащ, күэдкIэ нэхъ щалэ, зыкхомкIэ нэхъыфI, зыбжанакIэ нэхъ кгабзэ.*

Зэлъытыныгъэ степень гъэшэба/гъэцIыкIуа

ЩытыкIэ къэзыгъэлъагъуа плъыфэм и зэлъытыныгъэ степенным гъэцIыкIуа формэм иш. Ар къохъу, частицэ нэхъ ёышыгъуа плъыфәцIэм суффикс -Iуэ пыувэмэ. Iуэ-м хельхээ плъыфэр-щытыкIэр гъэмэшIэн мыхъэнэр: *нэхъ дахэ – нэхъ дахэIуэ, нэхъ ин – нэхъ иныIуэ, нэхъ хуабэ – нэхъ хуабэIуэ.*

Зэлъытыныгъэ степенным «*зытIэкIукIэ*», «*зымащIэкIэ*», «*тIэкIукIэ*» наречиехэм языхээ щыгъума, плъыфэр-щытыкIэр егъемашIа, егъэцIыкIу: *зытIэкIукIэ нэхъ пицтыр, тIэкIукIэ нэхъ тыниш, нэхъ лъагэ – зытIэкIукIэ нэхъ лъагэ.*

Егъэлея /егъэлеинийгъэ степень

Егъэлея степеныр щыкIитIкIэ къохъу: *аффикскIэ* (синтетическекIэ), *псалъ ѹхъэхуэнкIэ* (аналитическекIэ).

КъызэрыйгуэкI (аффикскIэ къэхъу) егъэлея степень

Мы егъэлея степень формэм къеъгъэлъагъуа предметым и щытыкIэ лъагэ, нэгъуещI предметым зэракIэрыйлтым емыгъэпшауа.

КъызэрыйгуэкI егъэлея степеныр къытокI плъыфәцIэм и пэнцэдээ формэм суффикс -бзэ, -ис, -кIей, -щэ, -Iуэ-кIэ:

-бзэ: ѹхъуантIабзэ, ІэфIыбзэ, къабзабзэ, ггүүцабзэ, хужъыбзэ

-ис: щIэрыйис, мышуунис, ѹхъуантIэис, щIыхунис

-кIей: бзаджэкIей, дахэкIей, дэгъуэкIей

-щэ: пицтырыщэ, лъагащэ, ІэфIыщэ, лъахъашащэ, пиэрыйщэ

-Iуэ: ѵыкIуIуэ, лъагэIуэ, быхъуIуэ, кIэшщыIуэ, пиэрыйIуэ.

Егъэлея степенным и формэм зэхэлъыр

Егъэлея степень формэм зэхэлъхэм мыхъэнитI къагъэлъагъуа. Я пэр – ар предметым и щытыкIа/плъыфэ лъагэ къэ

Суффикс -жь-р фы къызэрыкI плтыфэм пыувэмэ, гъениныгъэ-гъэфыныгъэ къытргъяуэ: дэгъуэ – дэгъуэжь, дахэ – дахэжь, губзыгъэ – губзыгъэжь, узыншэ – узыншэжь, йүц – йүчжь, н.

ЩытыкIэ мыхъумыщэ къэзыгъэльгъауэ плтыфэцIэм суффикс -жь-р пыувэмэ, гуемы йүфэ, гуцыкIыгъуафэ къытргъяуэ: фыгъуэнэд – фыгъуэнэдйжь, делэ – делэжь, щхъэхына – щхъэхынэжь, хуэмыху – хуэмыхужь, н.

Суффикс -пэ-м щытыкIэр «иригъэкъуныгъэ» хелъхъэ: узыншэ – узыншапэ, делэ – делапэ.

ГъэцIыкIуныгъэ-гъэфIыныгъэ къытргъяуэ «ЦIыкIу» пса-лъэм: дахэ цIыкIу, псыгъуэ цIыкIу, хужь цIыкIу.

«ЦIыкIу» псалъэмкIэ гъэникIэнэгъэ хэплхъэфынущ плтыфэцIэм суффикс -жь пыбгъэувэмэ: йеижь цIыкIу, делэжь цIыкIу, бэлацэжь цIыкIу, н.

Суффикс -шхуз фы къэзыгъэльгъауэ плтыфэцIэм пыувэмэ, гъениныгъэ-гъэфIыныгъэ хилхъэнущ: ин – инышхуз, дэгъуэ – дэгъуэшхуз, бгъуэ – бгъуэшхуз, дахэ – дахэшхуз. Аүэ щытыкIэ мыхъумыщэ къэзыгъэльгъауэ плтыфэцIэм пыувэмэ, гъениныгъэ-гъэникIэнэгъэ хелъхъэ: бзаджэ – бзаджашхуз, делэ – делэшхуз.

Суффикс -фэ зыпты плтыфэцIэм, префикс хуз- пыувэмэ, щытыкIэр егъэцIыкIу: гъузжыфэ – хуэгъуэжжыфэ, делафэ – хуэделафэ.

Япэ итым суффикс -рэ, етIуанэм суффикс -у/-үэ зыту плтыфэцIэм къытргъээжмэ, щытыкIэр егъин: плтыжъэрэ плтыжъу, быхъура быхъуу, фIейрэ фIейуэ.

Зыщиц къызэрыкI плтыфэцIэхэр

ЩытыкIэ къэзыгъэльгъауэ плтыфэцIэхэм къышхъэшыкIу, зыщиц къызэрыкI плтыфэцIэхэм зэлтытыныгъэ степень, къазэрышхъу «уасэ» форма гуэри яэкъым.

Адыгэбзэм езы баэм къышхъуа зыщиц къызэрыкI плтыфэцIэхэм къагъэльгъауэ:

а) предметыр щIыпIэкIэ зыщиц: ипщэ (мээ), ищхээрэ (лъэнныкъуэ), ялэ (уывпIэ), икIэ (тIысыпIэ) ищхээрэ (этаж), модрей (унэ);

б) предметыр заманкIэ зыщиц: нэгъабэрэй (мэкъу), нобэрэй (хуабэр), зымахуэрэй (хъещIэ);

в) бжыгъэкIэ зыщицыр, зыхуэдэр: (ещанэрэй (махуэм); тIуашIэ (бжэ), щашIэ (кIапсэ).

зыщиц къызэрыкI плтыфэцIэхэр къышхъэшыкIаш: ныжэбэ – ныжэбэрэй, иджыпсту – иджыпстурэй, пэ – ила, н.

ЩытыкIэ къызэрыкI плтыфэцIэхэм къышхъэшыкIу, зыщиц къэзыгъэльгъауэ плтыфэцIэхэр игъэбелджыды предметым и яэкIэ мэув: нобэрэй газет, ищхээрэ (пэшым), адрей унэр, етIуанэ (махуэм), н.

Урысыбзэм шыңшу адыгэбзэм зылышың къызыркыл плъыфәцілэ зыбжанә къищташ. Ахәри предметым и пәкіз шытуш къызынрагъесәбапыр: *художественна театр, буржуазн революция, историческа мышынен*. Урысыбзэм шыңшу къыхыхыкъа относительна плъыфәціләхәм морфологическәлә/грамматическәлә зехъуәкъыныгъа адыгэбзэм шыгъуташ: падеж, бжыгъе кіәуххәр пыгъәкъауз къеңшташ.

Гүзүлъытап хъэ: адыгэбзэм щыләціләр күэду къегъәсабен определенеу, и лексико-семантическа мышынәкілә зылышың къызыркыл плъыфәціләм хүэдәу (ауз морфология и лъэнныкъуәкъілә щыләціләм зыкли къышхъәшымыкъылу). Щыләцілә-определенәм къигъәлъәгъуәнуш: а) предметыр къызыыхәпшылықтар; б) предметыр зейр (зыбгъәдәлъыр); в) предметыр зылышыры.

Предметыр къызыыхәпшылықтар къезыгъәлъагъуэ щыләціләм-определенәм обстоятельственна падежым и кіәух -у/-үз пытынкіи хъунуш, пымытынкіи хъунуш; дышзу сыхъэт – дышз сыхъэт, мыйзу уна – мыйзу уна, н. (Аффикс -у/-үз зыпшыл щыләцілә-определенәр плъыфәціләу (плъыфәцілә хъуауэ къелъытә Н. Ф. Яковлевым. ГЛКЧЯ, 115).

Предметыр зейр къезыгъәлъагъуэ щыләцілә-определенә итъует хабзаш әргативн падеж кіәух -м, ар падежым изыгъәувэ ціәпашшә и е я щыгъуу: сабийм и щыгъын, стіолым и лъакъуа, баужәм я абгъуэ, адә-анәхәм я зэйүүлә. 1-3-нә щыхъәхәм деж определенәр щытынуш щыхъе (зыгъәлъагъуэ) ціәпашшәу: Сәси тхылъ, уа уи пылә, дәди къуажә, фәфи уна, абы и тхылъ, абыхәм я къуажә.

Предметыр зылыш къезыгъәлъагъуэ щыләцілә-определенәм аффикс гүәри пыувәркъым, исалъәпкъ «къабзәу» щытш: гъамахуэ уешх, мәз бжән, псы джәд.

Плъыфәціләхәм я белджылагъ, бжыгъе, падеж категориесәр

Плъыфәціләхәм ялә белджылагъ, бжыгъе, падеж категориесәр къегъәлъагъуа зерыхъу средствәхәр (Іемалхәр) щыләціләхәм ахәр къегъәлъагъуа зерышыхъу дыдәхәр арш: белджылагъ аффикс -р-, -м-кілә къегъәлъагъуаш. Ар дыдәхәр именительна падеж (-р), әргативн падеж (-м) и кіәухыу щытш, послеложна падежым -кілә, обстоятельственна падежым кіәухыу -у/-үз яләш. Күэд бжыгъәр суффикс -хә-кілә къегъәлъагъуа мәхъу, закъуз бжыгъәр Іупиці мәхъу, -хә-р зерипымытлымкілә.

Плъыфәціләхәм я склоненә

Щыләціләм щымыгъуу къынцыкъуәм деж, плъыфәціләхәр падежкілә зехъуәкъа мәхъу, щыләціләр зерыхъум хуәдәу. Ахәр - щыләцілә дәгъәхуами, а дәгъәхуар Іупиці щыт плъыфәціләхәр арш.

Апхуэдэ плъыфацәэ зыбжанә адыгэбзәм хэтш: я мыхъэнәкІэ зәпәш҆ләуеу (антониму) щытхәц ахәр: жъыми щіәми (А уэрә-дыр жъими щіәми жаіә), ери фIыри (Ери фIыри ищIәркъым), изрә ныквүэрә (Изрә ныквүэрә зәрышIәркъым), ин-цикIу (Ин жыІэ цыкIу Йуатә), фIы - Iей (ФIым фIы покIуэри ем е кывокIуэ), Iей - фIы (Лей пицIауэ фIы ущымыгугъу), дәлә (Деләри псалъәху губзыгъәш), дәгу (Дәгум-уәри уәдәгу фIошI).

Таблицә 11

бжытъэ	падеж	ЩытыкІэ къызарыкІ плъыфәцәм и склоненә. Мыбелдж./белджылы	Зыщыщ къызарыкІ плъыфәцәм и склоненә мыбелдж./белджылы
закъуэ	Им.	гуакIуэ - гуакIуэ-р	дыгъуасәрей - дыгъуасәрей-р
	Эрг.	гуакIуэ - гуакIуэ-ж	дыгъуасәрей - дыгъуасәрей-ж
	Посл.	гуакIуэ-кІэ - гуакIуэ-мкІэ	дыгъуасәрей-кІэ - дыгъуасәрей-м-кІэ
	Обст.	гуакIуэ-у - гуакIуэ-ра-уэ	дыгъуасәрей-уэ - дыгъуасәрей-ра-уэ
кузд	Им.	гуакIуэ-хәр	дыгъуасәрей-хә-р
	Эрг.	гуакIуэ-хә-ж	дыгъуасәрей-хә-ж
	Посл.	гуакIуэ-хә-м-кІэ	дыгъуасәрей-хә-м-кІэ
	Обст.	гуакIуэ-хә-у	дыгъуасәрей-хә-у
		гуакIуэхә-ра-уэ	дыгъуасәрей-хә-ра-уэ

ЩыІәцәм щыщIыгъум деж плъыфәцәр екIуу щытищ белджылыгъэ, бжыгъэкIа, падежкIи, а псальз зәпхар зы псальзәм хуәдәу зәхъуәкIа мәхъу, яужь итим зәхъуәкIа зәрыхъу аффикс-хәр пыувәу: щытыкІэ къызарыкІ плъыфәцәр щыІәцәм яужь щыт хабзәш, абы пыувәу (*сабий ләагъүгъуафIэ-р*), зыщыщ къызарыкІ плъыфәцәр щыІәцәм и пәкІз щыт хабзәши, абы яужь ит щыІәцәм аффиксыр поувә (*пасәрей уәрәдыйжыхәр*).

Таблицә 12

Бжытъэ	Падеж	ЩытыкІэ къызарыкІ плъыфәцәр щыІәцәм щыщIыгъуу	Зыщыщ къызарыкІ плъыфәцәр щыІәцәм щыщIыгъуу
	Им.	щIалэ хахуэ - хахуэ-р	пасәрей къафә - къафә-р
	Эрг.	щIалэ хахуэ - хахуэ-м	пасәрей къафә - къафә-м

закъяз	Посл.	щІалэ хахуэкІэ – хахуэ-мкІэ	пасэрей къафІэ-кІэ – къафэ-м-кІэ
	Обст.	щІалэ хахуэ-у – хахуэ-ра-уэ	пасэрей къафэ-у – къафэ-ра-уэ
кузд	Им.	щІалэ хахуэ-хэ-р	пасэрей уэрэд-хэ-р
	Эрг.	щІалэ хахуэ-хэ-м	пасэрей уэрэд-хэ-м
	Посл.	щІалэ хахуэ-хэ-м-кІэ	пасэрей уэрэд-хэ-м-кІэ
	Обст.	щІалэ хахуэ-хэ-у хахуэхэ-ра-уэ	пасэрей уэрэд-хэ-у – уэрэд-хэ-ра-уэ

Зы щыІәцІэм определенеу щыт плъыфәцІэу тІу е нәхъыбә (щытыкІэ къырыкІхеу) щыщыгъум деж, зәхъүэкІа зәрыхъу аффиксхәр ыныувәр яужь ит плъыфәцІәрш: Гъунэгъум а я хъыджәбз гъур къамылыға гумащІэ лъагъугъуафІэ цыкІу-р, махуэ къэс ыныплІрэ Мосхә я деж къежәкІыр, Мос фыды ды-дэу илъагъурт (К. Т.).

Зы щыІәцІэм и определенеу ыныпц къызәрыкІ плъыфәцІи щытыкІэ къызәрыкІ плъыфәцІи щыгъуу щытмә, суффикс -хә-ри падеж кіәухри ынгъуэтыр яужь ит хабзә щытыкІэ къызәрыкІ плъыфәцІә закъуэрш, абы япә ит хабзә щыІәцІэм ыныпц къэ-зыгъэлъагъуэ плъыфәцІәми зыри ынувәркъым: Нобәрей уэшх хуабәм и ужъкІэ пицанәхәм зрачыниц.

ЩытыкІэ къызәрыкІ плъыфәцІә-определенәр итъабелджы-лы щыІәцІэм япә щытыкІэ хъунущ, обстоятельствинә падежым иту, (-у/-уэ ынту). Апхуазә зәкІэлъыкІуәкІэр нәхъыбәу къыштағысәбәншәр поэзиерш: Хенищә цыкІуу а пищацәр фыгъуэр и пицЫыху мәжейр (Щ. А.); Хужъу джана схудадаш.

Определительна комплексым – зы щыІәцІэм щытыкІэ къэ-зыгъэлъагъуэ плъыфәцІэу тІу е нәхъыбә щыгъумә, щыІәцІэмә абы кіэлъыкІуэ плъыфәцІәмрә падежкІэ зәкІуу – обстоятельствинә падежым иту; ешанә (еплІанә) исалъэр – плъыфәцІәр абыхәм падежкІэ емыкІуу зәпхауә бзәм къегъасәбәп:

*Бгыху задэу пишеритжәм
Псыр хъүүшІэу къохуәхыр (Щ. А.).*

* *

*Мәз лъапау пәу щхъуантІэм
Акъужъыр щоубазар (Щ. А.).*

Причастиекәр плъыфәцІәхәм хуәкІуэнныгъэ

Адыгәбәзә плъыфәцІәхәм яхәтщ глагол-причастие щытыкІэ яфІәкІуэду сый щыгъуи предметым и щытыкІэ къезыгъэлъагъуэ хъуа – плъыфәцІә хъуа:

Причастие

гъэва (гъэвэн)
гъэпшта (гъэпштын)
гъу-р (удз гъу-р)
жэ-р (шэ жэ-м)
кIуэ-р (кIуэ-м)
къута (къутэ-ну)
екIу (екIу-н)
зэкIуж (зэкIуж-ы-н)
зэпрыдз (зэпрыдз-ы-н)
пщты (пщт-ы-н)
хэплъыхъа (хэплъыхъ-ы-н)

ПлъыфәцІэ

гъэва-р
гъэпшта-р
гъу-р
жэры-р
кIуэ-ры-р
къута-р
екIу-р
зэкIуж-р
зэпрыдзы-р (щэкI)
пщты-р
хэплъыхъа-р (шхын) н.

ПлъыфәцІэхэр къызэрыйхъур

ПлъыфәцІэхэр нэхъыбэу къызэрыйхъур с у ф ф и к с к I э щ ,
п с а л ъ э п к ъ з э п ы у в а к I э р а щ . ПлъыфәцІэ мыкуэд къохъу
префикскIэ, префиксрэ суффиксрэкIэ.

СуффикскIэ плъыфәцІэ къэхъуныгъэ

Псалъэ лъэнкъыгъуэ зэхуэмьдэхэм къытекIыурэ, суффикскIэ
плъыфәцІэ къохъухэр: а) щыIэцІэхэм плъыфәцІэ
къызэрыйхъукI суффиксхэр; б) глаголхэм плъыфәцІэ
къызэрыйхъукI суффиксхэр; в) п л ъ ы ф э ц I э х э м
плъыфәцІэ къызэрыйхъукI суффиксхэр; г) б ж ы г ъ э -
ц I э х э м плъыфәцІэ къызэрыйхъукI суффиксхэр; д) наре-
чиехэм плъыфәцІэ къызэрыйхъукI суффиксхэр.

ЩыIэцІэм щытыкIэ къэзыгъэльягъуэ плъыфәцІэ къызэрыйхъукI суффиксхэр

-ишэ – къызытекI псалъэнкъым къикIыр къету къегъэлья-
гъуэ: Iуэху-нишэ, узы-нишэ, мыхъэнэ-нишэ, насылы-нишэ, купицІэ-
нишэ;

-гуэ – къызытекI псалъэнкъым жыхуиIэр щымыIэххэн, е-
абы хүчшицІэнныгъэ къегъэльягъуэ: дза-гуэ, къуа-гуэ, бза-гуэ, кла-
гуэ;

-джэ – къызытекI псалъэнкъым жыхуиIэхэм хүчшицІэнныгъэ
къегъэльягъуэ: лэа-джэ, гуашIа-джэ, игтуэ-джэ, фа-джэ. Е гъа-
нишэ: на-джэ-Iу-джэ.

-фIэ – суффикс -ишэ, -гуэ, -джэ-хэм къагъэльягъуэм анто-
ним хуохъу – къызытекI псалъэнкъым къикIыр куэду, ирикъуу
зэрышиIэр къегъэльягъуэ: лы-фIэ, цы-фIэ, гъэши-фIэ, щэны-фIэ.
Адыгэбзэм къицта нэгъуэцIыбзэ псалъэнхами поува -фIэ-р: на-
сылы-фIэ, акъылы-фIэ.

-лъэ – щыләцләуи плъыфәцләуи базэм къышыкIуау щыт
псалть къегъехъу: мыва-лъэ, пишхъу-лъэ, псы-лъэ, удзы-лъэ, и.

Нәхъ машцэ къыззарыхъу суффиксхэр

-фэ – псалъепкым къикIым хуэдэ плъыфэ къегъэлъагъуэ:
удзы-фэ, яжъа-фэ, къэбы-фэ, тхъэмбылы-фэ, яжъа-фэ, и.

-ца – къуа-ца, натла-ца;

-пиэ – къызытекI псалъепкым къышигъэлъагъуэр пашцэу,
е шцланэу, е Iуу зэрышыт къокI: па-пиэ, лъа-пиэ, ныба-пиэ,
удзы-пиэ, и.

-зэ – къызытекI щыләцләм къикIым дерт (зыщынIэкIэ
гъезауэ), къегъэлъагъуэ: на-зэ, щхъэ-зэ, Iу-зэ, и.

-хэ – къызытекI щыләцләм къикIым дерт, щыләнлыгъэ илэу
къегъэлъагъуэ: гу (ы)-хэ, дзы-хэ, мазэ-хэ, и.

-лэ – къызытекI псалъепкым къикIыр куэду зэрышыэ,
зэрихэлъыр къегъэлъагъуэ: узы-лэ, уэлбана-лэ; глаголми
къитохъукI суффикс -ла-кэ: Бэгү зиIэ тIэхъу-лэ-ши, Iуэху
лъэIу зиIэ псалъа-лэ-ши.

-клиэ – гүм къицтэ щытыкIэ къегъэлъагъуэ: гуа-клиэ, жъа-
клиэ, Iэ-клиэ.

-шэ – къызытекI псалъепкым къикIым дерт гуэр илэу къегъэ-
лъагъуэ: на-шэ, щхъэ-шэ, лъа-шэ, пща-шэ.

Машцэ къыззарыхъу суффиксхэр

-хъу – къызытекI щыләцләм къикIыр быхъуу зэрышыт
къегъэлъагъуэ: жъэ-хъу, па-хъу;

-ф – щытыкIэ къегъэлъагъуэ – къызытекI щыләцлэр куэду
щылэу: ныбэ-ф, псы-ф. Егъашэ: иэ-ф;

-къ – (э) – къызытекI щыләцләм къигъэлъагъуэр егъелэя
икъауэ зэрышыт: пашла-къэ, ныбэ-къ, па-къэ.

Глагол псалъепкым щытыкIэ къыззарыхъу плъыфәцлә къыззарыхъу текI суффиксхэр

Нәхъыбэ къыззарыхъу суффиксхэр:

-гъуафIэ – къызытекI глаголым щыгъуафIау,
гъэзэцлэгъуафIау зэрышытыр къигъэлъагъуэу плъыфәцлә къе-
гъехъу: жыIэ-гъуафIэ, лъагъу-гъуафIэ, щыI-гъуафIэ, къэпсэлзы-
гъуафIэ, тхы-гъуафIэ;

-гъуей – суффикс гъуафIэ-м и антоним – къызытекI гла-
гол псалъепкым къикIыр щыгъуейуэ, гъэзэцлэгъуейуэ зэры-
шытыр къегъэлъагъуэ: лъагъу-гъуей, шэчы-гъуей, къэпсэлзы-
гъуей, къеджэ-гъуей;

-рэй – къызытекі глаголым къикір куәдрә къәхъуу, ар и нәрыгъыу къегъәлъагъуә: дыхъашы-рэй, гүші-рэй, сымаджэ-рэй, къәкіухы-рэй;

-іә – псы-іә, щы-іә;

-е – зыптыувә шыләштәм къикір іейүэ зәрыщтыр къегъәлъагъуә: уа-е, фа-е;

-іүә – на-іүә, цәрә-іүә;

-иж – пхә-иж, бәзү (ы)-иж;

-хүә – на-хүә, іәрә-хүә.

Суффикс -лы, сыз-хәр тыркубәм шышу адигәбзәм къыхы-хъа псальхәм къыздахъаш. Адыгә псальхәмни поувә: насып-лы, угъур-сыз, угъур-лы, гүщәгъу-лы, щыихъ-лы.

Нәхъ маңіз къызарыхъу суффиксхәр:

-рилә, ринә – къызытекі глаголым къикір куәдрә къәхъуу, ар и нәрыгъыу зәрыщтыр къегъәлъагъуә: гәы-рилә, уәлбанә-рилә, нәпсеи-рилә;

-х – къызытекі псальепкым къикір и нәщәнәу куәдрә къышыщу зәрыщтыр къегъәлъагъуә: гузавә-х, уқытә-х, шығупицә-х;

-гъуз – къызытекі глаголым къикір къәхъуу, шыләу къегъәлъагъуә: шына-гъуз, гуры-гъуз, зашы-гъуз.

Маңіз къезыгъәхъу суффиксхәр:

-нәд – фыгъуә-нәд, жей-нәд – къызытекі псальепкым къикір и нәрыгъыу къегъәлъагъуә;

-нә – щхъәхы-нә,

-ей – пщіән-ей

Плъыфәціе псальепкым нәгъуәші плъыфәціе къызарытекі суффиксхәр

-жъ – гъуә-жъ, плъы-жъ, хү (ы)-жъ;

-тІә – гъуа-тІә, щхъуан-тІә;

-бжә – гъуа-бжә.

Мы плъыфәціхәм предметым и фә къагъәлъагъуә. Плъыфәціе куәд къахъуркым мы суффиксхәмкіз.

Бжыгъәціе, наречие псальепкъәм зыщыш къызарыкі плъыфәціе къызарытехъукі суффиксхәр

-рей – зәман, щыпіз къезыгъәлъагъуә наречиекәм зыщыш къызарыкі плъыфәціе къытохъукі, зәманкіе, щыпізкіе зыщыш къагъәлъагъуәу: иджы-рей, нобә-рей, зымахуә-рей, ад-рей, мод-рей, н.

Аффикс -рэй-кІэ зәрызәкІәлъыкIуә бжыгъәцІәм зыщиң къызәрыкI плъыфәцІә къытохъукI: *ещанә-рей, етхуанә-рей, езе-ней-рей, епшыкIуханә-рей*, и.

Егъапшә: *и-пә - ипә-рей, я-пә - япә-рей, и-ужь - ужъе-рей*.

Суффикс -рей-м плъыфәцІә куәд къегъәхъу.

-щІэ - зәрабж бжыгъәцІә зым къышыщIәдзауә 9-м нә плъыфәцІә къытокI: *за-щІэ, тIуа-щІэ, ща-щІэ*.

ПрефиксIә плъыфәцІә къәхъуныгъэ

Адыгәбзәм префиксIә къәхъур плъыфәцІә маңIәц. Префикс зәпә- кІэ щытыкIә къызәрыкI плъыфәцІәхәм къытохъукI плъыфәцІә: зәпә-быхту, зәпә-зәв, зәпә-плIимэ, зәпә-хъурей, зәпә-ІәцIә.

Префикс и-, я- хәмкIә щыIәцІәм зышиң къызәрыкI плъыфәцІә къытохъукI, щыпIә къагъәльагъуәу: *и-кІэ, и-щхъе, я-пә, и-ужь* (ТысышIә). Префикс и-, я-хәр езыхәр къатекIац и-щхъә хүцымыт цәпапшIә и, я-м.

Префикс къа-кІэ къәхъуаш плъыфәцІә *къа-щхъуа-р*.

ЩымыIәныгъәм и префикс мы-кІэ щытыкIә къызәрыкI плъыфәцІә къохъу: *мы-хъу* (помидор), *мы-шу*, *мы-ин*, *мы-дахъ*, *мы-цIыху* (я дIыхугъәу щымыт).

Зәүә префикси суффикси пыувәу къәхъу плъыфәцІә (щытыкIә къызәрыкI) мыкуәди иIәц адигәбзәм: зә-мы-гуә-ггу (*<-гу-> нәгъуашI* морфемәм пымыту къагъәсәбәзыркъым), зә-мы-фә-ггу.

Псалъәпкъ зәпыувәкIәрә плъыфәцІә къәхъуныгъэ

ПлъыфәцІә зәхалъәр къохъу псалъәпкъ зәхыхъәурә, псалъәзәпхакәр зәпыпшIәкIәрә. Апхуәдә щыкIәкIә къәхъуаш мы-плъыфәцІәхәр.

Нәхъыба къызәрыхъу къектукIәхәр (тиххэр)

1. ЗәпәщIәуә мыхъәнә къызәрыкI плъыфәцІә псалъәпкъит (щымыIәныгъәм и префикс мы-япты) зәхыхъәкIәрә къохъу плъыфәцІә: *мыфI-мы-лей, мыин-мыщIыкIу, мыжъ-мыщIэ*:

2. фә зәхүәмәйдә къызәрыкI плъыфәцІә псалъәпкъит зәхыхъәурә къохъу плъыфәцІә, нәгъуәшI фә къигъәльагъуәу *морә+фIыцIә, ггуабжә+уәгүш - ггуабжәуәгүш*. ПлъыфәцІәм суффикс -фә пыувауә къагъәсәбәп: *морәфIыцIа-фә, ггуәжъмора-фә, хужъы-фә, фIыцIа-фә*;

3. бләкIа зәманым ит причастие плъыфәцІә щIә, жы-хәр пычыгъуә -гъэ-кІэ зәпыпшIауә плъыфәцІә къохъу: *ләхуагъа-щIә, къеса-гъэ-жъ, ктаалъхуа-гъа-щIә*;

4. Зыр нәхъышқъеу, адрей кіләрыдзәну зәпха определительна пеальә зәпшылайтыр сочинительна зәпкыкІәз зәпхыжа хъурә плъыфәцІә къохъу: *Іэ-быдә+лә-быдә* – *Іэбыдәләбыйдә*, *Іэ-гъум+лә-гъум* – *Іэгъумләгъум*, *Іэ-быхъу+лә-быхъу* – *Іэбыхъуләбыхъу* (Зәпшува морфемәхәм къарыкІыр Йүшші – *Іэ, лә, быдә, гъум, быхъу*);

5. Частица «нәхъ»-м щыләцІә е плъыфәцІә пеальәцкъ пыувәкІәре къохъу мы плъыфәцІәхәр: *нәхъишхъэ, нәхъыкІэ, нәхъышІэ*;

6. «Ныкъуэ» пеальәм плъыфәцІә е глагол пыувәкІәре плъыфәцІә къохъу: *ныкъуэ-делә, ныкъуэ-тхъу, ныкъуэ-вә*;

7. ПлъыфәцІә зәхәль къохъу наречиерә (наречие мыхъэнә зилә плъыфәцІәре) причастиерә зәхыхъәкІәре (песалъитІыр зәпшилә мәхъу интерфикс -ры-кІә) жырытәдж, псынишІәрыпсалә, щабәрыкІуэ.

ПлъыфәцІә нәхъ машшә къыззәрхъухәр

1. Объекту щыт щыләцІәре причастиерә зәхыхъәкІәре плъыфәцІә къохъу: *щхъәхуещә, щхъәщытхъу, щхъәзыфІәфI*;

2. ЩыләцІәре глаголра интерфикс -ры-кІә зәпха хъукІәре къәхъу плъыфәцІәхәр: *лә-ры-зехъэ, лә-ры-мыхъ, фә-ры-щI*;

3. Япә ит щыләцІәм етІуанэр иғъәбелджылыуэ түри зәхету щытыкІә къезыгъәлъагъуэ плъыфәцІә къохъу: (*махуэ*) дыгъәләс, (*цылху*) щхъәләс, фәрәкІнапә.

4. Причастие пеальәпкъитІми префикс мы- яптыу зәхыхъуэу къәхъуа плъыфәцІә: *мыхъу-мы-щIә, мыкІуэ-мы-тә*;

5. ПесалъәпкъитІри щыләцІәу, түми суффикс гуэр яптыу зәхыхъаурә къәхъуа плъыфәцІә: *нәфІәгүфІә, фейцей, ІәкІуэлъакIуэ*:

6. Зы пеальәм мыхъэнә гуэр къикIыу, етІуанәм къимыкІшәү, ауэ макъкІә япә пеальәм екІуу щыту, щытыкІә къыззәрүкІ плъыфәцІә къохъу: *гүубажжәлъабжә, къуэләнпшIәлән*;

7. Мыхъэнә гуэр къыззәрүмүкІыж пеальитІ зәпшувау къәхъуа плъыфәцІәхәр: *быгуэбышә, тэрэфарә*.

НәгъузшIыбәзәм щышу адигәбзәм къищта плъыфәцІәхәр

НәгъузшIыбәзәм (урсыбзә, хъерипыбзә, тыркубзә, персыбзә) щышу адигәбзәм къищта пеальәхәм хәтш плъыфәцІә:

хъәрыпыбзәм щышу къищтахәр: *ахъырзәман, арэзы, мамыр, сакъ, сабыр, Іәдәб, хъәләмәт, хъарзынә, къеуат, тәмәм, хъәләч, Іисраф, залым, н.*;

тыркубзәм, персыбзәм щышу къыхыхъахәр: *бурул, къарә, къуэлән, къулей, къулейсыз, делә, жумарт, белдҗылы, н.*

Хъерипыбзә, тыркубзәм щыщ плъыфәцІәхәм адигәбзәм

фонетическая зэхъуэклиныгъэ гуэрхэр шаIэ хъуаш – адыгэ макъхэм, къэпсэлтыкIэхэм ешхь ящIаш¹;

урсыбызэм щышу къыхыхъахэр: *историческа, культурна, экономическая, художественна*, и. Урсыбызэм щышу къыхыхъа плъифэцIэхэм, относительнэхэм, морфологическая зэхъуэклиныгъэ адыгэбзэм щагъуташ – род, падеж къэзыгъэльтагъуэ формантхэр похури адыгэ макъзешэ -э поувэ (Е плъщапхъэхэм).

ПлъифэцIэм и синтаксическая къалэнхэр

ПлъифэцIэр псальтэухам нэхъышхъеу зэрхэувэр определенэхэущ е сказуемэущ. ЩытыкIэ къызэрыкI плъифэцIэр зи определенэ щыIэцIэм и ужъкIэ мэув, а тIум я кум падежрэ бжыгъэкIэ зэкIуныгъэ щыIеу, а категориехэм я аффиксхэр зыпуувэр плъифэцIэ-определенэрш: *Мэз лъапэу пэу щхъуантIэм Акъужыыр щоубзэр* (Щ. А.); *Іэпэ хужь щабэ-хэ-м гур зыгъэжан къафэ макъамэхэр къыщIэлъэлгаш* (К. Т.).

Зыщиц къызэрыкI плъифэцIэ-определенэр зи определенэм и пэкIэ щыгтиц, зарьзэкIур бжыгъэ, падежхэм я аффиксхэр щыIэцIэм пытынуущ: *Нобэрэй шыгъажэ-р зэриухынур зыни щымыши къэнэн Гүэхутэкъым* (К. Т.).

Зыщиц къызэрыкI плъифэцIи къызэрыкI плъифэцIи зыщиц къызэрыкI плъифэцIи къыщицкIуэм дежи я увыпIэр яхъуэжыркъым: *Дыгъуасэрей уэих хуабэм и ужъкIэ къэкIыгъэхэм зрачац.*

Псалтьэухам сказуемэу хэува плъифэцIэм поувэ сказуемагь къэзыгъэльтагъуэ аффиксхэр, щхъэ, бжыгъэ къэзыгъэльтагъуэхэр, мимашIэрэ зэман, наклоненэ къэзыгъэльтагъуэ морфемэхэри поувэ: *Сэ иджыри сыйжаниц, гукъыдэж машIи сиIэкъым, си ныбжъкIэ сымыщIалэжми. Дэ абы щыгъуэм дылъэзицынуущ.*

ПлъифэцIэ-сказуемэм сказуемагь къэзыгъэльтагъуэ аффиксхэр пыгувэми, ар нагъуэнI псальэ лъашкыгъуэм хуэкIуэркъым, къашштэмэ, глаголым.

ПлъифэцIэм нэгъуэнI синтаксическая къалэнхэри ихыфынущ, абы щыгъуэм ар щыIэцIэм и Пэм иувэу (субстанцивация): *А уэрэдыр жыыми щIэми жаIэ; «Нанэ ГэфIыр зыгъэдьдэжу, дыджыр зыгъэIэфи», – жиIари сыйкъигъэкIуаш, – жиIаш Мэлычылхъу* («Нартхэр»).

ЩыIэцIэр плъифэцIэм и Пэ иувэу мэхъу, псальэм щхъэкIэ: *Уи дыщэ пхъуантэр къэстIэцIыжыну, си дадэ дыщэ, узогъэзгүгзэ* (Щ. А.); *Абы и Гэблэм тест сабий дыгъэ.*

¹ Щапхъэхэр-псалтьэхэр къихаш *Шагиров А. К.* Очерки по сравнительной лексикологии адыгских языков. – Нальчик, 1962, н. 181–206.

БЖЫГЪЭЦІ

Псалъэ лъәпкъыгъууз щыткіэрә, бжыгъэціэм къызәштөубыда бжыгъэ мыхъэнэ зиілексемәхәр.

Бжыгъэціэр бжыгъэ гүәрим и фәенчыгъэціещ: *зы, щы...пищы, тлощI, щә*. Бжыгъэціхәм предметым и бжыгъэ къагъәлъагъуэ: *унипщI, тхылъ пищыкIух, мәл щиш, е предметхәм я зәкілъыкIуәкIә къагъәлъагъуэ щабжкIә: ешанэ унэ, епищыкIутхуанэ тIысыпIэ, тлощIанэ номер. Абы къыхәкIкIә мышкуәдәхәм зәрызакIәлъыкIуэ бжыгъэціәкIә йоджә, епзрейхәм (зы, пищы, унищ) зәрабж бжыгъэціәкIә йоджә. Я мыхъэнэ, къегъесбышыкIә елъытауз зәрабж бжыгъэціэм хохъэ зәрагуэш, къутахуэ бжыгъэціхәр.*¹

Бжыгъэціхәр зәшхъәшокI зәрызәхәт морфемәкIә (морфемнә структурәкIә) къызәрыкIуэ – зы лъабжъэ морфемау щыт: *зы, хы, блы, бгъу, пищы, щә; зәхәлъ – лъабжъэ морфемитIу, щыуэ щыт: пищыкIуз, пищыкIубгъу, тлощI, зытIущ, щырыщ, зытхух; зәхәт – лъабжъэ морфемитIу е нәхъыбәу щыт: щәрэ зыре, тлощIрә ебланэрә, щищре плIыщIрә бгъурә.*

Адыгэ бжыгъэціэм псалъэ лъабжъәхәр күәд хъуркъым – псори пищыкIузщ зәрыхъур (закъуэ бжыгъэ (единицәхәр) лъабжъипшI икIи щә-(100). Мин, миллион, миллиард-хәр нэгъуәштыйбәхәм щыцу адыгәбзәм къишташ. А псалъэ лъабжъэ мыкуәдым къытекIыжаш адресей бжыгъэціхәр.

Зәрабж бжыгъэціхәр

Къигъәлъагъуэ бжыгъәм и белджылагъ елъытакIә зәрабж бжыгъэціхәр зәшхъәшокI: а) зәрабж белджылы бжыгъэціэ; б) и гъунегъу бжыгъэ къезыгъәлъагъуэ бжыгъэціэ; в) мыбелджылы бжыгъэ къезыгъәлъагъуэ бжыгъэціэ.

Зәрабж белджылы бжыгъэціхәр

Иджырей адыгәбзәм и бжәкIэр пищырыпшIыбжәм (десятична система) тетш.

¹ Словесной бжыгъэціэм адыгәбзәм илэу къезылъытэ щыIещ. Епль: «Грамматика кабардинско-черкесского литературного языка», М., 1970, нап. 180; Г. Ф. Турчанинов М., Цагов. «Грамматика кабардинского языка», М., 1940, нап. 72.

закъузырыбжәхәр пшыкIузым тIошIым
(единицы) къышыщIәдзауэ къышыщIәдзауэ

зы	тIошIым нэс	тIошIрэ пшыкIым нэс
тIу	пшыкIуз	тIошIрэ зырэ
щы	пшыкIумI	тIошIрэ тIурэ
плы	пшыкIущ	тIошIрэ щырэ
тху(ы)	пшыкIуплI	тIошIрэ плIурэ
хы	пшыкIутху	тIошIрэ тхурэ
блы	пшыкIух	тIошIрэ хырэ
и(ы)	пшыкIубл	тIошIрэ блырэ
бгъу(ы)	пшыкIуий	тIошIрэ бгъурэ
пицIы	пшыкIубгъу	тIошIрэ пицIурэ, щәшI, пицIиш
	тIошI	

щәшIым къышыщIәдзауэ плIышIым нэс:

тIошIрэ пшыкIузрэ – щәшIрэ зырэ
тIошIрэ пшыкIумIрэ – щәшIрэ тIурэ

.....
тIошIрэ пшыкIубгъурэ – щәшIрэ бгъурэ
щәшIрэ пицIурэ – плIышI.

ПицIы бжыгъәцIәхәр

ще бжыгъәхәр

пицIы	иэ
тIошI	щитI
ицI	щиц
плIицI	щиплI
тхущI	щитху
хыщI	щих
блыщI	щибл
ицI(пицIей)	щий
бгъущI	щибгъу

Зәрабж бжыгъәцIәхәм я къәхъукIер

Зәрабж бжыгъәцIә зәхәльхәр къохъу «пицIы»-м къызэрыйIуз (единица) бжыгъәцIәхәр пычыгъуэ «кIу(ы)»-кIә пышIа хъууэра (Епль «11-м къышыщIәдзауэ 19-м нэсүхү»). Мыйбы пычыгъуэм фонетическая зәхъякIыныгъе къәхъухәр: а) макъ пытIа (абруптив) кIу-м и пәкIә щыт пI, щI-хәр п, щ-м хуокIуз, зәмышхъ хъууэ (диссимилляция); б) псальмIәм щыт макъзешэ ы-р, пшыкIутI-м у-р поху.

ПицIы бжыгъәхәр къезыгъәльягъуэ бжыгъәцIәхәр къәхъуаш къызэрыйIуз бжыгъәцIәр (единица) япә иту, бжыгъәцIә

«ищы»-р абы кіелъыкIуэу зәпкүувәри (тIошI, щәшI, плIыщI...бгъушI). Лъабжэ «ищы»-м шышу «ищI»-ш бжыгъәпә зәхәлъхәм хәтыр. ПсалъәкIәм пыт ы-р поху (плIы+ щI плIыщI).

Пшы бжыгъәхәм нәгъуәшI цIәи яIәш:

щәшI - пшIищ - тIошIрә пшIырә

плIыщI - пшIиплI - беслъ. диал. тIошIимI

тхуущI - пшIитху - плIыщIрә пшIырә, щә ныкъуә

хыщI - пшIих - беслъ. диал. тIошIищ

блышI - пшIибл - хыщIрә пшIырә

ищI - пшIей - беслъ. диал. тIошIиплI

бгъущI - пшIигбгъу - пшIейрә пшIырә - беслъ. диал. тIошIиплIрә пшIырә.

Шә бжыгъәхәм я цIәр къохъу «шә»-м къыкIелъыкIуэу къызәрыкIуэ бжыгъәцIәр «и»-кIә пышIауә къышыувәу, абы щыгъуә «шә»-м «ә»-р поху, щә+тIу щитI (мыбы «у»-р пыхуаш), щә+ци - щиц (къызәрыкIуэ бжыгъәцIәхәм макъәзешә ы-р поху), щә+плIы - щилI...щигбгъу.

Зәрабж бжыгъәцIә зәхәтхәр къохъу: тIошI, щә, мин бжыгъәхәм къызәрыкIуэ бжыгъәцIәхәр союз-суффикс -рә - -рә-кIә ирапхуура: тIошIрә зырә...тIошIрә плIырә; щәрә зырә... щәрә зырә...; минрә зырә, минрә тIурә...

И гъунәгъу бжыгъә къезыгъәлъагъуә бжыгъәцIәхәр

И гъунәгъу бжыгъә къезыгъәлъагъуә бжыгъәцIәхәр зәхәльхәш. БжыгъәцIә исоми я пәм «зы» итш (Бжыгъә мыхъәнәр фIәкIуэдауә къеплъытә хъунуш). АдакIә зәкIелъыкIуэ бжыгъәцIәтI къыпоувә: зы+тIу+щи - зытIуц, зы+щи+плIы - зыщиплI, зы+плIы+тху (ы) - зыплIитху, зы+тху (ы) + хы - зытхух... зы+тIошIырыпшI - зытIошIырыпшI; зы+тIошI - зытIошI, зы+щәнныкъуә - зыщәнныкъуә.

Зәрабж мыбелджылы бжыгъәцIәхәр

Зәрабж мыбелджылы бжыгъәцIәхәр мыхәраш: зыбжанә, зыкъом, Гәджә, заул. Мыбелджылы бжыгъәцIәхәр щыIәцIәм и ужыкIә мәув: цIыху зыбжанә; псалъәз заул.

Зәрагуаш бжыгъәцIәхәр

Зәрагуаш бжыгъәцIәхәр къатохъукI зәрабж белджылы бжыгъәцIәхәм. Пшыым насыху къохъу зәрабж бжыгъәцIәм къытргъәзәжрә якум интерфикс -ры дәту. Абы щыгъуәм иужъ псалъәпкъым макъәзешә ы-р, тIу-м у-р поху (редукцә мәхъу): зы+ры+зы - зырыз, тIу+ры+тI - тIуритI, щы+ры+щи - щырыщ... пшIы+ры+пшIы - пшIырыпшI.

ПицкIузым къышыцIэдзауэ тIоцIым насыху, пщы, ще, мин бжыгъэм я цIэхэм зэрагуэш бжыгъэцIэхэр къатокI псальз-цкъым къытргъэзэжурэ къэпсэлтыкIэ (интонацэ) щхъэхуэкIэ къэпсэльяуэ (дефикс дэту ятх): *пицкIузы-пицкIузы*, *пицкIущ-пицкIущ*... *пицкIубгъу-пицкIубгъу*, *тIоцI-тIоцI*, *щэцI-щэцI*... *бгъушI-бгъушI*, *щитI-щитI*, *щии-щищ*... *щигбгъу-щигбгъу*, *мин-мин*... *щэ, мин, миллион-хэр* я зэрагуэш бжыгъэр щхъэхуэу къэбгъэльгъуэ хъунущ: *мин тхурытху*.

БжыгъэцIэ зэхэтэл зэрагуэш бжыгъэцIэ къытохъукI бжыгъэцIэ зэхэтхэр зэрызэхэтхэм зэрагуэш бжыгъэцIэ къазэритецIым хуэдэу, псальзэм щхъэкIэ: *тIоцI-тIоцIрэ* зырызрэ, *плIыцI-плIыцIрэ* хырыхрэ, *мин-минрэ* щиплI-щиплIрэ *тхурытхурэ*.

Къутахуэ бжыгъэцIэхэр

Къутахуэ бжыгъэцIэхэр къытокI зэрабж белджылы бжыгъэцIэхэм суффикс -нэ-р интерфикс а-кIэ пышла хъуурэ; *тIу(-ы)+а-нэ* - *тIуанэ* (Абы и ПэкIэ жаэ хабзэц - ныктуэ - иныктуэ), щы+a-нэ - щанэ (зы псор пыи ищыкIауз, абы щыщзы Йыхъэ), *плIы+a-нэ* - *плIанэ* (зыр плIыуэ къутауэ абы щыщзы Йыхъэ). Къутахуэм пыщу ЙыхъитI е нэхъыбэмэ, абы и бжыгъэр суффикс -нэ и ужькIэ поувэ: *щанитI, тхуаниц, пицкIузанитху* (нэ-м э-р поху).

Кратиз бжыгъэцIэхэр

Кратиз бжыгъэцIэхэм, зэрабж бжыгъэцIэхэм къашхъэшыкIыг, къагъэльгъуэр предметын и бжыгъэцIым, псальзухам зэрыхэувэр щыIэцIэр зыгъэбелджылы определензукъым, атIэ абы къигъэльгъуэр лажыгъэм (действием) и бжыгъэц, сказуемэм и обстоятельствэу щыт хабзэц. Абы къыхэкIикI Н. Ф. Яковлевым жиIэр - бжыгъэцIэ-наречие - тэмэму къэплъытэ хъунущ (мынаречие дыдэмэ): *А романым щэ сыкъеджац. Спортоменным кругыр пицIэ къижыхъаш.*

Кратиз бжыгъэцIэр къохъу: зэрабж белджылы бжыгъэцIэм суффикс -э пыувзурэ. Абы щыгъуэм къызытицI псальзепкъым макъзеша ы-р поху: *зы+э+зэ, тIу+э - тIэу* (э-р тIу-м и пэкIэ мэув (метотезэ къохъу), щы+э - щэ... *пицIы+э - пицIэ*. А щыкIэмкIэ пыщым наэ къохъу.

Адрей бжыгъэцIэхэм - зэрабж бжыгъэцIэм пыцкIузым къышыцIэдзауэ, игъунэгъу бжыгъэ къэзыгъэльгъуэр бжыгъэцIэхэм, мыбелджылы бжыгъэцIэхэм - къатохъукI суффикс -рэ-кIэ: *пицкIузы-рэ, зыкъомрэ... пицкIубгъу-рэ, тIоцI-рэ, щэцI-рэ, зы-тхухрэ... зыкъомрэ; щэ-рэ, щитI-рэ, мин-рэ, минищ-рэ, и. БжыгъэцIэ зэхэтхэм: мин-рэ щитху-рэ тIоцI-рэ хы-рэ,*

шыллI-рэ хыщI-рэ (дэлхийн спортын). Иужь ит щапхыттым къызэрэгъэлъагъуещи, бжыгъэцIэ зэхэтхэр зэпзыышIэ къытезыгъэзэж суффикс -рэ - -рэ-мрэ кратнэ бжыгъэцIэ къызэрхъу суффикс -рэ-мрэ зэтрехъэ - дэтхэнэ бжыгъэцIэми зы -рэ- пыувуз. Псалтээм напышIэ, минрэ щиблрэ бгүүщI-рэ къытбуруу Iуэ хъунущ зэрэбж бжыгъэцIэуи кратнэ бжыгъэцIэуи. Ар үүпIЦI щыхъунур псалтъеухарц (контекстстырц). Ауэ бжыгъэцIэ зэхэтэм иужь итыр зым къышыщIэдзауэ пшылм нэсу щытмэ, языхэмэ, а яужь итым пыувэнущ суффикс -э: минрэ щиблрэ тлощIрэ тху-э-рэ (тхуэрэ-м пыт -рэ-р союз суффикс къудейш).

Кратнэ-зэрагууш бжыгъэцIэ-наречие

Кратнэ-зэрагууш бжыгъэцIэм къегъэлъагъуэ субъектхэм лэжыгъэр (действие) дашца-дашцэрэ ягъэзэшIами е объектхэм лэжыгъэр ятхуами: Спортынхэм кругыр пищIэрыпищIэ къажыхъац; Жыгхэм псы ящIэсклац щэрыщэ.

Кратнэ-зэрагууш бжыгъэцIэхэм (е бжыгъэцIэ-наречиехэм) я къэхъукIэр ецхыц зэрэбж бжыгъэцIэхэм зэрагууш бжыгъэцIэ къызэрхъукIым. Пшылм нэсиху кратнэ бжыгъэцIэ псалтъепкын къытргэзэзэж, интерфикс -ры-кIэ зэпхауэ: зэ+ры+э - зэрызэ, тIэу+ры+тIэ - тIэурытIэ (къытргэзэжам - тIу-м у-р фIэнIуедаш), щэ+ры+щэ - щэрыщэ... пищIэрыпищIэ. ПищIгузым щыщIэдзауэ тлощIым нэс (пищIы, щэ, мин, миллион къэзигъэлъагъуэ бжыгъэцIэхэм) кратнэ-зэрагууш бжыгъэцIэр къохху зэрагууш бжыгъэцIэм суффикс -рэ пыувэклэрэ (е зэрэбж бжыгъэцIэ къытезыгъэзэжим етIуанэ псалтъепкын суффикс -рэ пыувэклэрэ): пищIгуз-пищIгуз-рэ... пищIгубгэу-пищIгубгэу-рэ, тощI-тлощI-рэ, плIышI-плIышI-рэ, щитI-щитI-рэ, мин-мин-рэ.

ЗэрызэкIэлъыкIуэ бжыгъэцIэхэр

ЗэрызэкIэлъыкIуэ бжыгъэцIэхэр зэрэбж белджылы бжыгъэцIэхэм къатокIыр, префикс е-рэ суффикс -(а)-нэ-рэ пыувэурэ, суффикс -нэ-р пышла мэхху интерфикс -а-кIэ. Аффиксхэр щыныувэклэрэ къызыгытекI псалтъепкын зэриух ы-р покI: е-тIу-а-нэ, е-щы-а-нэ → ещанэ, е-плIыш-а-нэ →, еплIанэ... е-пищIы-а-нэ → епищIанэ; е-пищIкуз-а-нэ, ...е-пищIгубгэу-а-нэ, е-тлощI-а-нэ, е-плIышI-а-нэ.

БжыгъэцIэ зэхэтхэмийн къатокI зэрызэкIэлъыкIуэ бжыгъэцIэ, ауэ аффиксхэр зынтувэр яужь ит псалтъэ-бжыгъэцIэ закъуэрц: тлощIрэ езанэрэ, щэрэ хыщIрэ еплIанэрэ, минрэ щитхурэ плIышIрэ етхуанэрэ.

ЗэрызэкIэлъыкIуэ бжыгъэцIэхэм префикс е-м, суффикс а-нэ-м нэмышI, суффикс -рей пыувэнуу къозэгъ, ауэ абы щыгъуэм абы

плыфәцІәкІә уеджэныр нәхъ тәмәмш, бжыгъәцІәхәм нәхърә: е-щ-а-нә-реи маҳузәм, е-пицІа-нә-реи тIысыпIэ. Егъацще: нобәрей, дыгъусәрей, нәгъабәрей.

БжыгъәцІәхәм я склоненә

БжыгъәцІәхәм я склоненәр күәдәш щыIәцІә, плыфәцІәхәм я склоненәм, падеж кIәуухәр ара дыдәш. Ауэ бжыгъәцІәхәм күәд бжыгъәм и склоненә яIәкъым, курс ещанә-хә-р, бригадә етIуанә-хә-м күәдәхәр къәдмылтытәмә.

БжыгъәцІә зәхәтхәм яужь ит бжыгъәцІәрш падежкIә зәхъүәкIа хъур: щәре тIоцIрә блы-р, тIоцIрә ещанә-м, тIоцI-тIоцIрә хыры-хрә-р.

Им. зы, зы-р, зыщыплI, зыщыплI-ы-р,	хыщI, хыщI-ы-р
Эрг. зы, зы-м, зыщыплI, зыщыплI-ы-м,	хыщI, хыщI-ы-м
Пос. зы-кIә, зыщыплI-кIә	хыщI, хыщI-кIә
зы-м-кIә, зыщыплI-ым-кIә	хыщIы-м-кIә
Обст. зы-уә, зыщыплI-уә	хыщI-у
зы-рауә, зыщыплI-ы-рауә	хыщI-ы-рауә
Им. зыкъом, зыкъом-ы-р	еплIанә, еплIанә-р
Эрг. зыкъом-ы-м	еплIанә-м
Посл. зыкъом-кIә, зыкъомым-кIә	еплIанә-кIә,
	еплIанә-м-кIә
Обст. зыкъом-у, зыкъом-ы-рауә	еплIанә-у, еплIанә-ра-уә

БжыгъәцІәр щыIәцІәм и определенәу къәгъесбәпамә, определенәмәр зи определенәмә языхәзу яужь итырш падеж кIәухыр зыптыувәр: зы маҳузә-р, жыг пицIузы-м, маҳузә зыбжанә-кIә, маҳузә етхуанә-рауә, сом тхуритху-м, тумэн тIоцI-ы-р, ещанә курс-ы-м, студентиц-ы-м, жәму зы-р, мәлу хы-м.

БжыгъәцІә-наречиер псальзухам нәхъыбәу зәрыххәувәр обстоятельству зәрыщытам къыхәкIә, ар падежкIә зәхъүәкIа хъу хабзәкъым, ауэ абыхәм падеж формәр щагъуэт къохъу: тхүә-р күәдщ, пицIуэрә-р хъунц.

БжыгъәцІәхәм я синтаксисческә къаләнныр

БжыгъәцІәхәм я синтаксисческә къалән нәжъышхәр определенәу къәкIуэннырш: Альпинистхәр ещанә маҳузәм нәсащ, здәкIуэнум; Студентхәр маҳузә пицIуутхукIә щыIашIуашхәмахузә лъапә.

ЩыIәцІәм п шәкIә къәгъесбәпамә, бжыгъәцІәхәр хәувәнүш псальзухам пкъыгъуз зәхуэмидәу, псальэм щыхәкIә: тIур къоп-лъә, тIур къодай, тIум ирахъәжъери йожъәж; тIоцIым пицIы хәспләхъәмә, зәрыххүр щәцIи.

Бжыгъәціәр абы щыгъуәм падежкіә зәхъуәкіа хъунуущ подлежащәү, дополненәу щытыр; сказуемәу щытыр зәхъуәкіа мәхъу щыкъәкіә: *сы-етIуанәт, фы-етIуанәш, сы-етIуанәкъым*; земанкіә: *сы-ещанәнүш, уы-ещанәгъат, н.*; блекіа гъәкIәшілам (аористом) ит земаным я фащәхэр эзтохуә. Еплъ таблицә 7-м; наклоненәкіә: *хы-ш, хы?, и-ре-х, н.* Еплъ таблицә 8-м деж.

ЦЭПАПЩІЭХЭР

Цэпапщике пасалье лъепкъыгъуәм къызәціиубыдә пасалье-хэр (щыләціә, глагол) плтыфәціәм елтытауә, күәд мыхъу щхъәкіә, я мыхъәнәкіә (семантикіә) гуп (разряд) зыбжанәу зәщхъәцікіә: щхъә цэпапщике, зыгъәлъагъуә цэпапщике, зарыупщике цэпапщике, относительна цэпапщике, еигъә цэпапщике, зыгъәзәж цэпапщике, белджылыгъә цэпапщике, белдже-жылыншагъә цэпапщике, мыхъуныгъә цэпапщике. Цэпапщике хэр күәдре къагъесәбәп.

Цэпапщике хэр зәщхъкъым зәпха хъу пасалье, синтаксисым щихъ къалән елъытакіә. Иныкъуәхэр щыләціәм (*сә, уә, дә, фә, сым, псори, езыр*), адрейхәм плтыфәціәм (*си, уи, ди, фи, я, зи, мы, мо*), ещенәхэр глаголхәм (*сысей, ууей, ей, дыдей, фыфей, зей*) ещхъщ.

Щхъэ цэпапщике хэр

Щхъэ цэпапщике хэр *сә, уә, дә, фә-хэр*.

Щхъе щы щыләціә: япә, етIуанә, ещенә щхъәхэр. Янә щхъэм и щхъә цэпапщике хэр *сә, дә-хэр* – пасалье жызыIәр къагъәлъагъуә, цэпапщике хэр *уә, фә-хэр* етIуанә щхъэм и щхъә цэпапщике хэр. Абыхәм пасалье зыжраIә щхъәр къагъәлъагъуә. Ещенә щхъэм и щхъә цэпапщике бзәм къегъесәбәп *ар, ахэр* зыгъәлъагъуә цэпапщике хэр. Абыхәм къагъәлъагъуә зи гугъу яңI щхъәр.

Щхъэ цэпапщике хэр щыләціә закъуә бжыгъуәи (*сә, уә*), күәд бжыгъуәи (*дә, фә*). Ауз абыхәм езыхәм я семантика мыхъәнәкіәш ар къызәрыйгъәлъагъуар, армыхъумә адрей пасалье лъепкъыгъуәхәм хүәдәу күәд бжыгъәр суффикс *хә-кIә* ар пымытма, закъуә бжыгъуә щыткъым.

Щхъэ цэпапщике *сә, уә, дә, фә-хэм* къагъәлъагъуәр цыкхуущ. Ещенә щхъэ къигъәлъагъуәу къагъесәбәп *ар, ахэр* цэпапщике хэр кърагъәлъагъуә цыкхум нәмьиши, нәгъуәши – псеүщхъәхәри, псе зыпымыт предметхәри. *Ар* (*Марыянә*) *фынуә йоджә*; *Ахэр* (*шылззур*) *куәдрә мәпсәу*; *Ахэр* (*жыгхэр*) *фынуә хәклиаш*.

Щхэ цЭпапцЛэхэм я склоненэ

ЩылэцЛэхэм склоненэ щыкIитI – мыбелджылы, белджылы склоненэ яIэмэ, щхэ цЭпапцЛэхэм зы склоненэш яIэр – мыбелджылы склоненэ. Щхэ цЭпапцЛэхэм зы надежым дежи белджылагъэм и аффикс гуэри игъуэтыркъым. Ар икIи гурылуэтъэц: сэ, уэ, дэ, фэ-хэр езыхэр белджылыши, белджылы//мыбелджылыуз зэнхъэшыкIыу къыбгурьлуэт хъунукъым. Сэ – мыбелджылы, фэ – мыбелджылы щылэкъым. Апхуэдэу щыщыткIэ, сэ, уэ, дэ, фэ-хэр формэкIэ мыбелджылы склоненем тетми, падеж исом дежи белджылы мыхъэнэ яIэнц.

Именительнэ, эргативнэ падежхэм я формант -р, -м-хэм мыхъэнэ тIуашц – падежкэ белджылыгъэр – яIещи, щхэ цЭпапцЛэр белджылагъ аффикс щыхуэмыныкъукIэ, пыувэркъым -р, -м-хэр, ауэ щыхъукIэ падеж мыхъэнэри абы зыдехь. Ауэ послеложнэ, обстоятельствени падежхэм падеж аффиксыр щхъэхуэт яIещи, акэр -кIэ, -у-хэр – поувэ, белджылыгъ аффикс пыувакъым. А падежитым деж щхэ цЭпапцЛэхэм хэт -р-р интерфиксц, нэгъуэтI псальзепкъхэм къащхъэшыкIыу. (Г. В. Рогава зэрыжилэм хуэдэу, щхэ цЭпапцЛэм я пасэрэй формэм щыщщ, армыхъумэ морфемэ гуэркъым):

Им. сэ, уэ, дэ, фэ

Эрг. сэ, уэ, дэ, фэ

Посл. сэ-р-кIэ, уэ-р-кIэ, дэ-р-кIэ, фэ-р-кIэ

Обст. сэ-ра-уэ, уэ-ра-уэ, дэ-ра-уэ, фэ-ра-уэ

Щхэ цЭпапцЛэхэм -р- поувэ, абы послелог щигъусэм дежи: уэ-р папцIэ, дэ-р щхъэкIэ (послелог зи гъусэ псалтъэр эргативнэ падежым иувэ хабзэш), щхэ цЭпапцЛ щысказуемэ дежи (Дэращ пицIантIэр зыгъэкээбзэн хуейр); щхэ цЭпапцЛэм къытргыгъэзжу къансэльмэ (уэр-уэрү, дэр-дэрү), -р хоувэ.

Щхэ цЭпапцЛэхэр, щылэцЛэм ешхуу, псальзухам хоувэ подлеж ащэу: (ЕджапIэцЛэм дыщапIыници, Дэ IещIагъэ зэдгъэшцЛэнц. Щ. А.), дополненэу (Колхоз хъыджэбзхэм сакъыхэмьшүэ Уэ орденыбгъэм синохъуэтсакъым), сказуемэу: (Уэрещ, си дахэ, сэ си псэ, ПсэукIэ псори зыгъэфIыр. Щ. А.).

Зыгъэльягъуэ-белджылы цЭпапцЛэ

Зыгъэльягъуэ цЭпапцЛэц мы, мо, а-хэр. Мыхэр и щхэ хупцымыгт (связанные) псальзепкъхэш – нэгъуэтI псальзепкъ имыгъусэу е падеж кIэух пымыту (щылэцЛэ, плъыфэцЛэхэм къащхъэшыкIыу) къагъасэбэшыркъым: Мы щIалэр ди къуажэ щIалэш; Мор хэт? А къуажэр пицIыхурэ уэ?

Зыгъэльягъуэ цЭпапцЛэхэм хохэ мы, мо, а-хэр эргативнэ падежым иту «хуэдэ», «хуэдиз» псальзхэм япыгувэурэ къэхъуа

ціәпапшіәхәр; әргативнә падежым и аффикс бы-м мақъзеше ы- фіәкіуәду адрей Ыыхә б-р мақъ дәкіуаша дәгу ху-м үйлігъә дәуәвәм, б-р и-м хүәкіуаш: мыбы-хуәдә - мыпхуәдә, мыбы-хуәдиз - мыпхуәдиз - мопхуәдә - мопхуәдиз, апхуәдә, апхуәдиз. Апхуәдә морфонологическая зәхъуәкіныңғәхәр үймынәу зығъельтагъуә ціәпапшіәхәр әргативнә падежым иту, абы «хуәдә», «хуәдиз»-хәр үйыншама, ахәр псалъә запхахәш, запыхауи ятх икін ціәпапшіә къәхъуркъым.

Зығъельтагъуә ціәпапшіәхәм кърагъельтагъуә жыжыагъ зәхуәмидәм үйінә предмет (ціыху, пәннәшхә): мы (р) - гъунегъу икін ялъагъу, мо (р) - нахъ жыжыэ икін ялъагъу, а (р) - жыжыэ икін ямылъагъу. Ялъагъу предметми къыхуахынущ а-р: *А сыйхәт піыттыр сым зи уасәр?*

Мы-, мо-, а-хәр үйінәціем үймынгъуу къагъасәбәмә, абыхәм үхъэ ціәпапшіә мыхъенә яләш. Ауә абы үйгүнәми ахәр япә, етіуана үхъехәм я ціәпапшіәм хуәдә хъуркъым: мы-, мо-, а-хәр къышагъасәбәп хъунур абыхәм зәрахъуәкі, ахәр зи шәкія къәкъя үйінәціэр үйүншіым дежщ. Псалъәм папшіә: Усәр фың, ар Алай итхаш.

Үйінәціем үйыншама къышынгъәсәбәпам деж, мы-, мо-, а-хәр зы үйінәціе гүәрим и шәкія къәхъакъым, ціәпапшіәкіә уеджән хуәдә. Абыхәм үйінәціэр - зи гъусәр ягъәбелджылыгуә араш. Я закъуәу үйтми, үйінәціем үйыншуми белджылы склоненәм итиш, белджылагъым и суффиксыр пытщ, арыншәу ахәр къамынгъәсәбәпү. Үйінәціем үйыншумә, белджылагъым и аффиксыр үйінәціем поуве: Мыр - мы щіалә-р, абы - а щіалә-м. Абы и лъенныкъуәкіә мы-, мо-, а-хәр ешхъщ белджылыгъэ ціәпапшіәкіә дызәдже езы-м, зәрыупшіә ціәпапшіә жыхуэтіә дар-м: езы-р - езы щіаләр, езы-м - езы щіалә-м; дар - дә тхылтыр? дә унәм? дәтхәнә? - дәтхәнә жыгым.

Араш ціәпапшіә мы-, мо-, а- дә-хәм белджылыгъэ ціәпапшіәкіә уеджә үйіншама.

Зығъельтагъуә ціәпапшіәм я бжыгъэ категориер

Зығъельтагъуә ціәпапшіәхәм яләш закъуә бжыгъи куәд бжыгъи. Куәд бжыгъэр суффикс -хә-кіә къохъу (мы-хә-р, мо-хә-р, а-хәр), закъуә бжыгъэр къагъельтагъуа мәхъу суффикс -хә-р къызызәртүмкіә (мыр, мор, ар).

Үйінәціем и гъусәу, абы и определенәу къышагъасәбәпым деж, мы, мо, а-хәр ціә гүәрим и шәкія къакіуәркъым, ціәпапшіәкіә уеджәншыр тәмәм дыдәкъым, предметыр (ціыхур) къагъельтагъуә араш. Апхуәдәм үйгүнә мы, мо, а-хәр үйінәціем и пәм иту, абы бжыгъекіә, падежкіә екіуу үйтщ, мы, мо, а-хәм аффикс гүәр къапшуверкъым (падеж къау, суффикс -хә-), а категориехәм я аффиксхәр зығъуэттыр яужъ ит

шыңғаршылар: мы унэр, мы унәхэр, мо унэр, мо унәхэр, а унэр, а унәхэр.

Зыгъэлъагъуэ цәпапщәхәм я склоненә

Мы, ма, мо-хәр езыхам падеж кіеух яптыу, шыңғаршылар: мы унэр, мы унәхэр, мо унэр, мо унәхэр, а унэр, а унәхэр.

закъуз бжыгъэ

куэд бжыгъэ

Им. мы-р, мо-р, а-р

мы-хә-р, мо-хә-р, а-х-әр

Эрг. мы-бы, мо-бы, а-бы

мыбы-хә-м, мобы-хә-м, абы-хә-м

Посл. мы-бы-кІэ, мо-бы-кІэ,
а-бы-кІэ

мыбы-хә-м-кІэ, мобы-хә-м-кІэ,
абы-хә-м-кІэ

Обст. мы-рауэ, мо-рауэ, а-рауэ

мы-хә-ра-уэ, мо-хә-ра-уэ,
а-хә-ра-уэ

Зыгъэлъагъуэ цәпапщәхәм склонять зәрыхъур белджылы склоненәм тетүүш. Зыгъэлъагъуэ цәпапщәхәм я етіланә морфологическая къышкыещыллыгъу щытщ эргативнә, посложна падежхам белджылыгъэ, падежхам я аффикс -м-м и пәкіз -бы зәраір, закъуз бжыгъэм дежи куэд бжыгъэм дежи, хәләметщ куэд бжыгъэм деж эргативнә, посложна падежхам я формәр: закъуз бжыгъэм и псалъэ формәм (словоформәм) куэд бжыгъэм и суффикс -хә-р поувә, зы псалъэм «белджылыгъэ, падеж аффикситі» ишш: мы-бы-хә-м, мо-бы-хә-м, а-бы-хә-м. Эргативнә падежым и форма мыбыхам, мобыхам, абыхам я пәкіз поэзиям, къызырыгуэкі псалъакіем къышкыещәбәшпинкіэ мәхъу ахәм, мыхам, мояхам формәхәр.

Шыңғаршылар: мы унэр, мы унәхэр, мо унэр, мо унәхэр, а унэр, а унәхэр.

Зыгъэлъагъуэ цәпапщәхәм я етіланә морфологическая къышкыещыллыгъу щытщ, аффикс -бы зәраір, псалъэм «белджылыгъэ, падеж аффикситі» ишш: мы-бы-хә-м, мо-бы-хә-м, а-бы-хә-м. Эргативнә падежым и форма мыбыхам, мобыхам, абыхам я пәкіз поэзиям, къызырыгуэкі псалъакіем къышкыещәбәшпинкіэ мәхъу ахәм, мыхам, мояхам формәхәр.

Зыгъэлъагъуэ цәпапщәхәм я етіланә морфологическая къышкыещыллыгъу щытщ, аффикс -бы зәраір, псалъэм «белджылыгъэ, падеж аффикситі» ишш: мы-бы-хә-м, мо-бы-хә-м, а-бы-хә-м. Эргативнә падежым и форма мыбыхам, мобыхам, абыхам я пәкіз поэзиям, къызырыгуэкі псалъакіем къышкыещәбәшпинкіэ мәхъу ахәм, мыхам, мояхам формәхәр.

Зыгъэлъагъуэ цәпапщәхәм я етіланә морфологическая къышкыещыллыгъу щытщ, аффикс -бы зәраір, псалъэм «белджылыгъэ, падеж аффикситі» ишш: мы-бы-хә-м, мо-бы-хә-м, а-бы-хә-м. Эргативнә падежым и форма мыбыхам, мобыхам, абыхам я пәкіз поэзиям, къызырыгуэкі псалъакіем къышкыещәбәшпинкіэ мәхъу ахәм, мыхам, мояхам формәхәр.

Зыгъэлъагъуэ цәпапщәхәм я етіланә морфологическая къышкыещыллыгъу щытщ, аффикс -бы зәраір, псалъэм «белджылыгъэ, падеж аффикситі» ишш: мы-бы-хә-м, мо-бы-хә-м, а-бы-хә-м. Эргативнә падежым и форма мыбыхам, мобыхам, абыхам я пәкіз поэзиям, къызырыгуэкі псалъакіем къышкыещәбәшпинкіэ мәхъу ахәм, мыхам, мояхам формәхәр.

Зыгъэльтагъуэ цэпапціэ мыпхуэдэ, мыпхуэдизхэр, и., шылдэг щыгъуми язакъуми зэхъуяа мэхъухэр беджылы склоненэмкіи мыбелджылы склоненэмкіи:

закъуз бжыгъэ

Им. мыпхуэдэ мыІерисэ, мыпхуэдэ мыІерисэ-р
Эрг. мыпхуэдэ мыІерисэ, мыпхуэдэ-м

Посл. мыпхуэдэ мыІерисэм-кіэ, мыпхуэдэм-кіэ

Обст. мыпхуэдэ мыІерисэ-у, мыпхуэдэ-у, мыІерисэра-уэ, мыпхуэдэра-уэ

куэд бжыгъэ

Им. мыпхуэдэ мыІерисэ-хэ-р, мыпхуэдэ-хэ-р

Эрг. мыпхуэдэ мыІерисэ-хэ-м, мыпхуэдэ-хэ-м

Посл. мыпхуэдэ мыІерисэ-хэ-мкіэ, мыпхуэдэ-хэ-мкіэ

Обст. мыпхуэдэ мыІерисэ-хэ-у, мыпхуэдэ-хэ-у, мыпхуэдэ мыІерисэ-хэ-рауэ, мыпхуэдэ-хэ-рауэ.

Зэрыупціэ цэпапціэхэр

Зэрыупціэ цэпапціэхэр мыхерац: хэт, сым, дэтхэнэ, дар, дара, дапцэ, сло (дар – падеж кіэух пымыту къагъэсбэпиркын), дапхуэдэ.

Зэрыупціэ цэпапціэ хэт, сым-хэр къыззрагъэсбэпир цыху класс, мыцыху (цихум нэмьці, адресий номон) класс категорием ерхаяцц: хэт-м ирышлоупціэ цыху классын, сым-р зыхуэувыр мыцыху классырц: Хэт а усэр зытхар? Сым мы хъэсэм төфсэнур? Сым а щалэр? Агрономиц.

Цэпапціэ сло/ло-р къыщагъэсбэп щылэц сым-м и шекіэ: ло абы жиіэр? Нэхъябэу ар къыщагъэсбэпир зыгуэр къынцеджам дэж, ло? жаңа хабзэц: Аслъэн! – ло.

Зэрыупціэ мыхъянэр ийэу къагъэсбэп «хэт ей, сым ей, сым хуэдэ» псалъэ зэхахэр («хэт ей»-р зэхэтиц зэрыупціэ цэпапціэрэ глагол «ей»-рэу, «сым ей» – зэрыупціэ цэпапціэрэ глагол «ей»-рэу, сым хуэдэ-р-зэрыупціэ цэпапціэрэ глагол «хуэдэ»-рэу).

Зэрыупціэ цэпапціэхэм псалъэухам къалэн зэмьлөүжыгъуэ щагъэзапціэ: зэрыупціэ цэпапціэр дополнениец, подлежащэц, ар глагол-сказуемэм щыгъуме: Хэт экскурс кіюэнү? Сым птхар? (Рассказ). Хэт удэлэжье нобэ? Дэтхэнэр нэхъ дахэ мы шитгым?

Зэрыупціэ цэпапціэр зыщыгъур причастиемэ, ар (зэрыупціэ цэпапціэр) сказуемэ щохъу псалъэухам: Хэт экскурс узыдэкіюэнур? Сым птхыр? Хэт узыдэлэжье нобэ? Мы шитгым дара узыхуейр? Мы машинэр зейр хэт?

Зэрыупщэ цэпапщэхэм я склоненэ

Зэрыупщэ цэпапщэхэм я склоненем тетущ. Ар икхи гурыгчийн эзэнтүүлэв хэт-р зыхуэв хабзэр цынхурц, абы падеж киёх пыувэв куэдрэ къагъэсэбэпыркъым (*Мухъэмэд къэкIуац – Хэт үзэкIуар?*). Ауз цэунейм падеж киёх пыту къакIуэмэ, зерышцэупщэхэм я склоненем тетущ хэтыр, хэтим – жилэй.

Зэрыупщэ цэпапщэхэм я склоненем тетущ: *сл/o/ло-р* падежкээхэм я склоненем тетущ беджылы склоненем тетущ: *сл/o/ло-р* падежкээхэм я склоненем тетущ беджылы склоненем тетущ:

Им. *хэт, сыйт, сыйт-ыр, да-р, дэтхэнэ-р, дапщэ-р*

Эрг. *хэт, сыйт, сыйт-ым, да-бы, дэтхэнэ-м, дапщэ-м*

Посл. *хэт-кIэ, сыйт-кIэ, сыйт-м-кIэ, да-бы-кIэ, дэтхэнэ-м-кIэ, дапщэ-кIэ*

Обст. *хэт-у, сыйт-у, сыйты-рауэ, да-ра-уэ, дэтхэнэ-ра-уэ, дапщэ-ра-уэ*.

Относительные цэпапщэхэр

Относительные цэпапщэхэр – ар зэрыупщэ цэпапщэхэрц, ауэ упшэнгэ хэмэлтүү: *хэт, сыйт, дэтхэнэ, дапщэ, сыйт хуэдэ*. Зэрыупщэ цэпапщэхэм я склоненем тетущ беджылы склоненем тетущ:

Относительные цэпапщэхэр нэхьыбэу къынчагъэсэбээ хабзэр псальзуха гүэдээрц, абыкэ (сказуемэм пыт союз-суффиксыр и гүсээ) енха хъууэ псальзуха пажэм.

Псалльзуха гүэдээр пажэм зэрырихым имызакъяа, относительные цэпапщэхэр псальзухам хоувэ подлежащэу, дополнение, определене, сказуемэ: *Хэт куэдрэ псэуми, абы куэд елзаггүү; Шын сыйт тэлсэми, къытепхыжыни; Дарами, содэ; Цэтхэнэм уеупши ми, жэуап къуитынууц*.

Относительные цэпапщэхэм я склоненем тетущ беджылы склоненем тетущ:

Еигъэ цэпапщэхэр

Еигъэ цэпапщэхэм къагъэлзагъуэ предметыр щхээ гүэрым (яа, етIуанэ, ешанэ щхэхэм) зэрэймэрэ ар зей щхээмэрэ. Псалльзухам хоувэ подлежащэу, дополнение, определене, сказуемэ: *Хэт куэдрэ псэуми, абы куэд елзаггүү; Шын сыйт тэлсэми, къытепхыжыни; Дарами, содэ; Цэтхэнэм уеупши ми, жэуап къуитынууц*.

Еигъэ цэпапщэхэрц: 1. *си, сисей, ди, дыдей-хэр, яа щхээм* еиньгээ къагъэлзагъуэу; 2. *уй, ууей, фи, фыфей-хэр, етIуанэ щхээм* еиньгээ къагъэлзагъуэу; 3. *и, ей, я, яй, зи, зей-хэр, еща-на щхээм* еиньгээ къагъэлзагъуэу.

Еигъэ цЭпапцІэхэр тЦууз зэцхъяшок: эи щхъэ хүцытэрэ зи щхъэ хүцымытре. Зи щхъэ хүцыт еигъэ цЭпапцІэхэц си-сей, ууей, ей, дыдей, фыфей, яй, зей-хэр. Зи щхъэ хүцымыт еигъэ цЭпапцІэхэц, си, уи, и, ди, фи, я, эи-хэр.

Еигъэ цЭпапцІэ зи, зей-хэм «относительно-еигъэ» цЭпапцІэкІэ уеджэ хъунущ. Ахэр зэхэтиц относительнэ цЭпапцІэ «зы»-рэ еигъэ къэзыгъэльягъуэ глагол псалъэ лъабжээ зи щхъэ хүцымыт «ий»-уэ: *Zish tесу лъыхъуэжа нэхъей. Шыр зейр хэт?* Зи щхъэ хүцымыт еигъэ цЭпапцІэхэр ѢыЭцІэм (плъыфэцІэм) Ѣыгъуу фIэкIа псалъэухам и закъуэ къынчыкIуэркъым. Абы къыхэкIкIэ ахэр мынсалъеу, атIэ префиксу къэзылъытэ ѢыЭц. Епль: «Грамматика кабардино-черкесского литературного языка». – М., 1970, и. 71–76, 110.

Зи щхъэ хүцымыт псалъэнкъ, псалъэ лъабжээ куэд адыгэб-зэм хэтц (епль мы тхылтым, и. 68), ахэр псори аффиксальнэ морфемэу убжынумэ. Зыгъэльягъуэ цЭпапцІэ *мы, мо, а*-хэр ѢыЭцІэм имыгъусэу, белджылыгъэ-падеж кIэух пымыту къагъэ-себэзыркъым, белджылыгъэ-падеж кIэух пымыту «псэуфыркъым» зэрыупцІэ цЭпапцІэ «дар», «дабы»-р, белджылыгъэ цЭпапцІэ «езы»-р, «езы»-м.

Белджылыншагъэ цЭпапцІэу къэтлъытэ «гуэр»-р ѢыЭцІэ, цЭпапцІэ, бжыгъэцІэ («зы») Ѣымыгъуу къагъэсебэзыркъым, частицэм хуэдэц, ауз зыгуерым Ѣыгъусэм деж и мыхъэнэкIэ цЭпапцІэц.

Борыкъей ТI. зэрыжиIэм хуэдэу, еигъэ цЭпапцІэр я лъабжъэкIэ глаголц, «айын»- м къытекIаш, абы щхъэ цЭпапцІэ сэ, уэ, дэ, фэ-хэр пыувэри, дэтхэнэ глаголми зэрышувэм хуэдэу (Епль: Борукаев Т. М. Грамматика кабардино-черкесского языка. Н., 1932, нап. 47).

Г. Турчанинов, Ѣагъуэ М. сымэ жаlэри абы тохуэ (Епль: Г. Турчанинов, Цагов М. Къэгъэльэгъуа лажыгъэ, нап. 77).

Зи щхъэ хүцымыт еигъэ цЭпапцІэхэм еигъэ къызэркI лъабжээ морфемэ йы-р макъзешэ и-м хуэкIуаш, щхъэ префикс-эм хэт э-м, йы-м Ѣыгъу ы-м йы-р «яукъуэдийри»: сэ+йы-→си, уэ+йы-→уи, дэ+йы-→ди, фэ+йы-→фи.

Зи щхъэ хүцымыт еигъэ цЭпапцІэр псалъэухам хоувэ определенеу. Абы Ѣыгъуэ ар зыхэт псалъэ зэппар псалъэ зэппха зэхэльу – определительнэ комплексу Ѣытц: *Сэ си вакъэр зэфIэтхъац. Сабийхэм я Ѣыгъуныр псыф хъуаш.*

Япэ, 2-на щхъэ цЭпапцІэхэр зыхэт определенэхэр нэхъыбэра къызэррагъэсебэзыр щхъэ цЭпапцІэр дэгъэхуауэц, абы къыхэкIкIэ псалъэухам къикI мыхъэнэм зыкIи зимыхъуэжу. Зэгъапц: *Сэ си анэм къилъхуауэ мы дунейм тетыр зы за-кгуэц* (Ад. т.) – *Си анэм къилъхуауэ мы дунейм тетыр зы за-кгуэц; Сэ си вакъэр зэфIэтхъац – Си вакъэр зэфIэтхъац.* Ар апхуэдэу Ѣыхъур щхъэ цЭпапцІэм къикIым хуэдэ (щхъэ) еигъэ

цэлапицэми къокри арц, си-р лъабжытту зехэтц: с-япэ щхэ, закъуэ бжыгъэ, и-м зэрэйр къегъельагъуэ.

Зэрыжытлаши, абыхэм я синтаксическое къалэн нэхъышхъэр определенэу щытынырщ. И щхэ хущымыт еигъэ цэлапицэхэр къагъесбээп сказуемэ, подлежаща, дополненэ (нэгъуэцл псалтьэ и гъусэу). Апхуэдэ къалэн шахым деж, ахэр псалтьэу зэрыштыр нэхъри нэрылъагъу, Йүлшл мэхъу. Псалльэм папцээ: *Уи закъуэ къэклүар?* – *Дауэ сыйзэрымынээшхъеинур, щхэ егъээзыгээ симыгэу сыйцизакъуэнгэ...* Си закъуэ дыдэц... дунейм зыри щызимигэу (К. Т. «Абрэдж», нап. 160). Си щхээнгэ сыаразыкъым а унафэмгээ.

Щанхъэхэм зэрыштылъагъущи, уи закъуэ, си закъуэ, си щхээнгэ псалтьэ зэпхахэм компонент нэхъышхъэр си, уи-хэр арц, «щхээнгэ»-р послелогц, знаменательне псалъэкъым, «закъуэ»-р плъыфэцлэц, си, уи-хэм и определенэу щыти.

Зи щхэ хущымыт еигъэ цэлапицэхэр псалтьэу зэрыштым и щыхъетц псалтьэухам и къуэцкілэ абыхэм я увышлэр: ар зи определенэ щылэцлэм и пэклэ щытщ, зей, зыщыц къэзыгъельагъуэ дэтхэнэ определенэм хуэдэу. Зи определенэ щылэцлэм и пэклэ нэгъуэцл определенэ щытмэ, а определенэм и пэклэ мэув: *Мыр ди благээц – мыр ди урыс ныбжъэггүүц. Уи урысыбээ учебникыр къызэт. Си япон жъауэр къуташ. Мыпхуз-дэхэм деж ди-ри урыс-ри ныбжъэггүүм и определенэц, си-ри япон-ри жъауэм и определенэц, уи-ри урысыбээ-ри учебникым и определенэц, ди, урыс – определенэц, зэлъэпкъэгъухэц, си, япон определенэхэц, зэлъэпкъэгъухэц, запятой дгъэувыну къемызэгъу щытми. И увыклэ елтытаклэ ахэр ешхьц определенэу псалтьэухам къыщыклюэ зыгъельагъуэ цэлапицэхэм. Зэгъапщэ: Си зы дыщэ Гэлзын къуэдащ – Мы си зы дыщэ Гэлзыныр узот. Определенэхэр (си, зы, дыщэ), (мы, си, зы, дыщэ) зэлъэнкъэгъущ.*

Еигъэ цэлапицэ си, уи, ди, и, фи, я-хэр «префиксу щыту, зэпха псалтьэм пымыту нэгъуэцлым пыувэнкілэ хъунуц» жихуалэр тэмэму къыщлэкиныукъым. Атлэ псалтьэу щыткілэрэ, определительне псалтьэ зэпхам и къуэцкілэ адрес определенэхэм япэ йоувэ си, уи, и, ди, фи, я-хэр, зыгъельагъуэ цэлапицэ определенэм нэмыцл, псалтьэм папцэ: *Мы си зы дыщэ Гэлзыныр уз узот. Егъапщэ: Профсоюзхэм я XIX Кээбэрдэй-Балзкээр областной межсоюзны конференцым.*

Адлыгэбээм хэубыдыка щыхъуащ определенэхэм я увышлэр – дэтхэнэ определенэр япэ, дэтхэнэр абы къэлзыклюену. Псалтьэм щхээнгэ мыпхуэдэу къансэлъынукъым: *Мы зы дыщэ си Гэлзыныр, е мыпхуэдэу – Мы дыщэ зы си Гэлзыныр, е мыпхуэдэу – Дыщэ мы зы си Гэлзыныр.*

Префиксым псалтьэ зэригъяклюэ (управлять ицл) хабзэкъым, зи щхэ хущымыт еигъэ цэлапицэ определенэхэр: *Са-*

бийм и щыгъыныр псыф хұуаш. «Сабийм» щыләцілер әргативнә падежным изыгъезувар псальтә (еигъә ціәпапшіл) и-р арщ. «Сабий щыгъыныр псыф хұуаш» жылімә, (зи щхъә хүщымыт ціәпапшіл и-р хәмиту), «сабий»-м падеж формә игъузтыркъым.

Абы нәмышілкіл, псальтә кірындзән (служебнә псальтә) зыпзышіләғиңур псальтерш, армыхъумә префиксским. Зи щхъә хүщымыт ціәпапшіләхәм послелог къепха мәхъу: *Ди деж хәэціләсш; Си щхъәкіл ар сөләзахуәкъым.*

Зәрыщыт хабзәм къышхъәшыкылу определительнә псальтә зәпхам щызәпшіләнкіл хъунущ щыләціләрә 2-нә щхъә ціәпапшіләр. Зәрыгурылуәгъуәши, мыбы щыгъуәм щыләціләмрә ціәпапшіләмрә (зи щхъә хүщымыт) щхъәкіл зәкілуркъым (бжыгъекіл зокіл). Щапхъэ:

*Зәціләләдәу накъыгъә дахәхәр
Паркышхуәм уи щыләфә джанәш (Щ. А.)*

Апхуәдәу къыштагъасәбәпир щыләціләм къигъельтагъуә предметым, цыхум псальтер хуәгъезауә щыжаінум дежш, «*уә паркышхуәм*» жыхуїләу. Ар къышхъәшокі щхъәкіл зәкілуу щыщыт зәпхыкіләм къагъельтагъуәм. Зәгъапхъэ:

*Бахъесен уәрыжъым уи хұущіл
Пиціл ләзепкө хуамышілу щыщытахәм... (Щ. А.)
— Бахъесен уәрыжъым и хұущіл
Пиціл ләзепкө хуамышілу щыщытахәм...*

Нәгъуәші щапхъэ:

*Къэнаш уи псалъәхәр ди гүаззәу,
Поэт Гәзәшхуәм уи уәрәдхәм
Днепр щхъуантіләр дежъууэ. (Щ. А.)*

Студентхәм фи Іуәху дауә щыт?

Зи щхъә хүщымыт еигъә ціәпапшіләхәм я бжыгъә категориер

Еигъә ціәпапшіләхәм и къәхъуныгъем хэт щхъә ціәпапшісы, с, у, ү(ы), йы-хәм къагъельтагъуә предметыр зей щхъәм и закъуә бжыгъә; ә, әы, ф, фы, я-хәм предметыр зей щхъәм и күәд бжыгъә. Абы нәмышіл, еигъә ціәпапшіләхәм яләц яй предметым и закъуә бжыгъә, и күәд бжыгъә. Күәд бжыгъэр (щыләціл, глаголхәм хуәдәу) суффикс -хә-м къегъельтагъуә. Закъуә бжыгъэр (адыгәбзәм зәрихабзәу) суффикс -хә-р псальтәм зәрыпымытміл Іупшіл мәхъу. Нәгъуәшілу жыліләмә, еигъә ціәпапшіләхәм бжыгъиті яләц – зей щхъәм и бжыгъэрә ей пред-

метым и бжыгъэрэ. Псалъэм щхъэкІэ, «сысей»-м щхъэри ей предметы закъуз бжыгъещ, «сысейхэр» – зей щхъэр закъуз бжыгъещ, ей предметыр куэд бжыгъещ; «дыдейр»-м зей щхъэр куэд бжыгъещ, ей предметыр закъуз бжыгъещ; «дыдейхэр» – зей щхъэри ей предметыр куэд бжыгъещ.

Зи щхъэ хущымыт еигъэ ціэпапціехэм зей щхъэм и бжыгъэр еигъэ ціэпапціэм хэт щхъэ ціэпапціехэм къагъэлъагъуз (предметыр зәрейр глагол «ыы»-м къегъэлъагъуз), ей предметым и бжыгъэр щыІецІэм (еигъэ ціэпапціэр зыщыгъум), зи определенем къышигъэлъагъуаш. Псалъэм папціекІэ: «си тхылъхэр», «ди жәмымыр».

Еигъэ ціэпапціехэм я склонене

Зи щхъэ хущымыт еигъэ ціэпапціехэр склонять мәхъу, причастиер, плъыфәцІэр зәрыхъум хуэдәу, мыбелджылы склоненәм тетуи белджылы склоненәм тетуи.

закъуз бжыгъэ

Им.	сысей, фыфей
	сысей-р, фыфей-р
Эрг.	сысейм, фыфей-м
Посл.	сысей-кІэ, фыфей-кІэ
	сысей-м-кІэ, фыфей-м-кІэ
Обст.	сысей-уә, фыфей-уә
	сысей-ра-уә, фыфей-ра-уә

куэд бжыгъэ

сысей-хә-щ, фыфей-хәщ
сысей-хә-р, фыфей-хә-р
сысей-хә-м, фыфей-хә-м
сысей-хә-кІэ, фыфей-хә-кІэ
сысей-хә-м-кІэ, фыфей-хә-м-кІэ
сысей-хә-у, фыфей-хә-у
сысей-хә-ра-уә, фыфей-хә-ра-уә

Зи щхъэ хущымыт еигъэ ціэпапціехэм падеж, бжыгъэ аффиксхэр къыпсыувәркым. Ахэр зыпынувәр ціэпапціэр зи определенә щыІецІэрш: *си тхылъхэр, фи машинәмкІэ, и ныбжъэ гүурауз*.

Еигъэ ціэпапціехэм синтаксис и лъэнныкъуэлә я Йүэхур Йүпшіц. Зи щхъэ хущымытхэм псалъеухам нәхъыбәу щахырзы къаләнш – определенәш: Чәсей хужь джанәхэр ди хъәсәм *Уи дыгъэ нәпсымкІэ къышох* (Щ. А.); Гъатхэм фіэмыкЫуә фи бригадәм *Си цІэр яхәтхи дыздәгъелажъэ* (Щ. А.). Ауэ зи щхъэ хущымыт еигъэ ціэпапціехэр последог щыгъуу къэгъесәбәмә, ахэр подлежащау, дополненәу псалъеухам хәувәнуш; Ди деж хъәщіэ щІесц (щІесц – сказуемәш, хъәщіэ – подлежаще, Хәтхә деж? Ди деж – дополненәш); *Си щхъэкІэ ар иғзууу къызолъытә*. (Си щхъэкІэ – подлежаще, къызолъытә – сказуемә).

Зи щхъэ хущымыт еигъэ ціэпапціехэр псалъеухам хәувәркым определенәу. Абы и къалән нәхъыщхъэр сказуемәу щытынырапш: – *Хәжы, унафәр ууейщ, уә пицЫымкІэ сыарәззыш* (Щ. А.).

Щынэцір щынапшылым деж (н.ж. зи щхэ хуңымыт еигъэ ціәпашылак) предметыр гъебелджылауэ щыншылым деж), зи щхэ хуңыт еигъэ ціәпашылактар псалъеухам щыхъунуш подлежащэ, дополнене: *Дыдейр* (*ди топджеңгүхэр*) фыфейхэм текидац.

Зыгъезж ціәпашылактар

Зыгъезж ціәпашылак «езыр», си щхээкі, и щхээкі, н.

Последог «щхээкі»-р къыттехъуклац щхэ щынэцім икіи къагъесәбәп зи щхэ хуңымыт ціәпашылак «си, уи, и, фи, я-хәм щыгъуу.

Зыгъезж ціәпашылак «езыр» сый щыгъуи белджылы склоненем тетущ къызэррагъесәбәпир: им. *езыр*, эрг. *езым*, посл. *езымкі*, обст. *езирауу*.

«Езыр»-р къагъесәбәп къыттригъезжуре: *езыр-езыру мәпсәу*. Зыгъезж ціәпашылактар подлежащэу, дополненеу псалъеухам хоувэр: *Си щхээкі сымарэзыш а унафэмкі*. *Езыр къакыткары къызажи*. *Езым зыхуэзгъеззенчи жесінші*.

Зыгъезж ціәпашылак «езыр» – определенеу псалъеухам щыхъувәм деж, зи определене щынэцім япә итынкіи яужь итынкіи хуңунуш. Щынэцір яужь щитым деж, определенәми зи определенәми падеж кіеух япоувәр, приложенәмә зи приложенәмәрещхуу: *Бригадирар езыр губгүүэм щынэці*. Щынэцім япә щитым деж *езы-м* падеж кіеух шыгувәркүм, ар зыпувәр щынэцілар арш: *Езы бригадирар губгүүэм щынэці*.

Мыхъуныгъэ ціәпашылактар

Мыхъуныгъэ ціәпашылак «зыри-р» адрей падежхәми иту къагъесәбәпир. Ар къытеклац бжыгъэці «зы-м», падеж кіеуххәм языхәэ, суффикс -и- шыгувәри. Им. *зы-ри*, эрг. *зы-ми*. Мыбы щыгъүәм аффикс -р, -м-хәм белджылыгъэ мыхъэнә ялеу къышылакнукүм. Посл. *зы-кіи*, обст. *зы-у-и*. Последожнә, обстоятельственә падежхәм щитым деж, мыбелджылы склоненәм и кіеухыр поувэр.

Мыхъуныгъэ ціәпашылак «зыни-р» определенеу щыншытим деж, зи- «ынхъэр щынэцім и пәкі мәув, суффикс -и-р щынэцім поувэр: *Зы машини щынеки* а гүзегүм.

Определенәм нәмышылак «мыхъуныгъэ ціәпашылактар» псалъеухам хоувә подлежащэу, сказуемеу, дополненеу: *Щаки* зыри *къиукакъым*; *Ар зырикіш*.

Мыхъуныгъэ ціәпашылак «зыхэт» псалъеухар сый щыгъуи щыншытим мыхъуныгъэ псалъеухауэ (щымыненгъэ префикс *мы-* е щымыненгъэ суффикс -күм сказуемәм хэтш). *А йүэхумкі* мыхарэзыуэ зыами жиакъым.

Белджылыгъэ цЭпапцІхэр

Адыгэбзэм хэтц мы белджылыгъэ цЭпапцІхэр: *псори, хэти, сыйти, дэтхэнэри.*

Белджыгъэ цЭпапцІхэм къагъельгъуэ зытепсэлъыхыр насы, къанэ щымыІэу къызэшшэубыдэнэгъэ.

Белджылыгъэ цЭпапцІхэр *псори* къыхэшшыкIахэц: *псори-р* – *псэу* глагол-причастием къытехъукIаш. Абы падеж кIэухри суффикс *-и-ри* хэтц; *хэти, сыйти* – относительнэ цЭпапцІхэм, *сыйт-м* къытекIаш, суффикс *-и-р* пыувэри; *дэтхэнэри-р* относительнэ цЭпапцІдэ *дэтхэнэ-м* къытекIаш, падеж кIэух (*псори*), суффикс *-и-р* пыувэри. Суффикс *-и-р* союз-суффикс *-и-р араш.*

Послелог (глагол) *къэс-р*, псальз зэпха хэт *ейри, сыйтым ейри, щхъэж, сыйт хүэдэхэри-хэр* къагъэсэбэп белджылыгъэ цЭпапцІхэм хэвээ (Пщэдджыжь къэс физзарядкэ Ѣын хуейщ); *Щхъэж и къалэныр ешІэж.*

Белджылыгъэ цЭпапцІхэм я склоненэ

Белджылыгъэ цЭпапцІхэр зэхуэмьдэу склонять мэхъу. ЦЭпапцІхэм хэти-р мыбелджылы склоненэм тету склонять мэхъу. Сыйтыр мыбелджылы склоненэм тетуи белджылы склоненэм тетуи склонять мэхъу. *Щхъэж, къэс-хэр склонять хъуркъым.*

Белджылыгъэ цЭпапцІхэм *псори, дэтхэнэри-хэр* белджылы склоненэм тетуущ зэхъуэкIа зэрыхъур. ЩыІэцІэм я определенэу щыцтым дэж белджылыгъэ цЭпапцІхэм *псори-ми Ѣын* Ѣын эми падеж кIэух пыувэну къозэгэ, приложенэмрэ зи приложенэмрэ ешхъу: *Студентхэр псори лекцэм къэкIуаш.* Егъа-п Ѣэ: *Студент псори лекцэм къэкIуаш – Псори студентхэр лекцэм къэкIуаш.*

Им. *хэти, сыйти, сыйтри, псори, дэтхэнэри*

Эрг. *хэтми, сыйми, псоми, дэтхэнэми*

Посл. *хэтки, сыйки, сыйтымки, псомики, дэтхэнэмки*

Обст. *хэтти, сыйти, сыйтраши, псораши, дэтхэнэраши*

Белджылыгъэ цЭпапцІхэр псальзухам хоувэ пкъыгъуэ зэмымлэужыгъуэу.

Белджылыншагъэ цЭпапцІхэр

Белджылыншагъэ цЭпапцІхэм гуэр, зыгуэр-хэр. Белджылыншагъэ цЭпапцІхэм къагъельгъуэ зи гугъу ящI предметыр (шытыкIэр е бжыгъэр) абыхэм тэпсэлъыхыхэм дежкIхэм белджылыгъуэ зэрыштымытыр.

Белджылыншагъэ цЭпапцІхэм зыгуэрыр къыхэшшыкIаш: *гуэр-м,*

бжыгъэцлэ зы- пыувэри, зы-м и семантикээр фIækIуэдац. Зы- гуэр-м зы Iыхъэр щыIәцIэм и пәкIа, гуэр-р щыIәцIэм и ужъкIе мэув.

Белджылыншагъэ гуэр-р падежкIе зэхъуэклэ мэхъу, мыбелд- джылы склоненэм тету, ауз именительнэ, эргативнэ падежхэм я кIэуххэр ягъуэт: ЩIалэ гуэррыр кзэкIуаш, зыгуэрым къыбжилац а хъыбарыр.

Белджылыншагъэ цIәпапцIэ зыгуэр-р псальзухам подле- жащэу, дополненэу, определенэу, сказуемэу хоувэ: ПицIантIэм зыгуэр (подлежащэц) къыбыхъаш. Ар зыгуэркIэ (дополненэц) къыззэупцIаш. Абы зы Iуэху гуэр (определенэц) иIещ. Абы жиIэнур зыгуэрц. Гуэр-р щыIәцIэм щыIымыгъуу къагъэсэбэ- пыркъым. Псалъзухам зэрыхъувэр определенэущ: Сэ Iуэху гуэркIэ сыноупцIынумт. Зи определенэм и ужъкIе здэувыр. Суффикс -хэ-ри падеж кIэухри зыпнувэр гуэр-ри; Хадэм шкIэ гуэрхэр къихъаш.

Белджылыншагъэ цIәпапцIэ – суффикс -ла-р глаголым пыту къансаль икИи ятх: ПицIантIэм къыбыхъаш. Абы къыбжилала? Ари мыхъэнэкIэ похъу «зыгуэр», «гуэр»-хэм.

ГЛАГОЛ

ГлаголкIэ зэджэр псальз лъэпкъыгъуэц, лэжьыгъэ (кIуэ, еплэ, лажъэ, жыIэ, н.), щытыкIэ (жей, щыс, щыт, гүпсысэ, н.) къэзыгъэлтъягъуэу.

Глагол псальз лъабжъэхэм (псалъзкъхэм) я структурэр ешхьцI цIэхэм (щыIәцIэ, плъыфэцIэхэм) я структурэм: псальзкъ къыхамыщыкIахэр (лъабжъэр) пычыгъуэ закъуэу, макъ дэкIуашэцIа къыщыдээрэ макъзешэ э-кIэ е ы-кIэ иухуу: кIуэ, щIы, хыы, вэ, тIы, сэ. НэгъуэцIу жыплэмэ, глаголым и струк- турэр тохуу глаголым и унафа наклоненэ формэм: щыIэныгъэм 2-нэ щхъэ закъуэ бжыгъэ: уэ кIуэ, жыIэ, псальз.

Глаголхэр щыIәцI къыхамыщыкIахэу (еплэ щапхъэ къехъа- хэм), къыхамыщыкIахэу (Глагол къыхамыщыкIахэр нэхъыбэу къи- зэрыхъур префикскIэц: къакIуэ, нахэ, щыс, еплэ, бгъэдэт, хүэцI, щIэкI, н.), глагол зэхэлтхэу (къоIумылауэ, елъэпауэ, ежэх, си- жеин къокIуэ, фIыуэ лъагыу, н.).

Глаголхам яхэтцI нэгъуэцIым къытэмыхиIари (первичнэрэ) нэгъуэцI псальз лъэпкъыгъуэхэм къытэхъукIари.

Глагол псальзкъ къыхамыщыкIахэм яхэтцI морфемэ куэду зэхэт. Псалъз нэхъ къыххэр зэхетынкиIа хъунущ морфемипцIу, нэхъыбэу. Псалъз папцIэ: зы-щы-ф-хуэ-з-гээ-зэ-жы-фы-х-э-ну- къым – псальз формэр мыхъэнэ зиэ Iыхъэр – морфемэ 12 зэхэтцI.

Глагольэр щыIәцIэ, плъыфэцIэхэм елъытауэ морфология и

лъэныкъуәкіә къулейш. Абы иәңг категориехәу – щхъэ, бжыгъэ, зәман, лъәләс//лъэмүәс, наклоненә, динамичность//статичность, каузатив, и.

Глаголым иәңг формәу деепричастие, инфинитив.

Глаголым иәңг модальность къезыгъэльгъуэ сүффикс зыкъом. (*Еплә* наклоненәхәм деж).

Глагол лъәләсхәмә глагол лъэмүәләсхәмә

Глаголхәр түүэ зәщхъәшокI – глагол лъәләсәрэ лъэмүәләсхәрэу. А түр зәщхъәшокI синтаксисекәли морфологическәли.

Синтаксисекәләз зәрызәшхъәшыкIыр: Глагол лъәләсым пышла мәхъу именительнә падежым ит щыләцIә прямой объекту щыту, эргативнә падежым ит щыләцIә, реальнә субъекту щыту: *ПхъацIәм пхъэр зәпех, фызым джәдыйр егъашхэ, дыггуужым шыдыйр ишхащ.*

Аращи, глагол лъәләсхәм эргативнә конструкция къызәрагъәпәш. Глагол лъәләсхәр щхъеуэ түе и нәхъыбә зиңгә глаголхәш.

Глагол лъэмүәләсхәм прямой (ближайший) объект къахуз-кIуәркъым, реальнә субъектыр именительнә падежым итци, и.ж. именительнә (номинативнә) конструкция къызәрагъәпәш: *Мәләр мәхъуакIуэ. Псыр къишащ. Жыгхәр къәгъегъаш.*

Глагол лъэмүәләсхәр щыләцI зы щхъэ фIәкI зимиIәу, щхъеуэ түе и нәхъыбә зиңгәу. Мыбдеч къызыыхъа глагол лъэмүәләсхәр зы щхъэ фIәкI зимиIәхәш.

ЩхыитI, щхыицI зиңгә глагол лъэмүәләсхәм субъектым нәмышI, къыхуокIуэ/къаша щыләцIә, косвеннә объекту щыту эргативнә падежым иту: *Щалэр хъыджәбзым поплээ.*

ЩхыицI зиңгә глагол лъәләсым субъектым, прямой объектым нәмышI, эргативнә падежым ит косвеннә объекту щыту эргативнә къаша: *Профессорым студентым тхылзыр иритащ. Хъыдҗәбзым гъуэгүрыкIуэм псы къыхуущIихащ.*

Морфологическәләз зәрызәшхъәшыкIыр. Глагол лъәләсхәм япә щхъәми, 2-нә щхъәми, 3-нә щхъәми субъектым и щхъэ къызыгъэльгъуяущ: *Сә сочиненә сотх, уә сочиненә уотх, абы сочиненә етх.*

Глагол лъэмүәләсхәм (лъәләсхәм къашхъәшыкIыу) 3-нә щхъәм и щхъәр къэгъэльгъуя щыхъуркъым префиксикIә: *Ар тхылзь иоджә; Ар мәз кIуаш.*

Субъектым и префиксымә объектым и префиксымә пса-лъем щаIә зәкIәльтыкIуәкIәмкIи зәщхъәшокI глагол лъәләсымә глагол лъэмүәләсымә: щхыитI зиңгә глагол лъәләсым прямой объектым и префиксир пса-лъемкIә япә итци, субъектым и префиксир абы и ужъкIә пса-лъем и гъунагъуу щытицI: *Сә уә узолзагъу; Да фә фыдоцIиху. ЩхыитI зиңгә глагол*

лъэмыйесым субъектым и щхъэ префиксир япэ итщ, косвенна объектым и префиксир етIуанэу щытщ, лъабжъэм и гъунэгъуу: Сэ уэ си-ны-п-н-о-плээ. Сэ фэ си-ны-в-оупицI.

Зышхъэ фIэкIа зимыIэ глагол лъэлесхэр

ИщхъэкIа зерыштыжылащи, щхъитI зиIэ глагол лъэлесым прямой объект къишэ хабзэц икIи абы ищхъэри къыштыгъэльэгъуа мэхъу глагол лъэлесым, субъектым и щхъэм нэмьшI. Абы уэ у-е-хуапэ. Апхуэдэ глагол зыбжанэм префикс зы- япнува наужь, прямой объект къыхүемыкIуэжу субъектыр езыр объект-уи щыту мэхъу. Абы з-е-хуапэ, и.ж. абы езыр ехуапэ – жиIэу къикIыу. Апхуэдэ форма зиIэ глаголыр (зыгъээжыр) глагол лъэлесу къонэ, абы субъектым и щхъэ префиксир иIэнуш, мыбдеж иIэц щхъэ префикс е-. Зэгъяаш: *Хъыджэбзым хъакъушиквур итхъещIац – Хъыджэбзым э-и-тхъещIац*.

Лабильнэ конструкцэ зиIэ глаголхэр. Глагол лъэлесхэри глагол лъэмыйесхэри зэцхъэшцокI я мыхъэнэкIэ. Глагол къыхэмьшIыкIа зыкъомыр сый щыгъуи глагол лъэлесу щытщ, эргативнэ конструкцэ къызэрагъэпэшцу – стабильнэ конструкцэ: Абы унэ ищIац; *Дыгъэм щIыIэр къигъэтIесхъац* (Къ. Хъ.).

НэгъуэшI глагол зыкъомыр сый щыгъуи глагол лъэмыйесу щытщ, номинативнэ конструкцэ къызэрагъэпэшцу: *ЩIалэр мэлажъе; Ар Ѣысц; Уэ уокIуэ*.

ИжъкIа уIэбэжмэ, глаголхэм яIэу щытар лабильнэ конструкцэш: а зы глагол къыхэмьшIыкIам къызэригъэпэшцу зэм эргативнэ конструкцэ, и.ж. глагол лъэлесу къакIуэу, зэм номинативнэ конструкцэ къызэригъэпэшцу, и.ж. глагол лъэмыйесу къакIуэу.

Иджырей адыгэбзэм къыхэнаш лабильнэ конструкцэ зиIэ глагол. Псалъэм папщIа, вэ-: *Тракторыр мавэ* – глагол лъэмыйесу къэкIуаш; *Тракторым щIыр е-вэ* – лъэлесу къэкIуаш; *ТIатэ* – лъэпсыр мэ-тIатэ (глагол лъэмыйес). Абы лъэпсыр етIатэ (глагол лъэлес); пщIэ: *Ар ма-пищIэ* (глагол лъэмыйес); Абы хадэр е-пищIэ; (глагол лъэлес); си-: *пхъэр мэ-с* (глагол лъэмыйес); *МафIэм пхъэр е-с* (глагол лъэлес); къутэ: *Стаканыр мэ-къутэ* (глагол лъэмыйес); *Сабийм стаканыр е-къутэ* (глагол лъэлес).

Лабильнэ конструкцэ зиIэ глаголхэм яхетщ макъзешэ э-кIэ иухыни, макъзешэ ы-кIэ иухыни: вэ-: *ма-вэ, е-вэ, си-: мэ-с, е-с*.

ИжъкIа уIэбэжмэ лабильнэ конструкцэ зиIэу щыта глагол зыкъомыр зэцхъэшцокI хъуаш псальзпкъыр (лъабжъэр) зэриух макъзешэмкIэ: глагол лъэмыйесыр э-кIэ иухыу, лъэлесыр макъзешэ ы-кIэ иухыу:

лъэмыйэс:

дэ - ма-дэ
кIуэ - ма-кIуэ
тхэ - ма-тхэ
шхэ - ма-шхэ
жэ - ма-жэ
тэ - ма-тэ
бзэ - ма-бзэ
тIэ - ма-тIэ

лъээс:

ды-ед
кIу - екIу
тхы - е-тх
шхы - е-шх
жы - е-ж
ты - е-т
бзы - е-бз
тIы - е-тI

Глагол лъэмыйэсыр лъээсым хуэкIуэн. Глагол лъэмыйэсыр лъээсым хуокIуэ, каузатив префикс гъэ- пыувэмэ. Зы щхэ фIэкIа зимыIэ глагол лъэмыйэсыр щхыитI зиIэ глагол лъээс мэхъу, префикс гъэ-м къища щхъэр/щыIэцIэр субъекту щыту, гъэ-р щыпымытым субъекту щытар объект хъууэ. Зэгъап-щэ:

Зы щхэ фIэкIа зимыIэ глагол щхыитI зиIэ глагол лъээс:
лъэмыйэс:

лыр мавэ
еджакIуэр матхэ
шыр мажэ
сабийр щысц

ПшафIэм лыр егъавэ

егъэджакIуэм еджакIуэр
егъатхэ
щIалэм шыр егъажэ
анэм сабийр щигзэсц.

ЩхыитI зиIэ глагол лъэмыйэсыр щхыиш зиIэ глагол лъээс мэхъу, префикс гъэ-м къиша щхъэр/щыIэцIэр субъекту, гъэ-р щыпымыгувэм субъекту щытыр прямой объекту, косвенна объекту щытар апхуэдэу къэнэжу щыту. Зэгъап-щэ:

щхыитI зиIэ глагол лъэмыйэс: щхыиш зиIэ глагол лъээс:

ар псы йофа
щIалэр хъыджэбзым йоплэ
ар мыIэрысэм йодзакъэ

абы ар псы иргэвафэ
Абы щIалэр хъыджэбзым ере-
гъэлэль
абы ар мыIэрысэм иргээдзакъэ.

Глагол лъээсым лъэмыйэсыр лъэмыйэсым хуэкIуэн. Глагол лъээсым лъэмыйэсым хуокIуэ, абы префикс ээ пыувэмэ. Зэгъап-щэ: Хъэм къупицхъэр ешх - Хъэхэр зэроих; Абы ар къеши - Ахэр зэроиш.

Префикс ээ- зыпывэ глагол лъээсым прямой дополнене къыхуэкIуэркъым, и субъектри именительнэ падежырщ зэргүвер.

Глагол лъэлэсүр глагол лъэмьїесу къагъесәбәп. Адыгәб-
зәм глагол лъэләс зыбжанә иїәш лъэмьїесу къагъесәбәпү.

глагол лъэлэсар лъэмьїес мыхъэнә иїәу къэгъесәбәпауэ.

Фызыым абгүүәм джәдыйкIә
кърех.

Бошкәм мә кърех.

Сымаджәм аптекам хүщхүэ Аптекәм хүщхүэмә къышIех.

къышIех.

Хъыдҗәбзым блынджаңәм Хъыдҗәбзым дыхумә къыкIәрех.

сурэтыр къыкIәрех.

Бжъэм матәм фо дишIаш.

ГъуэлъыпIәм гъуанәдәс дишIаш.

Щапхъәхәм зәрышытльагъущи, щыхыщ зиїә глагол лъэлэсүр лъэмьїесу къыщагъесәбәпым деж зы щхъэр фIокIуэд, субъектым и щхъэр (фызыым, сымаджәм, хъыдҗәбзым, бжъэм). Прямой объектыр грамматическә подлежаще мәхъу (мә, хүщхүэ, дыхумә, гъуанәдәс).

ЩхыитI зиїә глагол лъэләсхәр лъэмьїесу къыщигъесәбәпым деж зы щхъэр фIәкIа имыїәу къонә, субъектым и щхъэр фIокIуэдри (фызыым, щIаләм, лыжым) прямой объекту щытар грамматически подлежаще мәхъу (урокыр, уәшхыр, уэсыр).

щхыитI зиїә глагол лъэләс

лъэмьїесу къагъесәбәп

фызыым жышицIэн шухащ
щIаләм ефән къиубләжаш
лыжым хъыбарыр
къригъәжъәжаш;

кинор/урокыр шухащ
уәшхыр/м къиубләжаш
уэсым/р къригъәжъәжаш.

Лъэмьїес мыхъэнә иїәу къагъесәбәп глаголым пытш глагол лъэләсүм ешанә щхъем деж иїә хабзә е-, йы/и (ит зәманым е-бләкIа, къәкIуәну зәманым йы-). Е илъ ищхъэмкIә щапхъәхәм. Ауэ е-, йы/и-м мыбы щыгъуәм къагъәлъагъуәркъым субъектым е объектым и щхъэ, и.ж. морфемәу щыткъым (*ПищәфапIәм нащәмә къышIех; Уәшх къызәпхедз; Мазэр шубыдаш*). Глагол лъэмьїесүм деж ешанә щхъем субъектым и щхъэ зәримыїәм ешхъу, лъэмьїесу къагъесәбәпами иїәкъым.

Апхуәдә глаголхәр псальальәм шратхәм деж абыхәм йы-/и-р пытын хуейш, йы-/и-р псальәпкъым щыщ хуәдә хъуауә (глагол лъэләс мыхъэнә щиїәм къышхъәншыкIу). Зәгъап-щә:

дишIэн
кърихын
къыттрихуэн
къызәпхидзын

дәицIэн
къихын
къыттехуэн
къызәпхидзын

иүбүйдүн
щИшщІэн(кIэртIоф)

убыдын
щІэшщІэн

Глагол лъэмүйэсу къэгъесбәпахәм яхәтиң щхъәүә тү зиң: субъектым и щхъәрә объектым и щхъәрә. Абыхәм субъектым и щхъәр нулевой морфемәкIә къэгъальәгъуа хъууә щытмә, объектым и щхъәр къэгъельәгъуа щохъуа щхъә префикскIә:

о с о
үә дыхумә къы-pI-кIә-re-x
о с о
фә дыхумә къы-f- кIә-re-x
о с о
абы дыхумә къы-kIә-re-x
о — с о
абыхәм дыхумә къ-a-kIә-re-x

НэгъуәңI щапхъәхәр: Сә щIыIә с-худ-e-ху; Абыхәм щIыIә я-ху-
д-e-ху; Сә дыгъэ къы-c-t-re-дзэ; Уә жыы къы-pI-щI-i-хунц.

Глагол лъэмүйэсу къэгъесбәпа глагол машIә дыдэр хъэләмәтиң, субъектым и щхъә къышыгъэлъәгъуа хъууә зерыштымкIә. Ар апхуәдэу щыхъур субъектым и пIә иува объектыр щхъә цәпапщIәу щыштым дөжщ. А щхъә префиксыр мәув субъектым и морфемәу щыта, ауз лъэмүйэсу къышыгъесбәпам деж морфемәу щымытыжым и пәкIә:

с с
Сә ар жейүэ с(ы)-ри-хъэлIаш
с с
Ар ар жейүэ и-ри-хъэлIаш
с
Ар ахәр жейүэ я-ри-хъэлIаш.

НэгъуәңI щапхъәхәр: Уә сә фIыуэ у(ы)-къыз-i-хъэ-лIаш; Дә
жыыуэ ды-кә-ри-хъэлIаш.

Лъэмүйэсу къэгъесбәпа глагол лъэIәсхәм яIәш дэтхәнэ глаголми иIә хабзә зәман, наклоненә формәхәр: уэшхыр къеубләж; пIашер трихужынчи, уәфI хъужынчи; гүүелтүпIәм гүуанәдэс динIәгъаш; гүэнүм дзыгъуэ щIимышIашәрәт; жыгым хъәпIашIә пишIамә, хүшхъуэ таутхән хуейш; Гүэдзым щхъәмыйж къишиIаш.

Префикс фIэ-, ЫэцIэ-, хуз- (хузэфIэккын/хузэфIэмккын) зиэ глаголхэр лъэмьиэсу, уеблэмэ ахэр зыпыува глагол лъэ-Іэсхэр лъэмьиэс хъуауз къалъытэ (Грамматика 1970 г., 117; Грамматика адыгейского языка, 1966, нап. 98, 167): фIэфIын, хүэшхын, къыфIэцIын, иIэн. Сымаджэм мыIэрысэр хуюш; Студентым тхылъыр иIэц; псалъэухахэм подлежащэу (грамматическая подлежащая) къышалъытэр мыIэрысэр, тхылъыр псалъэхэрш; сымаджэм, студентым – псалъэхэр дополненеу е логическое подлежащая ябж.

Хүэшхын, иIэн, фIэфIын, къыфIэцIын глаголхэр лъэмьиэсу къышалъытэм и щхъэусыгъуэу ягъэув 3-нэ щхъэм закъуэ бжыгъэм и префикс зеримыIэр (глагол лъэмьиэсым зерыхабзэу).

Мы глаголхэр лъэмьиэсу къеплъытэныр, ди гугъэмкIэ, тэмэмкъым. Яперауэ. Мы глаголхэм 3-нэ щхъэм и куэд бжыгъэм деж яIэц префикс: Сабийхэм мыIэрысэр я-хуюш; Студентхэм тхылъхэр яIэц; Абыхэм ахъшэр я-ІэцIэшхыхъаш; ТхъэкIумэкIыххэм пхъыр я-фIэфIщ.

ЕтIуанэрауэ. 3-нэ щхъэм закъуэ бжыгъэм деж щхъэ префиксир (иджыри) къансэльу ухуозэ: Сабийм шэ и-фIэфIщ (ГКЯ, 99). Нэхъапэм къансэльу щытащ: Арищъэ, Бзаджэ-батыр къулай хүэхъури кхъуэм и тхыцIэ къохуэри тесуэ и тхъэкIумитIыр игыгъыу ѢIэпхъуэжащ, жылэ зылтагзум и-фIэхъэлэмэту (ФА, 248).

Каузатив префикс гъэ- глагол лъэмьиэсым пыувэмэ, ар глагол лъэлэс хъууз жыдоIэ. Префикс гъэ- зыпыт глаголым префикс хуз- пыувамэ, апхуэдэ глаголми 3-нэ щхъэм закъуэ бжыгъэм субъектым и щхъэр къэгъэлъэгъуа зерыхъур нулевой морфемэц (Лыр мавэ – Абы лыр егъавэ – Абы лыр хугогъавэ; Комбайныр жэлажъэ – ЩIалэм комбайныр егъэлажъэ – ЩIалэм комбайныр хугогъэлажъэ), мыбы щыгъуи глаголыр лъэмьиэсу къэлъытэн хуеймэ.

Ещанэрауэ. 1-2-на щхъэхэм я префиксир глагол лъэлэсым и префиксым хуэдуу макъзешэ имыгъусэу щытыщ (*с-хуюш*, *ф-хуюш*). Щхъэ куэд зиэ глаголхэм субъектым, объектым я щхъэ префиксам я зэкIэлъыкIуэкIэр хуэдэц глагол лъэлэсхэм абыхэм щаIэ зэкIэлъыкIуэкIэм: Зэгъапщэ: Сэ уэ у-къы-с-хүэIэтнынукъым – Сэ уэ у-къэ-с-Іэтнынукъым.

Къумахуэ М. мыбы и йүэхүккэ жиIэр тэмэмц: Аффективные глаголхэр бзэм ѢIэуэ къышыхъуаш, морфология и лъэнэкъуэкIэ абыхэм я ухуэкIэр-зэкъуэкIыкIэр ирикъуу глагол лъэлэсым ешхъу щымытыж хъури (СИГАЯ, 345).

Префикс фIэ-, хуз-, ЫэцIэ- зыпыува глаголхэр лъэмьиэс хъуауз ахэр сказуемэу зыхэт псалъэухахэм инверсивные конструкции

рукцэ ялэу къэпльтыг хүэдизу къышхъэшцыгыныгэя ялэк'ым абыхэм. Ахэр глагол лъэлэсу, эргативнэ конструкцэ къыззрагъэ-пэшу къэпльтыг хуунущ. Абы нэмьшцікэ глагол лъэлэсу къышалтыг щхэ префикс зэрыптиг къудейр арак'ым. Альхүэдэу глагол зыбжанэ ялэц бзэм. (Е плъ АГ, 78, 79).

Динамическэ, статическое глаголхэр

Адыгэбзэм глаголхэр зэшхъэшцокI динамическэрэ статическэу.

Динамическэ глаголхэм къагъэлъагъуэ лэжыгъэ (ищIэр, илэжьыр, здэклуэр) Сэ сожэ, уэ уокIуэ, ар мэлажъэ, дэ доджэгу, фэ фоджэ.

Статическэ глаголхэм къагъэлъагъуэ щытыкэ: сэ сы-щысиц, уэ ущытиц, ар щылъиц, абы илэц, дэ дыхуейиц, абы илыгъиц, фэ фиыгъиц. Статическэ глаголхэр куэд хъурк'ым.

Лъэлэс/лъэмьлэскэ ялгыгъу щытуу щытмэ, динамическэ глаголхэр щылэц лъэлэсүи (сэ бостей сод, абы тхылэ етх, уэ пхээ уокхутэ), лъэмьлэсүи (ар мавэ, уэ уотхэ, сэ сокIуэ, дэ доп-салээ, ар мэгушыгI). Статическэ глаголхэр лъэмьлэсхэн «Иггэын», «щыггэын» глагол фэлкI къэмьнэу (Е плъ ищхээкэ шапхъэхэм).

Динамическа глаголхэмрэ статическа глаголхэмрэ морфологическэкэ ялгыгъу щытмэ, динамическэ глаголхэм ит зэманным деж. Динамическэ глаголхэм ит зэманным деж япоувэ префикс о-, 1, 2-нэ щхъэхэм глагол лъэлэсми, лъэмьлэсми: с-о-кIуэ(r), у-о-плъэ(r), д-о-тхы(r), ф-о-щIы(r).

Ещанэ щхъэм инфинитивым деж косвеннэ объектым и префикс е- зиэ глагол лъэмьлэсым динамичность къигъэлъагъууэ префикс о- поувэ: й-о-джэ, й-о-плъ, й-о-дзакъэ, й-о-упцI. Адрей глагол лъэмьлэсхэн префикс мэ- поувэ: ма-кIуэ, мэ-псалъэ, мэлажъэ, мэ-псэу. Глагол лъэлэсым префикс э- поувэ, адьгейбзэм щхъэ исоми зэрыптигъу: й-э-тх, й-э-щI, й-э-лъагъу. Куэд бжыгъэм деж э-р щIехъумэ (пех) куэд бжыгъэм и префикс а-м: й-а-тх < -й-э-а-тх, й-а-щI < -й-э-а-щI.

Абы нэмьшцI динамическэ глаголхэм ялэц факультативнэ суффикс -р: мэлажъэ/мэлажъэ-р, йоджэ/йоджэ-р, соцI/соцIы-р, сольагъу/сольагъу-р.

Статическэ глаголхэм префикс о-, э-, мэ-р ялэк'ым, ауз динамическэ глаголхэм къашхъэшцыгыну абыхэм ит зэманным деж щылэнгъэм и суффикс -щ поувэ: сыщыт-щ, ущыс-щ, илыгъ-щ, илэ-щ, щыгъ-щ, дыхуей-щ.

Дэтхэнэ статическэ глаголри динамическэ мэхъу, абы префикс о-, э-, р-(блэкIа зэманным деж) пыувэмэ:

статически глагол

динамически глагол

ар щытиш	ар щот(ыр)
ар щысиш	ар щос(ыр)
ар щылъиш	ар щолъ(ыр)
ар щыст	ар щысырт.

Статически глагол *иЫгъищ*-м префикс э- поувэри динамически глагол мэхъу: *й-э-Иыгъищ*(ыр).

Динамическая глаголхэм хуэдэу, статическая глаголхэм яхэтцизы щхэ фIэкI зимиыэ (*ХъэцIэр щытиш, ар щысиш*), щхитI зийн (*Сабийм тхыль иIащ, абы ар иЫгъищ*), щхищ зийн (*тхуиIыгъищ*). Абы дэ сабийр *тхуиIыгъищ*.

Глаголым и залог категориер

Залог категорием къегъэлъагъуэ лэжыгъэр зылэжымрэ (субъектымрэ) объектымрэ яку дэлъ зэхүүчтийкIэр, глаголым и формэмкIэ къагъэлъагъуэр. Апхуэдэу щыщыткIэ, субъектымрэ объектымрэ я зэхүүчтийкIэ дэтхэнэри залогыу щыткын, атэг глаголым абы и грамматическое формэ щигъэтэйм дежц. Залогхэм ягъует префикс зы-, зэ-, зэлэжь причастие формэ: (*щIащ (щIа хъуащ), тхащ (тха хъуащ), вайщ (ва хъуащ)*): *ЩIыр фIыуэ вайщ(ва хъуащ)*.

Глаголым къигъэлъагъуэ лэжыгъэр субъектым зэрыхүүчтийр щхэ префикскIэ къегъэлъэгъуа мэхъу, щхээр бжыгъэкIэ ар подлежащэм зэрекIумкIэ. Лэжыгъэр (действие) объектым зэрыхүүчтийр адыгэбээм къегъэлъэгъуа щохъу: 1. глаголым объектыр падежкIэ зэригъякIуу щыту; 2. глаголыр щхээр бжыгъэкIэ объектым екIуу щыту. Щапхъэ: *Сэ уэ тхыльыр узот, дэ фэ дыфхуэээнц, дэ абыхэм дайпэлзаш.*

Глаголхэм (нэхтыбэу глагол лъэIэсхэм) яIащ залогы у плIы: зылэжь (действительный), зыгъээзж, взаимиз, зэлэжь (страдательный).

Зылэжь залогым къегъэлъагъуэ субъектым и лэжыгъэр прямой объектым тухуузу зэрыштийр. Апхуэдэу щытынур глагол лъэIэсхэр, гъэ-кIэ лъэгъэIасари хэту. Глаголым ирэгъеувэ субъектыр эргативнэ, объектыр именительнэ падежхэм.

Япэ, 2-нэ щхэхэм деж глагол лъэIэсхэм, субъектым и щхэ префиксым нэмьицI, иIенуущ объектым и префикси, 3-нэ щхэхэм деж префиксир нулевойц: *Сэ уэ узолъагъу. Анэм сабийр егвашхэ. Тракторым щIыр евэ.*

Эргативнэ падежым ит объект къызыхуэкIуэ глагол лъэмьицI щытынущ зылэжь залогыу. Подлежащэр именительнэ падежым ирэгъеувэ глаголым. Глаголым пытынущ косвенне объект къэзыш префикс, писальэм папшэ, е-: *Сабийр мыIэрысэм йодзакъэ; щIалэр и адэм йочэнджэц.*

Зэлэжь (страдательный) залог. Зэлэжь залогкээ зэджэр субъектынде объектынде я зэхүүштыг Iаш, реальна объектын имени тельнэ падежим ит подлежащцу, лэжыгъэр зылэжыр (реальный субъектын) послеложна падежим ит дополненеа щиту. Субъектынде объектынде апхуэдэу зэхүүшт щыхчур глагол лъэIэссыр арц – действительна залог зиэ глаголырц, и.ж. зэлэж залогыр зылэж залогым къытохъук. Зэгъапщэ:

зылэж залог

Лын күэбжэр Iу(и)хац
комбайным нартыхур
Iу(и)хыжац
IэхзунIэ тафэр цIыху
IэуэлзаяумкIэ лагээдымырт
(К. Т.)
Сабийхэмрэ цIыхубзхэмрэ
къуажэ гъунэ бжыхьыр
къуэлэнпIэлэну ираблэкIат
(К. Т.)

зэлэж залог

куэбжэр Iухац
нартыхур комбайнкIэ Iу-
хыжац
IэхзунIэ тафэр цIыху
IэуэлзаяумкIэ дымырт
Къуажэ гъунэ бжыххэр
сабийхэмрэ цIыхубзхэмрэкIэ
къуэлэнпIэлэну еблэкIат

Залэж залогыр 3-нэ щхьам ит хабзэц, ауэ субъектын и префикс и-, ра-, префикс гъэ- пыткъым. А залогыр япэ, 2-нэ щхъэхэм итыну къышеэгь глагол щыIаш: Да Iейуз дызэхэуза-рэжьат икИи дызэхэуфIеят.

Префикс гъэ-кэ лъэгъэIеса глаголхами къатохъук зэлэж залог: ШырыкъуутIыр гъэцIуут, укъишу. (Егъапщэ: игъэцIуут); Мээхэри губгүэхэри уескIэ щIэгээнат; Пса-лъэжхэм я нэхъыбэ дыдэр ауанра щIэнэкIэбзэрэкIэ гъэнщиаш (Ш. А.).

Зэлэж залогым щымыIеныгъэ къигъэльтагьуау хэувэ хабзэр суффикс -къым-щ: Доскам псалзэухахэр къитхакъым; Звеном и кIэртIофыр къэтIыжакъым, и нартыхур къыдэчыжа-къым. ЩымыIеныгъэм и префикс мы- хэувэмэ, сказуемэр (причастие) плтыфэцIэм ешхь мэхъу. Зэгъапщэ: Звеном и кIэртIофыр къэмыйтIыжт, и нартыхур къыдэмымыт; Ди Iещэр псэуалзэншиаш, ди мэксухэр къимышыжиц, бжыххээсэ гүэдзыр-ши, и зэхуэдитIыр темисэц. (К. Х.).

БлэкIа зэманым нэмьшцI, нэгъуэццI формэхэри иIэнущ, зэлэж залогым тет глаголым сказуемэ дэIэнпыкъуэгъу (фазовы глагол) щиIэм деж: ЩIыр фIууд ва хъунуц; Унэр дахэу щIа хъуакъым. Зэритлагчущи, зэман формэхэр, -щ, -къым поувэ сказуемэ дэIэнпыкъуэгъум.

Зэлэж залогым реальнэ субъектыр хэмьтынкIэ хъунущ.

Зыгъээж залогым къегъэльтагьуэ лэжыгъэр объектын тэ-мыхуау, атIэ езы субъектын техуэжу (игъезэжу), ар объект хуэхъужу.

Зыгъэзэж залогым деж глаголым префикс зы- и ў. Ар глагол лъэлэсми лъэмийсми поувэ, зыгъэзэж залог къигъэхъуу, ауа нэхъыбэу зыпнувэр глагол лъэлэсирщ. Зэгъапщ: Хъыдэжэзым хъэкүүчийнкуур етхээцI – Хъыдэжэзым зетхээцI. Глагол лъэмийсым префикс зы-м нэмьшI, суффикс -ж- поувэ, зыгъэзэж залог къыщыхъукI: ЩIалэр адэм бочэндэжэш- – ЩIалэр зочэндэжэшыж; Анэр къуэм еупицIаш – Анэр зэупицIашац; Уафэгъугъуэм зеудынышI: Шым Сосрыкъуз пшэм дрихъеири шудынышIаш; щIылъэм кърихъэхыжри зрисац, зритIаш (*Нартхэр*).

Именительнэ падежым ит дополненэ къызыхуэзI: глагол-зыгъэзэж залог щылэш. Апхуэдэу щытыр прямой объекты косвеннэ объекты зиэ глагол лъэлэсц. Префикс зы-р пыувэнзыгъэм къыхакI: лэжыгъэр субъектым бгъэдохъэж, ар зытехуэну щыта косвеннэ объектыр глаголым имылэж мэхъури. Зэгъапщ: Анэм сабийм вакъэр лъетIагъэ – Анэм вакъэр зылъетIагъэ; Фызым блыним ятIэ(r) щехуэ – Фызым сэхүсэлгэ зыщехуэ.

Косвенна падежым ит косвеннэ дополненэ зиэ глагол-зыгъэзэж-залоги щылэш. Апхуэдэу щыт хабаэри прямой объекты косвеннэ объекты зиэ глаголырщ. Ауа мыбы щыгъуэм префикс зы-р глаголым пыувэнзыгъэм къыхакI: лэжыгъэр субъектым бгъэдохъэж, ар зытехуэну щыта прямой объектыр глаголым имылэж мэхъури. Зэгъапщ: Хъыдэжэзым шым бэлготку кIэрещI – Хъыдэжэзым шым зыкIэрещI; Жэмым бжыхъым и пшэр щехуэ – Жэмым бжыхъым зыщехуэ.

Взаимнэ залог. Взаимнэ залогым къегъэлъагъуэ лэжыгъэр зылэжкыр (субъектыр) тIу нэхъра мынэхъ машIэу, абыхэм языг дэтхэнэри зэм субъекту зэм объекту щыту. Апхуэдэ глаголым – залогым илэш префикс зэ-. Щапхъэ: ЩIалэхэр зобэн(зыр адрайм иобэн); Хъэхэр зэроши; Зэньбжэгъухэр зэдогэпынкү.

Глаголым и адрей категориихэм (щхъэ, бжыгъэ, зэман, на-клоненэ, н.) хуэдэу залог категориир дэтхэнэ глаголмы илэхъим. Залог категории ялэхъим: 1) зы щхъэ фIэкIа зимылэ глагол лъэмийсхэм. Псалъэм папицIэ: кIуэн, щытын, лэжъэн, мэжэлIэн, хүшхъэн, н.; 2) префикс зы- зыпшт, ауэ зымыгъэзэж глагол гуэгъу зимылэ глаголхэм, псалъэм щхъекI: зыгъэлсэхун, зылэжъэн, зэрехужъэн (зыбжанэ хэуэ щIэпхъуэн).

Щхъэ, бжыгъэ категориихэр

Адыгэбзэм щхъэ куэд зиэ глаголхэм субъектми объектми и щхъэ къыщыгъэлъагъуа хъу хабзэш глагол формэ исоми: глагол сказуемэхэм, причастиехэм, деепричастиехэм, инфинитивхэм. Щхъэр къызэрэгъэлъагъуа префиксхэм щхъэм и бжыгъэри къагъэлъагъуэ. А категории лэужыгъуитIыр (щхъэ, бжыгъэ) зэгъусэу щытщ.

Щхэ къэзыгъэльгъуэ префиксхэр щхэ цэлапццэхэм епхащ – абыхэм къатеклахэш.

1, 2-нэ щхэхэм я префиксхэр

щхэхэр	закъуз бжыгъэ	куэд бжыгъэ
1-нэ	сы-, с-, з-, зы-	ды-, д-, т-, тI-
2-нэ	уы-, у-, б-п, пI-	фы-, ф-, в-, фI-, вы-

Янэ, 2-нэ щхэхэм закъуз бжыгъэми куэд бжыгъэми сыйшыгъуя япоувэ щхэ префиксхэр.

Янэ, 2-нэ щхэхэм я префиксхэм макъзешэ (огласовка) ы ялэу къагъэльгъуэ: 1) глагол лъэмийэсм и субъект икИи щхынI зиIэ глагол лъэмийэсм прямой объект е субъект: сы-кIуаш, фы-з-оцIыху, фы-лэжьаш, ды-шиIаш, фы-кIуэ. 2) Глагол лъэмийэсм и субъектым и префикс (псалтээм щыту), глаголым хэтгэ щымынгъэм и префикс мы-: сы-мы-щIэмэ, сы-хүэмызэмэ, уы-мыих, уы-мы-кIуэ, ды-мы-щIэмэ, уы-мы-кIуэтэ.

Щхэ префиксым кIэлтыкIуэу нэгъуэнц префикс гуэр (макъзешэу) щытмэ, щхэ префиксым пыт макъзешэр а префиксым Iуех: сы-кIуаш – с-о-кIуэ, ды-бгъэдэтиц – д-а-бгъэдэтиц.

Макъзешэ (огласовка) ялэу префикс сы-, зы-, уы-, ды-, фы-, вы-хэм глагол лъэмийэсм лъэмийэсм фIэфIынгъэ мыхъэнэм деж субъект къагъэльгъуэ: сы-хуолIэ, къэ-зы-хь, псы и-зы-гээжыхь, уы-лъаггуу (фIыкIэ), ды-зэхууз (фIыкIэ), фы(уы)-лъаггуу, къэ вы-щтэ (фIыкIэ).

Макъзешэ (огласовка) зимыIэ щхэ префиксым къэгъэльгъуэ глагол лъэмийэсм и субъект, апхуэдэу къэгъэльгъуэ глагол лъэмийэсм лъэмийэсм я косвеннэ объект: с-хяаш, з-вааш, б-лааш, къы-б-гээдыхъаш, къы-с-хуахаш, т-щIаш, къы-з-докIуэ, в-дааш, къы-ф-кIэлъокIуэ, ф-хыы, в-джы.

З-нэ щхээм деж щхээр къэгъэльгъуа зэрыхъур нэгъуэнцүүш.

Глагол лъэмийэсм и З-нэ щхээм субъектым и щхээр щхэ префикскIе къэгъэльгъуа хъуркъым, и.ж. ар къэгъэльгъуа зэрыхъур нулевой морфемэкIэнц: кIуаш, лэжъакъым, псалтэркъым, щысщ, щытынущ, еплъаш, еджэркъым, йодзакъэ, йокIуалIэ, н.

Глагол лъэмийэс зыкъомым З-нэ щхээм деж пыувэ хабэе префикс мэ-/ма-р щхэ префикскъым, атээ ит зэманым – динамичностым и префиксц: ма-кIуа, мэ-псэу, мэ-лажъэ.

З-нэ щхээм прямой объектым и префиксри къэгъэльгъуа зэрыхъур нулевой морфемэц: сдааш, тицIаш, бвакъым, пкъутагээнц.

Глагол лъэмийэсм субъектым и З-нэ щхээр къэгъэльгъуа

мэхъу (ит зэманным дежи) префикс йы-кІэ (псалтьэм), и-кІэ (псалтьэкум): *йытхац*, *й-э-д* (эт и земан къегъэльгъуэ), *къыд-и-такъым*, *й-э-лъагъу*, *щ-и-лъагъуркъым*, *й-а-джац* (префикс а-м 3-нэ щхъэм и куэд бжыгъэ къегъэльгъуэ, 3-нэ щхъэм куэд бжыгъэми и префиксир йы-щ).

Глагол лъэлэсхэм 3-нэ щхъэм и префиксым и пэм макъзеш итме, а макъзешэмре субъектым и префиксымра яку къыдууэ макъ дэкIуаше р: *тедээ* – *ты-ра-дээ*, *жеIэ* – *жы-ре-Iэ*, -р-м и пэкIэ *ы-р ятхыркъым*.

ЩхъитI, щхъиш зиIэ щыши обстоятельствэ къызыыхуэкIуэ глагол лъэмийэсхэм косвенэ объектым и 3-нэ щхъэ закъуз бжыгъэ къезыгъэльгъуэ пыувэркъым, обстоятельствэр къезыш префиксэм фIэкIа: *тевиац*, *щIэкIакъым*, *тетIысихъэркъым*, куэд бжыгъэм ей поувэ: *у-а-хыхъэнүкъым*, *с-а-бэгъэдэуэнүкъым*.

Щхъиш зиIэ глагол лъэлэсхэм (прызныгъэ, ит земан, зэралуатэ наклоненэм щитым деж) косвенэ объектым и 3-нэ щхъэр къэгъэльгъуа мэхъу префикс йы-кІэ (морфонологическая захъэкиынгъэ къэхъум къыхэкIкIэ йэ-р йы-м хузкIуаэ): *идот*, *ивоющэ*, *изогъэльгъагъу*. Егъапщэ: *еттыркъым*, *ефщац*, *еэгъэльгъагъуркъым*, *йоплъ*. Ешанэ щхъэм деж косвенэ объектым и префикс йы-р къыпоувэ глагол лъэлэсым субъектым и 3-нэ щхъэм и префикс йы-цицылтым дежи: *ирищац*, *иритац*, *иригъэлъэгъуаш* (Егъапщэ: *есищац*, *ебгъэлъэгъуаш*, *есташ*).

Псоми адрейхэм щыгъуэ щхъиш зиIэ глагол лъэлэсым косвенэ объектым и префиксир къэгъэльгъуа мэхъу: *есташ*, *есищац*, *есицэркъым*.

Косвенэ объект къезышэ щхъитI зиIэ глаголым зэралуатэ наклоненэм и щызныгъэ формэм ит зэманным деж косвенэ объектым и 3-нэ щхъэр къэгъэльгъуаш префикс йы-кІэ, адрай формэхэм деж – префикс е-кІэ: *йодзакъэ*, *йоплъ*, *едзакъэркъым*, *еплъакъым*.

Глаголым субъектым и япэ, 2-нэ щхъэм и префикс щыптым деж, косвенэ объектым и префикс йы-р иджирей адыгэбээм доху, субъектым и префиксым и ужъкIэ, динамичностым и префикс о-м и пэкIэ: *доллъ* ← *дойоплъ*, *фоупщI* ← *фиоупщI*, *удзакъэ* ← *уйодзакъэ*.

Щхъэ куэд зиIэ глаголхэм щхъэ префиксэм зэкIэльыкIуэкIэ хабзе яIещ: щхъитI зиIэ глагол лъэлэсым прямой объектым и префиксир япэ итщ, субъектым и префиксир абы иужь щытищ: *ды-в-олъагъу*, *сы-в-оуд*, *у-д-отх*. Щхъиш зиIэ глагол лъэлэсым прямой объектым и префиксир япэ итщ, косвенэ объектым и префиксир абы я ужъкIэ щытищ, субъектым и префиксир псальэ лъабжъем и гъунэгъуу щытищ: *у-е-з-гээцIыхуаш*, *ф-е-с-тащ*, *у-кы-б-гээд-и-шащ*.

Косвенэ объект зиIэ глагол лъэмийэсхэм субъектым и префиксир псальзапэм, косвенэ объектым и префиксир псальэ

льабжъем и гъунэгъуу щытщ: фы-къы-с-хүэзащ, у-къы-д-опла, у-къы-з-эIусащ, сы-б-жъэхэуащ. (Еплъ «Глагол лъэIес/лъэмьIэсым» дежи).

Нэхъ ишхъакIэ зэрыжыIащи, щхъэ префиксэм бжыгъэри къагъэлъагъуэ субъектым ейми объектым ейми.

Глаголым щхъэм и бжыгъэр нэгъуащIи къэгъэлъэгъуа мэхъу: суффикс -хэ-кIэ. Суффикс -хэ-кIэ къэгъэлъэгъуа мэхъу глагол лъэмьIэсым субъектым 3-нэ щхъэм и куэд бжыгъэр. (Апхуэдэ глаголым субъектым и щхъэ префикс иIэкъым: щытхэц, къыщIыхъахэц, макIухэр, йоупщIхэр, йоплъхэр).

Прямой объектым и 3-нэ щхъэм и куэд бжыгъэри суффикс -хэ-кIэ къэгъэлъэгъуа мэхъу: Фызым джэдхэр къыщIигъэкIахэц; ЕджакIуэм псалъехахэр зэнкърихахэц. Ауэ суффикс -хэ-р куэдрэ къагъэсэбэшыркъым глагол-сказуемэм пыту, субъектым е объектым бжыгъэ къэгъэлъэгъуэн папщIэ: суффикс -хэ-р подлежащэм е дополненэм пытмэ, абыкIэ зафIокI, сказуемэм пымытми. ЗэгъяпщIэ: Фызым джэдхэр къыщIигъэкIахэц – фызым джэдхэр къыщIигъэкIащ; хъэцIехэр къэсахэц – хъэцIехэр къэсахэц. Апхуэдэ къэпсэлтыкIэр – суффикс -хэ-м «имытхье-лауэ» – нахъ екIущ, псальэкIэми абы щхъакIэ щыщIэнныгъэ иIэ хъуркъым.

Ауэ субъектым е объектым суффикс -хэ-р пымытмэ, сказуемэм -хэ пигъэувэн хуейщ. Ар апхуэдэу щыхъур подлежащэу, дополненэхэу щыт щыIэцIехэр щымыбелджылым, абы къыхэкIи белджылыгъэ-падеж аффиксыр пыувэну къышемызэгъым (суффикс -хэ-р пыувэ хабзэктыйм белджылыгъэм и аффиксыр пымыгувэу) дежщ, псальэм папщIэ: ХъэцIэ къэкIуахэц; Студентым тхылз къищIехахэц; е речым хэмэйт субъектым и куэд бжыгъэ къэгъэлъэгъуэн щыхуейм дежщ, п. п. Тол мэджэгухэр.

Глагол лъэIесым и субъектым и куэд бжыгъэр къэгъэлъэгъуа мэхъу префикс а-кIэ. Псалъэнэм щыщытм деж, бжыгъэм и аффикс а-р щхъэ къэзыгъэлъагъуэ префикс йы-м щыгъуа мэхъу, абы и ужъкIэ щыту: йы+a, я-уэ ятх (ящIащ, ялтэгъуащ, яухакъым), ауэ йа-м и пэкIэ нэгъуащI префикс гуэр щытмэ, щхъэ префиксыр доху (усечение къохъу): къалтэгъуащ, ←къалтэгъуащ, жаIащ, къитхащ, ←къитхащ.

Косвеннэ объектым 3-нэ щхъэм и куэд бжыгъэр къэгъэлъэгъуа мэхъу префикс я(й+а)=кIэ (псалъэм и пэм щыщытм деж), префикс а-кIэ (псалъекум щыхэтм деж): Дыгъэр къыщIэкIри Кавказ къуршихэм ятелгэдащ (Къ. Хь.); Арати, зэман зыбжанэ дэкIа нэүжым, Сырков сэрэ гүфIэ сэламкIэ дызэбгээдэкIыжри бинунэм узыншэу дахыхъэжащ (Щ. А.) (глагол лъэмьIесхэц); Хъыджэбз цыкIум удз дахэхэм псы ящIикIащ; ЩIалэм шитIым уанэ ятрилхъащ (глагол лъэIесхэц).

Предфикс **йа-** макъхэр щызаблэгъеувыкlaуэ къагъесбэпинкIэ хъунущ, абыхэм япэмкIэ нэгъуэнI префикс гуэр щитым деж: **кэйахъуллащ** (Хъэтлохъущокъуэ Къ. «Къебэрдей алышбей») – **къайхъуллащ**, шыхэм сайплъаш.

Закъуэ бжыгъэм объектым и префикс щыпымыувэм деж куэд бжыгъэм префикс **я-/а-** пыувэнкIэ хъунущ. Зэгъапшэ: **Шалэм шым уанэ трилъхъаш** – **Шалэм шыхэм уанэ ятрилъхъаш**.

Иджирей адигэбзэм косвеннэ объектымрэ сказуемэмрэ куэд бжыгъакIэ зэкIуныр ткайиуэ щыткым – косвеннэ дополненэр куэд бжыгъэм иту, сказуемэр абы бжыгъакIэ емыкIуу щытыныр къезэгъыу щытш: **Джэдхэм щыкъун есташ**. *Ар шыхэм яплъаш*.

Таблица 13

**Глагол лъэмыйсхэм щхъэ (субъектым, объектым)
префиксхэм я увышэр**

Субъектым (подлежащем) и преф.	Псалъэ- пкъым щищ (дерив.) префикс	Эрг. п. ит объек- тым и префико	Потен- циали- сим и преф.	Псалъэ- пкъым щищ (дерив.) преф.	Щымыи- нгъэм и преф.	Глагол лъабжъэ	Суффикс- хэр
Сы- ды- у- фы-	щы- кы- ны- къ-	п- ф- mI- e	хуэ- хуэ- фIэ- –	дэ	мы	лэжь	а-щ
						зэ-	мэ-
						кIу	а-щ
					мы	дж	а-ми

Таблицам зэрышытлъэгъуащи, глагол лъэмыйсхэм субъектым и префиксир псалъэм и пэ дыдэм щытш, адрий префиксхэм япэ иту. Косвенна обьектым и префиксир иуужькIэ щытш. А тIум я кум деривационнэ префикс щы-, къэ-, из- дэтш. Косвенна обьектым и префиксим и ужъкIэ щыт хабзэц хуэ-, фIэ-, дэ- нэгъуэнI деривационнэ префиксхэр. Лъабжъэм и гъу-нэгъу дыдэу щытынур префикс мы-ще гъэ-щ.

Глагол лъэлэскэм щхэ (субъектым, объектжэм) префиксам я увыпIэр

Пря- мой объек- тым и преф.	Эрг. п. ит объек- тым (де- рив.)	Пса- льэп- кыым и пре- фиц шып- преф.	Эрг. п. ит объек- тым (де- рив.)	Пса- льэп- кыым и пре- фиц шып- преф.	Субъектым и преф.	ХузафIэкIыным и преф.	ЩимыIэн. и преф.	Каузативым и преф.	Глагол лъабжээр	Суффикс
Сы- уы- сы- ф-	ны- кзы- ши- а	п- кзы- в- ши	ху- с- д- д	а- с- а- и	хуэ	мы	гъа	кIуэ цIыху лъаггу пI	мэ -кыым мэ мэ	

Глагол лъэлэскэм прямой объектым и префиксир псалъэ-пэм итш, исом япэ иту. Субъектым и префиксир псалъэ лъабжээм и гъунэгъуу щытш. А түм я кум косвение объектым и префиксир, деривационна префиксам дэтш. Субъектым и префиксам и пэкIэ къиувэр префикс хуэ- (зыгузрым щхэлэ лэжын), мы-, гъэ-хэр арш, префикс гъэ-м и ужькIэ префикс гуэри къэузыркым.

Земан категории

Глаголым хэлъ лэжыгъэр, щытыкIэр псалъэр щыжай эм зэрыху щытым тешьхыац глаголым и земан категориер: псалъэр щыжай тухуэ щыэ лэжыгъэм, щытыкIэм ит земанкIэ, абы (псалъэр щыжай) и пэкIэ щыгIам (лэжыгъэм, щытыкIэм) - блэкIа земанкIэ, абы и ужькIэ щыгIанум - къэкIуэнү земанкIэ йоджэ. Ит земаным хуэбгъаув хъунущ «Сыт уэ пицIэр?» КъэкIуэнү земаным - «Сыт уэ пицIэнур?» БлэкIа земаным - «Сыт уэ пицIар?» - уишIэхэр.

Абы ишкэ иткIэ глаголым и зэрауата наклоненэм и эш земан формэү: 1) ит; 2) блэкIа-зэфIэмыхIа (имперфект); 3) блэкIа-зэфIэкIа (перфект); 4) блэкIа-зэфIэкIам и пэ ит (плус квамперфект); 5) блэкIа жыжээ зэфIэкIа; 6) блэкIа жыжээ зэфIэкIам и пэ ит; 7) блэкIа гъэкIэшIа (аорист); 8) къэкIуэнү бэлджылы; 9) къэкIуэнү мыбэлджылы.

Земан категориес яш причастие, деепричастиехэм.

Земан категориер псалъэр зэхъуэкIа зэрыхъуу, абы къызыщиубыдэр псалъэ формэци.

Зәман категориер кіәштү пыщдац наклоненә категорием. Причастие, деепричастиехәм яләкъым наклоненә категориер.

Ит зәман

Зәрауатә, гъәштәгъуәнгъэ наклоненәхәр щыңынгъэ мыхъәнәм щитым деж, динамическая глаголым поувә префикс мә-/ ма-, о-, а: мә-лажъә, ма-кIуә, й-о-джә, й-ә-тх(етх). Мы префиксәр зәрыптым хәдәу пыувәнкIә хъунущ пымытми хъуну щит суффикс -р: мә-лажъә-р, ма-кIуә-р, й-о-джә-р, й-ә-тхы-р, мә-ла-жъә-ри, й-ә-тх-ри.

Щымыңынгъэ мыхъәнә щиәм деж поувә суффикс -р: лажъә-р-къым, кIуә-р-къым, еджә-р-къым, кIуә-р-къым-и, итхыр-къым-и.

Статическая глаголхәм щыңынгъэм дежи щымыңынгъэм дежи ит зәманым иләр нулевой аффиксещ (щиңынгъэм деж динамическая глаголхәм зәрамыхабзәу статическая глаголхәм ит зәманым деж суффикс -щ поувә): щытиң, щысиң, иләш; щылжъә-къым, шыға-къым, щыләш, щыткъыми.

Ит зәманым къыгъәльтагъуәнкIә хъунущ:

1) Ләжынгъә, щытыкIар куәдрә/къытригъәзәжу къәхъуу: Абы диссертација етх; 2) Мыйчemu щыләләжынгъә, щытыкIа: Дунейр шәрхъың мәкIәрахъуз; Волгэ Каспийскә тенджызым хохуәж; Гъемахуэм Іәжъә ящIри, щымахуэм гу ящI.

3) БләкIа Йүәхүгъуэр ит зәманкIә къагъәльтагъуәнкIә хъунущ: Чәнджешхәм едаIуәри алфавитыр хъэрүп графикәм тетү зәхелхъәж Нәгуимәм.

КъәкIуәну зәман къәзыгъәльтагъуә наречиехәм я сәбәпкIә ит зәман формәр къәкIуәну зәманым къыхуахыныкIә хъунущ: ЕтIәнәгәз къызоух университеттыр.

ЗәрыупщIә наклоненәм деж ит зәманым иләш суффикс -рә: еджә-рә, лажъә-рә, кIуә-рә, игъүәт-рә; суффикс -р-къә: лажъә-р-къә, кIуә-р-къә, щысы-р-къә, игъүәт-р-къә; частица пIәрә: лажъәу пIәрә, кIуәуэ пIәрә, щысу пIәрә.

Зәрттүгъуащи, частица пIәрә-м глаголым суффиксо -у/-үэ пегъезувэр, деепричастием ешхы ищIу.

Условна, уступительнәм деж ит зәманым и аффиксыр нулевойщ: Гур мыпләзмә, нәр пләэркъым; Щынащхъэ пләагъумә, гъатхәци, Іатащхъэ пләагъумә, бжыхъәш; Уәс теләми, дүнейр хуабәш; Пәжыр гүуджәц - Сыт пкIәрыләми, Лей щымыгъуу укъишиныц (Ш. А.)

БләкIа-зәфIәмымыкIа зәман (имперфект)

БләкIа-зәфIәмымыкIа зәманым къегъәльтагъуә куәдрә къытри-

гъэзжкура къэхъу, щхъэусыгъуэ гуэрим къыхэкъы зэпыуа лежьыгъэ. Абы илэш зэрауатэ наклоненэм дэж суффикс -рт (динамическая глаголхэм): къакIуэ-рт; щысы-рт, илзагъу-рт; зэрыупшиэ наклоненэм -рэт, -ртэкъэ: къакIуэ-рэт? къэртэкъэ? лажъэ-рэт? лажъэ-ртэ-къэ? щысы-рэт? Статическая глаголхэм -суффикс -т: щыс-т? илэ-т? щылэ-т? илыгэ-т?

БлэкIа-зэфIэкIа зэман (перфект)

БлэкIа зэфIэкIа зэманыр къэгъэлъэгъуа мэхъу суффикс -акIэ: 1) зэрауатэ наклоненэм: лэжь-а-щ, къэкIу-а-щ, едж-а-щ; 2) зэрыупшиэ наклоненэм: лэжь-а?, къэкIу-а? къэкIу-а-къэ? щы-
I-а-къэ? щыс-а-къэ? еджа-а-уэ пIэрэ? илзэгъу-а-уэ пIэрэ?;
3) гъэнцэгъуэныгъэ наклоненэм: лэжь-а-и, къэкIу-а-и, щыI-а-и;
4) шэч къытхэхъэныгъэ наклоненэм: къэкIу-а-гъэнщ, еджа-гъэн-
къым, илзэгъу-а-гъэн-щ; 5) условнэ наклоненэм: улэжь-а-мэ, едж-
а-мэ, щыс-а-мэ, илзэгъу-тэмэ; 6) уступительнэ наклоненэм:
къэкIу-а-тэми, еджа-тэми, щыс-а-ми; 7) фэфIыныгъэ наклоне-
нэм: къэкIу-а-щэрэт, лэжь-а-щэрэт (мыбдэж суффикс -а- щыIэми,
зыщлэхъуэпсыр къэкIуэну зэманым къэхъуну араш).

БлэкIа-зэфIэкIам и пэ ит зэман (плюс квамперфект)

БлэкIа зэфIэкIам и пэ ит зэманыр блэкIа-зэфIэкIа зэман
формэм суффикс -щ-р -т-кIэ зэхъуэкIауэ - а+т(э) - илэш, зэрауатэ
наклоненэм: къэкIу-а-т, лэжь-а-тэ-къым, щыс-а-т, щыI-а-тэ-
къым; зэрыупшиэ наклоненэм: лэжь-а-тэ-къэ? щыс-а-тэ-къэ?

БлэкIа жыжъэ зэфIэкIа зэман

БлэкIа жыжъэ зэфIэкIар къытосI блэкIа зэфIэкIам суффикс
-гъа-кIэ -(гъ+а-): зэрауатэ наклоненэм: къэкIуэ-гъ-а-щ, къэкIуэ-
гъ-а-къым, щысы-гъ-а-щ, щысы-гъ-а-къым; зэрыупшиэ наклоне-
нэм: къэкIуэ-гъ-а?- щысы-гъ-а-къэ?, гъэнцэгъуэныгъэ наклоненэм:
къэкIуэ-гъ-а-и! лэжьэ-гъ-а-и! щысы-гъ-а-и!

БлэкIа жыжъэ зэфIэкIам и пэ ит зэман

БлэкIа жыжъэ зэфIэкIам и пэ ит зэманым илэш формэ -гъа-т;
зэрауатэ наклоненэм: къэкIуэ-гъ-а-т, лэжьа-гъ-а-т, щысы-
гъ-а-т; зэрыупшиэ наклоненэм: къэкIуэ-гъ-а-т? лэжьэ-гъ-а-т?
щысы-гъ-а-т? къэкIуэ-гъ-а-уэ пIэрэ? къэкIуэ-гъ-а-тэ-къэ?

БлэкIа-гъэкIэшIа (аорист)

БлэкIа гъэкIэшIа зэманыр къохъу блэкIа зэфIэкIа зэманым

и формәм суффикс -а-р дәгъәхуауә. Зәрауатә наклоненәм: *күзт*, *щыст*, *щыскъым*, *кәкүзәш*, *лажъәш*, *күзәш*, *щыстәкъым*; зәрыупціә наклоненәм:

«*Ләхуккүзәл* фочым Аслыңыкъүәм
Шхә лъы джанә щитіләгъәфі?
Хъэйсағәу Темботыжым
Дауз хүүүз къыдикүф?» (Щ. А.)

*Ей-ей, ей жи, и афә джанәри
Ей, пхұантағыңызда жаңа-и* (А. ү.)

Мы зәман формә «дәзгахи»-м суффикс -и-м къегъәлъагъуз сказуемагъ, щыләнныгъэ.

Сказуемә зәлъәпкъәгъухәр шы, плы хъумә, бләкілә зәманым дәж япә ит сказуемә (хә) р щыт хабзәш аффикс -щ зыпты аористу, етіуанәр (ещанәр) -ри зыпты аористу, ешанәр (епланәр) бләкілә формә -а-р зиләү: *Аүз Башир ізбәш*, *абы и жыакіләр кызызәш* иубыдәш, *щиши жыакіләкілә жыгым ирипхаш* (А. т.); *Рамазан псалъә жимыз* иу *Локъан ізплілә хүнишіш*, *и пыләр фынз көрикъухиц*, *и шым шәсери күуажәм күзену ежъаш*. (КІ. Т.)

Бләкілә-гъәкіләшіла (аорист) зәманым иләш суффикс -а-р зидәгъәхуам -ри пыту формә: *күз-ри жириаш*; -ри-р зыптыр яужу иту: *сыкъильәгъуаш къакіз-ри*; е формә гъәкіләшіләм и ужъкілә союз аби къыкіләлъыкізүү: *къакізәш аби, жиіләш аби; -Умыгъ, си дахә, - жиіләш аби, Кәзәнәмәт абы и нәпсыр бәләттокуңкілә хүиләшіш-лаш*. (КІ. Т.)

Къәкізену зәман

Къәкізену зәманым формиті иләш: суффикс -и-кілә къәхъуарә суффикс-зәхәль -иу(и+у)=кілә къәхъура.

Суффикс -и-м ләжъынгъэ къәкъун къигъәлъагъузмә, суффикс -иу-м къегъәлъагъуз къәкізену гъәбелд жыла.

Зәрауатә наклоненәм: *къәкіз-и-у-щ*, *ләжъән-къым*, *щысы-и-щ*, *щысы-и-къым*, *къәкіз-иу-къым*, *ләжъән-иу-щ*, *щысы-иу-щ*, *щысы-иу-къым*.

Зәрыупціә наклоненәм: *къәкіз-и?*, *ләжъән-и?*, *щысы-и?*, *ләжъән-къә?*, *къәкіз-и-къә?*, *къәкіз-иу?*, *ләжъән-иу піләрә?*, *щысы-иу-къә?*

Гъәшіләгъуенүнгъэ наклоненәм: *къәкіз-иу-и!*, *ләжъән-иу-и!*, *щысы-иу-и!*

Къәкізену зәманыр аффиксыншыну къегъәлъагъуа мәхъу:
— *Атілә автобускілә күзәж.-Араш, си мурадыр. Ләэсу сынәсүж-ра нышхәбә?*

Псалъзухам сказуемэу хэува щылэцэ, плъзыфэцэ, цэпапицэхэр, статическе глаголхэм хуэдэу, зэмандыкъа мэхъу, глаголхэм хуэдэу зэман форма псори ямынэми. Псом хуэмыйдэу зэманыр къыщыгъэльгъуа мэхъу глаголым къитецэ щылэцэхэм, щылэцээрэ глаголре зэпнуувэуре къехъуа щылэцэхэм: *сыпцафлэш, упцафлэхээ? илээскэлэ сицэхьуаш, сицэхьуэнущ, сымэзхьумэш, уз куэдрэ умэзхьумащ, умэзхьумэнущ, тлэклу сицэдседателащэрэт, куэдрэ умэлыхьуагъенщ, уз ущыцгалэм лэджеу удахэгъенщ; лэджеэри удахэну хъунущ, хэтину ар? Жэмыр алзандэрэ фыфяш, иджы дыдеинущ; Алзандэрэ фи хъэцлаш, иджы ди хъэцлэнущ.*

Цэ (щылэцэ, плъзыфэцэ) мымащэм динамичность-ит зэман къэзыгъэльгъуа аффиксхэр пыту къагъесбэп. Абы щыгъуэм абыхэм лэжыгъэ яхэлъ мэхъу, глаголым хуоклуэ жылэхъунущ, псалъэм щхъекэ: *сопхъашцэ, сицэхьуэрт, куэд щлаш эцэдседатель.*

Жылэн хуейцэ зэмандыкъа ныр, псом хуэмийдэу блэцэ зэман зилэхъур, лэццагъэ къэзыгъэльгъуэхэрц. Нэгъуещ щылэцэхэм зэман формэр пыувэну къезэгъыг щытми, апхуэдэу бзэм къышагъесбэп хабзэкъым. Апхуэдэц цэ-сказуемэм щхъекэ, наклоненэц я зэхъуэкъынэм и луэхури.

Наклоненэ категорие

Наклоненэм къегъэльгъуэ лэжыгъэр, щытыкъэр эзихуэдэн хуейм зэрыхуущтыр. Наклоненэр - модальностыр псалъэм хэлхъя мэхъу къэпсэлъыкълэцэ къэпсэлъыкълэрэ аффикс зэмылгаужыгъуэрэцэ. Адыгэбзэм наклоненэу 9 илэц: 1) зэрацуатэ, 2) зэрыупшицэ, 3) гъэццэгъуэнгъэ, 4) шечкъитехъаныгъэ, 5) унафэ, 6) фэфыныгъэ, 7) условнэ, 8) устушийтельнэ, 9) условнэ-сослагательнэ.

Зэрацуатэ наклоненэ

Зэрацуатэ наклоненэм къегъэльгъуэ лэжыгъэм, щытыкъэм и щылэнэгъэе и щымылэнэгъэ.

Зэрацуатэ наклоненэм модальность къэзыгъэльгъуэ аффиксу пыувэ щылэкъым, ауз ар адрей наклоненхэр зэлъытауз, я къышцэдзашцэ щытц. Абы илэц щылэнэгъэм и суффикс -ш, -т; щымылэнэгъэ къызэрыкъи суффикс -къым, префикс мы-.

Зэрацуатэ наклоненэм ит глагол-сказуемэхэм зэман форма псори, щхъэ форма псори ялэц. Динамичностям и аффиксхэр (мэ-/ма-, о-, э-) поувэ а наклоненэм ит глагол-сказуемэхэм: *Мэз лъапэу пэу щхъуантэлэ Акъужыр щоубзэр. И бзухэр бзэ-*

рабзэу Уэрэдкіэ къыпожъэр (Щ. А.); Дыгъэ пэзазэм и бэй пштырхэмкіэ Щыгушиуэм и тафэ бейр къызэцІигъаплээрт (Щ. А.); Хъэмид, си мэкъур бгъэктүэдащ (Щ. А.); - Нобэ сыйдэктүфынукъым, сыгтуэмымылэншиш, Хъэжы,- жиІэну ирикуркъым (Щ. А.); Хэдэ мэдактүэри, хэплээ мэплзакъуз (П. саллээж јш).

Тхъэльбанэ псальеухахэм щыІэнныгъэ къигъэлъагъуэм, суффикс -мэ, -кіэ япоувэ. Кіэ-м щымыІэнныгъни къигъэлъагъуенущ: Тхъэ усэр соцІэмэ: УмыщІекІэ, узлэхь! Алыхь, занщІэу райкомым, обкомым сыкІүэнщи, уи нэвагъуэр уэзмыгъэлъагъужмэ (Къ. Хь.).

ЩымыІэнныгъэм и морфемитри зы псалье формэм пыту къагъэсэбэпынкі мэхъу. Абы щыгъуэм псальэм щыІэнныгъэ къегъэлъагъуэ, префикс мы-м къикІыр суффикс -къым-м екъутэж: умыщІэтэкъым, бжезмыгатэкъым, зэхыумыхатэкъым.

Зы псалье формэм илэнкіи хъунущ щымыІэнныгъэм и префикс мы- икіи щыІэнныгъэм и суффикс -щ е -т. Абы щыгъуэм -щ е -т-м зи щыІэнныгъэ къигъэлъагъуэр префикс мы-м къикІыр арш: Ди Іэцхэр псэуалъэншиш, ди мэксуухэр къимышыжц, бжыхъэсэ гүэдзырши и зэхүэдитІыр темысэш. (Къ. Хь.). Уэих къешхын си гүгъэу, жъауи къээмыштаи.

Зэралуатэ-шыІэнныгъэ мэхъэнэ псальэм хэлъхээ суффикс -къэ-м: абы щыгъуэм псальеухам игъуэт хабзэц къышыхъукІэзыхашІэнныгъэ, гъэлъэшынгъэ эмоциональнэ, къышыхъукІэ: Итланэ сыкъэктүэн-къэ, си Нафисээт тІасэ (КИ. Т.); Абы сыкъикІыжрэ сыкІүэжмэ, сишихэр Іэхъуэ башымкіэ Болэт кърхуукІ. Мис итланэ сызэгүэпынти-къэ, сишихэр жэмхэм къахсхүжинтэ-къэ, Болэтыжыр Ѣлонц накІэлзакІэ сицІынти-къэ (Къ. Хь.).

Зэралуатэ наклоненещ мы формэри: Нобэ уэлбанэ хъун си гүгъэу плащ щызмытІэгъаи (щызмытІэгъати), жъауи къээмыштаи. Нэгъуджэр къысцымыгъупщаи нобэ. Мы формэм къегъэлъагъуэ хушцегъуажынгъэ.

ЗэрыуущІэ наклоненэ

Мы наклоненэм къегъэлъагъуэ упшІэнныгъэ. ЩIеупшІэнныгъэ мыхъэнэр псальэм хэлъхья мэхъу:

1. Суффикс -рэ-кіэ ит зэманым дэж: улажъэ-рэ? еджэ-рэ? щыс-рэ? Дэнэ укІүэ-рэ? плзагъу-рэ?

2. Суффикс -къэ-кіэ зэман зэмымлэужыгъуэм иту: улажъэр-къэ? укІүэнү-къэ?, уеджэнү-къэ? плзагъу-къэ?

Суффикс -къэ-м щыІэнныгъэ мыхъэнэ илэуи къагъэсэбэл: Дызэржъэнур пицІэртэ-къэ? Зыбгэхъэззырын хуяещ. Сыт щхъекІэ, лэжъакІүэр цыхукъэ, Мурат? (Щ. А.); Шэ-нланІухэр къэшагъашІэу, Уэзгээшхынкъэ, сэси нағыуэ. (Щ. А.).

3. Суффикс -үи-кіә динамическә глаголми статическә глаголми зәман зәмәлләүжыгъуәм иту: *къэмыйIуэ-үи?!* щымыIэ-үи? *укIуэ-үи?* емыйдәжән-үи?

Суффикс -үи-м ушцIәныгъәм щыгъуу къегъәльгъуә гъәшцIәгъуәныгъи: псалъэр жызыIәр щлоупцIә, иғъәшцIагъуау.

4. Частицә пIәрә-кіә динамическә глаголхәми статическә глаголхәми, зәман зәмәлләүжыгъуәм иту: *кәэкIуэну пIәрә?* еджауә *пIәрә?* ләжъэну *пIәрә?* щыIэну *пIәрә?* щIәсу *пIәрә?*

5. Къәпсәлтыхыкіә (интонация) къудейкіә ушцIәныгъәр сказуемәм хәлъхыа мәхъу, абы динамичностым и префикс мә-/ма-, о-, э-, щыIәныгъәм и суффикс -щ, щымыIәныгъәм и суффикс -къым пымытмә: щыт? щыIә? *кәэкIуа?* ләжъэну? щыIәт? *къышIыхъәжат?* гъуэлзъижат?

УшцIәныгъәр псалъеухам хәлъхыа мәхъу абы хәт зәрыупцIә цәпапцIә, наречиехәмкіә: *Дәнә уздәкIуәр?* сыйт птхыр? хәт ишIән уәрәдәр зищIысыр? *Доктор, дауә щыт Ликос и Гүэхур?* (Къ. Б.).

ЩымыIәныгъәр префикс мы-кіәщ зәрыупцIә наклоненәм къегъәльгъуа зәрыщыхъур: *умылзәгъуау?* зәхүумыхауи? *ПицIәрә хъәмә умыщIәрә?*

Зәрытльагъущи, зәрыупцIә дыдәм нәмыщI, зәрыупцIә на-
клоненәм иIәщ нәгъузщI теплъе (оттенок): а) зәрыупцIә-
щыIәныгъәз (утвердительна) (*пицIәркәз, уеджакъәз*);
б) зәрыупцIә-гъәшцIәгъуәныгъә (умыщIә-үи? *умылзә-
гъуа-үи?*); в) зәрыупцIә-шәч къытхехъәныгъә (*щымы-
Iуа пIәрә?* *кIуэну пIәрә?*).

ГъәшцIәгъуәныгъә наклоненәм

ГъәшцIәгъуәныгъә наклоненәм къегъәльгъуә псалъэр жызыIәм ар зәригъәщIагъуәр. Мы наклоненәр къохъу суффикс -и-кіә: *псыр къиуа!* Уэих къешха-и! Уэри мыбы уцы-
I-и! *Иджыгуәрим си цIыхугъэр щыгъын хъэхукIә укъэкIуа-и!* УшыцIыкIум *умыIауә Напәм маскIә къытеплъхъа-и!* (Щ. А.).

ГъәшцIәгъуәныгъә наклоненәм иIәщ зәман формәхәр, аористыр мыхъумә.

ЩымыIәныгъә къигъәльгъуәу мыхуәдә наклоненәм иIәр суффикс -къым-щ: *Уә къыззэроджәр къыдженIакъыми* (Къ. Б.).

ГъәшцIәгъуәныгъәм ушцIәныгъәри щыгъуу къегъәльгъуә суффикс -үи-м (Е пIәр зәрыупцIә наклоненәм деж): *Уә ар зә-
хүумыха-үи?* Дауз, ар уә *умылзәгъуа-үи?*

Сказуемәу псалъеухам къышыхъа дәтхәнә псалъэр лъәпкъы-
гъуәми поувә суффикс -и, -үи-хәр апхуәдә мыхъәнә ялеу: *Мор
Къамботи?* Уэмирауи? Экзамен щыттынур пIәдеi?

Фіэфіныгъэ наклоненэ

Ләжыгъэр, Йуәхугъуэр къәхъуныгъэм щіәхъуәпсыным фіэфіныгъэ наклоненәк Iә йоджэ.

Фіэфіныгъэ наклоненәр къытохъукI зәрауатә наклоненәм и бләкIа зәман формәм суффикс -шәрәт (-шәрә, -рәт)-кIә: *EI*, бетәмал, моуэ зә сыйхъужу а уәркъ үдәфар зыIууэнур сәрауэ къышIәкIашәрәт. (КI. Т.).

Мы наклоненә формәр яIэнущ 1-3 щхъәхәм закъуэ бжыгъэми куәд бжыгъәми (Е плъ ищхъәкIә шапхъәхәм).

Унафэ наклоненә формәм суффикс -кIәт пыувәныгъэмкIә къәгъельәгъу мәхъу фіэфіныгъэ наклоненәр: *Топ джэгум ди командәр текIуәкIәт; Ди къуажәшыр къатеж-кIәт.*

Фіэфіныгъэ наклоненәм щымыIәныгъэ къигъельагъуәу сказуемәм пыувәнур мы-ш: жыы къемыпищащәрәт, псыр къимыуащәрәт, пасэу уәс къемыскIәт.

Шәч къытхъәзыгъэ наклоненә

Шәч къытхъәзыгъэ наклоненәр къохъу суффикс -гъэн-кIә: фыззегурыIуа-гъэн-ш, щыгуупища-гъэн-ш, иғъузта-гъэн-къым.

Шәч къытхъәзыгъэ наклоненәр бләкIа зәманырш зәрыт хабзәр. ЩымыIәныгъэ къышигъельагъуәм дәж поувә суффикс -къым: пләгъуа-гъэн-къым, щыса-гъэн-къым, зәхиха-гъэн-къым.

Динамическая глаголхәри статическаяхәри иувәнущ шәч къытхъәзыгъэ наклоненәм: кIуа-гъэн-ш, щыса-гъэн-къым, ләжьа-гъэн-ш, щыта-гъэн-ш.

Шәч къытхъәзыгъэ наклоненәм мыхъенәр къегъельәгъуа мәхъу ит, къәкIуену зәманхәми сказуемә дәләпүкъуәгъу «хъун», «къышIәкIын»-хәмкIә: къәкIуа хъунш, ухуэзену къышIәкIынкъым, щIәс хъунш.

Унафэ наклоненә

Ләжыгъэр, Йуәхугъуә ягъезәшIэну унафэ, хуит щIыныгъэ, къыхуеджәзыгъэ, лъэIу къэзыгъельагъуә глаголхәм унафэ наклоненәк Iә йоджэ.

Унафэ наклоненә зиә глаголыр 2-нә щхъәм йоувә, закъуэ бжыгъәм е куәд бжыгъәм иту, щхъә префикс пыту. Унафэ наклоненәм ит глаголыр зәманкIә зәхъуәкIа хъуркъым: кIуэ-умыкIуэ, фыщыс - фыщымыс, къэтәдж - укъэмитәдж, пицафIә - умыпшафIә, фыпежъэ - фыпемыжъэ.

Еүэ, уадә хъәләэ,
Заводхәр гъәбагъуә,
ПыупицI, гъубжә жан,
Ди бәвхәм хәгъахъуә. (Ш. А.)

Закъуз бжыгъэм ит глаголым щхъэ префикс пыувэркъым щыІэнныгъэ къыщигъэлъагъуэм деж. Ауэ глаголым щымыІэнныгъэм и префикс мы- пытмэ, щхъэ префикс у- поувэ (Е п л ъ ишхъэмкіэ щапхъехэм).

Суффикс -т-м унафэ наклоненэм щабагъэ хелъхъэ. Ауэ суффикс -т-м унафэ наклоненэм хилъхъэнущ гъэткіиниыгъэ-пхъашагъэ къэпсэлъыкіэ: тэджыт - тэджыт! жыІэт - жыІэт!

Унафэ наклоненэм глаголым объектым и префикс пытынкіэ хъунущ, ар щхъэ куэд зиіэ глаголу щытмэ: Спортымкіэ фи ехъулІэнныгъэхэр къыдже-ф-Іэж. Сэ укъы-с-пәмылзэ.

Унафэ наклоненә къохъу префикс ре-кіэ. Сказуемэр нәхъыбэрэ 3-нэ щхъэм иту, абы къыхækкіэ псальэр зыхуэгъэзар пеэльгъуэм хәмиту: и-ре-кІуз, и-ре-жээ, и-ре-дже.

*И-ре-уэ я пишнэм
Хәкү хуитым и бзухэр,
Щ-ре-дже къыгуугухэр
НәщхъыфІэу си щыпІэм (Щ. А.)*

Префикс у-кіэ къэхъу наклоненэм къегъэлъагъуэ хуэупсөү, ехъуэхъуу, е ебгыу: И-у-гәашІэ майм и І-м; Зэпыту укІуз апхуэдэ Іуэху; Фи пишхъэшхъэ фы ухъу! Мурат и мәлым и бжъакгүйтЫр Уи натІэгум къытеукІэ. (Щ. А.).

Япэ щхъэм куэд бжыгъэм иту унафэ наклоненә къагъасәбәц, ящІену, ягъезәшІену гукъыдәж ящІар къигъэлъагъуэу, субъектым и префикс ды-пыту, субъектхэр тІу фїекІа мыхъумә (псалтьэр жызыІэмрә нәгъуәшІхәмрә). ЩымыІэнныгъэм деж префикс ды-м нәмыйц, 2-нэ щхъэм и префикс у- поувэ (щыІэнныгъэм деж у-р пыувэркъым). Субъектхэр тІум щыгъумә, ды-м нәмыйц, 2-нэ щхъэм куэд бжыгъэм и префикс в- поувэ.

Унафер зыхуэгъэзар, ләжыгъээр, Іуэхур зыпъазәшІенур псальэр жызыІерауа, у-, в-хэр зей щхъэр псальэр жызыІерауа зәрыштым щхъекіэ побудительнә префикс гъэ- поувэ: ды-гәа-кІуз, ды-у-мы-гәакІуз, ды-в-гәэпсалзэ - ды-в-мы-гәэпсалзэ. Ей, ди спектаклым щыщ пишыгъуэ гүэр къэдгъэлъагъуэрэ ды-в-гәа-кІуз. Театрым нәхъыбә къэкІуэнц! - Блын газетри, плакатым ешхуу, ды-в-гәэ-хь. (К. А.).

Унафэ наклоненэм щымыІэнныгъэр префикс мы-кіэ, щыІэнныгъэр ар глагол-сказуемәм зәрыпымытимкіэ къэгъэлъегъуа мәхъу. (Е п л ъ щапхъехэм ишхъэкіэ).

Унафэ наклоненә къохъу префикс ре-кіэ, суффикс -кіэ-кіэ: - Алыхым къыхумыгъэгъу-кіэ сэ сицизыгъэум! - жиІаш Пищикъан, и щхъэр нәхъри ирихъэхри, и нәхъэр псынишІэу игъэупІэралІеүрэ. (К. Х.); Уи шыр псоми къат-ре-ж. (Би-цу А.).

Унафэ наклоненэм и зы къэкIуэкIещ мыри: Сызижагъуэр упш икIи уунэфэшI сэ схуэдэу. (Кэ. Х.).

Чэнд жэш - жэрдэм хэлтүү унафэ наклоненэ къохъу суффикс -къэ-кэ: - Апхуэдэу щыщыткIэ укIуэр-къэ амIэ абы и деж, уепсалъэр-къэ, укIэлъяплъир-къэ, уи тхъэусыхэнэм кIэ ептыркъэ. (КИ. Т.). Абы щыгъуэм мы зи гутгъу тщыр зэрыупшIэ наклоненэм ешкьш (Е п л ъ «ЗэрыупшIэ наклоненэ»-м деж).

Унафэ-жагъуэ хъуныгъэ: Дэнэ миггуэм къиукIыт мыр. (КИ. Т.); Хэт миггуэм къиущтэси башыр; Дэнэ миггуэм укIуэ шкIэ угъурсызыр? Сыту дыхуэузэт абы!

Условнэ наклоненэ

Условнэ наклоненэм къегъэлъагъуэ лэжыгъэ, Гуэхугъуэм и щыIеныгъэр нэгъуещI лэжыгъэм, Гуэхугъуэм и щыIеныгъэм ви щымыIеныгъэм епхауэ щыту.

Условнэ наклоненэр къохъу сказуемэм суффикс -мэ пыувэура. Суффикс -мэ-р зыпыувэр псалъэуха зэхэлъ-зэхам хэт условнэ псалъэуха гуэдээм и сказуемэр арш, псалъэуха пажэм и сказуемэр зэралуат, зэрыупшIэ, унафа наклоненэм иту: Насыпш, ухъэлэлмэ; уи лэжыгъэм цыхур игъэгүфIэмэ, зы фыгъэ гуэркIэ нэхъ мыхъуми хэжум ухуэфIэмэ, арац сзыхурагъэджар ди егъэджакIуэхэм, ди усэ тхылхэм. (Щ. И.); Щынащхэ плъагъумэ, гъатхэзи, Гэтащхэ плъагъумэ, бжъыхъэш. (Псалъэжьщ).

Пщэдджыжылпэм дыгъэр къыкъуекIамэ, Я пишиналзэр бзухэм зэфIашIамэ, И сабийм зекIуэкIэ иригъашIэу, Анэ гуфIэм ар иришэжъамэ; Гухэлъ пэж цыхумтIым зэхуашIауэ. НасыпшфIэ ахэр зэдэхъумэ; ПцIым и гъуэгур пэжым зэхуашIамэ... - Дауэ уи гур зэрымыгушIэнур? ГуфIэгэуэ уэрэди зэрыжимыIэнур? (Мыкъуэжь. А.).

Условнэ наклоненэм и форма -мэ-м нэмыщI, абы иIещ форми.

Условнэ наклоненэ мыхъэнэ иIэу къагъесбэп щыIеныгъэм и суффикс -щ+союз= суффикс -и, гуэдээм и сказуемэм пыту (абы щымыIеныгъэм и префикси пыту): Дисэ ищIэнур ищIэртэкъым: гъуэлъынIэр къыIехри, фIэмыгIуш, къыIимыххи, и гум пыкIыркъым (КИ. А.). Псалъэухам хэт «къыIехри» жыхуиIэр и мыхъэнекIэ ёшкьш «къыIимыхми» жыхуиIэм.

Унафэ наклоненэм суффикс -и пыувэмэ, условнэ наклоненэ мыхъэнэ хилъхэнкIэ хъунущ глагол-сказуемэм: КIуэи ухуззэнщ, нэхъ пасэу кIуэи укъыкIэрхункъым; Умыцхъэхи уи Гуэхур къоххулIэнщ.

Условнэ мыхъэнэр глагол-сказуемэм хэлъхыа мэхъу суффикс -къэ, рэ-м языхэрэ къэпсэлъыкIекIэ (упшIеныгъэ къэпсэлъыкIэ щымыIэу): Нэхъ быдэу (щхъэллыр) пщIыр-къэ, фIыщIэ пхуэтщIынщ (Г. Г.); УкъысхуэмейшI нэгъуэшI нэхъ пхуэфащэ насып дэбгъует-рэ, ари гуапэ сцыххунищ. (КИ. А.).

Условнэ наклоненэ форма зиІэ глаголыр (формэ -и-м нэмьші) щхъекІе, зэманкІе зэхъуэклэ мэхъу. Щымыңыгъэ къигъэлъагъуэу условнэ наклоненэм пыувэр -мы-ш.

Условнэ наклоненэм и форма -мэ-р пыувэ хъунущ сказуему псальзухам хэувэ дэтхэнэ псальз лъепкъыгъуэми: щыләціэм, плтыфәціэм, бжыгъэціэм, цәпашціэм, причастием, наречием: Уэ упагэ-мэ, сырыщцээ, ерыщагъыр къызобэкІ. (ДыщэкІ З.); Ды-щежъэнур пщэдаймэ, зыгъэхъэзырын хуейш.

Уступительнэ наклоненэ

Уступительнэ наклоненэм къегъэлъагъуэ лажыгъэм, йуэхугъуэми и къэхъуныгъэм зэрэн хуэхъу хъунущ щыта. А наклоненэр къохъу суффикс -ми, -тэ-ми, -кіэ-хэм языхэс псальзуха гүэдзэм и сказуемэм пыувэклэрэ: ХъэматІ, жэцым кудра Ѣысами, пщэдджыжь нахущым къэтэджащ (Кэ. Х.). Мыр уэ пхуэслүэтэжкІи, си сабий гъащІе блэкІам уеубзэжыфынкъым (Щ. А.). Хъыбар сыбгъэшІатэми, нэклуапІэ сиIэтэжкъым.

Уступительнэ наклоненэр зэхъуэклэ хъунущ щхъекІи зэманкІи.

Уступительна наклоненэм щымыңыгъэр къегъэлъагъуэ мэхъу префикс мы-кІэ.

Псалтьзухам сказуему къышыкІуа дэтхэнэ псальз лъепкъыгъуэм Ѣыщми пыувэнкІэ хъунущ суффикс -ми, -тэми-хэр: Экзамен дышиIэнур нобәми, содэ, сыхъэзыри; Шым шэсзыжу Мэшикъуэ лыжь цыкІум дежкІэ къышеплэжкыжам, ар илзагвужакъым, ихъуреягъкІэ губгъуэ сэтейми.

Условнэ-сослагательнэ наклоненэ

Условнэ-сослагательнэ наклоненэм къегъэлъагъуэ лажыгъэр, йуэхугъуэр къэхъун щхъекІэ ѢыІэ щхъэусыгъуэ.

Условнэ-сослагательнэ наклоненэр къохъу псальзуха гүэдзэм и сказуемэм суффикс -тэмэ, псальзуха пажэм и сказуемэм суффикс -т пыувэклэрэ: Сыхъэтыр Ѣымыга-тэмэ, сыту гүэгъу хъунут; Псори къызэтена-т, си шым и къарур дақъикъитІкІэ хурикъужа-тэмэ. (Л.); КъэкIыгъэхэм ѢыIэр зэрэн яхумыхъуа-тэмэ, Ѣымахуэми къэгъэгъэнт.

Условнэ-сослагательна наклоненэр щхъекІе, зэманкІэ зэхъуэклэ мэхъу, аүз суффикс -тэмэ-р зыпыувэр блэкІа зэманным, -т-р зыпыувэ сказуемэр къэкIуэну зэманным ит хабзаш. Е пль щапхъэхэм ищхъекІэ.

Щымыңыгъэ къигъэлъагъуэу условнэ-сослагательна наклоненэм ит сказуемэм хэувэр префикс мы-ш.

Глаголхэр нэхъыщхъэу къызэрыхъур морфологичесэ щыкІэш – способц: префикскІэ, суффикскІэ, префикскли, суффикскли псалъэнкъ зэхыхъэклэрэ.

1. ПрефикскІэ псалъэ къэхъуныгъэ.

1) ЩынкІэ къэзыгъэлъагъуэ превербхэр:

а) Глагол нэхъыбэ къызэрыхъу префиксхэр.

бгъэдэ-, бгъэды-, бгъэд-: бгъэдэ-кІын, бгъэдэ-тын, бгъэдыхъэн, бгъэд-окI, бгъэд-оуэ. Превербым къегъэлъагъуэ лэжыгъэр предмет гуэрим дэж къышыхъуу.

бгъуры-, бгъур: бгъуры-сын, бгъуры-увэн, бгъурохъэ.

Лэжыгъэр предмет гуэрим и бгъум къышыхъуу къегъэлъагъуэ;

гуэ-, гу-: гуэ-увэн, гу(ы)-зогъэж, гу-ох, гуэ-кІын, гуэ-тын,

Лэжыгъэр предмет гуэрим и бгъум къызэрышыхъуу къегъэлъагъуэ.

дэ-, ды-, д-: дэ-плъын, дэ-сын, дэ-тхэн, д-ихаш, ды-хаш, къызытекI псалъэнкъым къникI лэжыгъэр предметхэм я зэхуаку къышохъу.

зэгүэ-, зэгүы, зэгү-: зэгүэ-удын, зэгүэ-чын, зэгү-еулIэ, зэгүэхъин. Превербым къегъэлъагъуэ предметыр тIу хъуныгъэ, ибгъумкIэ зэгүэкIыу, е предметитIыр зэгухъэу зы хъун.

кIэры-, кIэр-: кIэры-пхэн, кIэры-щIэн, кIэр-итхдаш, кIэры-удын, кIэр-исхъэн. Превербым къегъэлъагъуэ зыгуэрим и кIэм (и джабэм) лэжыгъэр къышыхъуныгъэ.

кIещIэ-, кIещIы-, кIещI-: кIещIэ-сэн, кIещI-етхъ, къ-кIещI-ихъин, кIещIэ-увэн, кIещIэ-тын. Превербым къегъэлъагъуэ лэжыгъэр, Іуэхугъуэр зыгуэрим и лъабжээм, и щIагь къышыхъуу.

кIузцI-: кIузцIы-лхъэн, кIузцIы-дэн, къы-кIузцIыхун, къы-кIузцIы-шишин. Превербым къегъэлъагъуэ лэжыгъэр, Іуэхугъуэр зыгуэрим и кIузцI къышыхъуу.

кIузцIыры-, кIузцIыр: кIузцIыры-кІын, кIузцIы-рыхун, кIузцIыры-плъын, кIузцIыр-ех. Зыгуэрим (мэзым, пх'эбгъум, н.) кIузцIырыкIыу лэжыгъэр къэхъуу къегъэлъагъуэ превербым.

къуэ-, къуы-, къу-: къы-къуэ-кІын, къы-къу-оц, къуэ-сын, къуэлъын, къуэ-хъэн, къу(ы)-зодз. Превербым къегъэлъагъуэ предмет гуэрим и къуагь лэжыгъэр, Іуэхугъуэр къышыхъуу.

йы-, й-: йы-плъэн, йы-пищхъэн, йы-кIэн, й-ож, къ-и-жын, къ-и-кIын. Превербым къегъэлъагъуэ предмет гуэрим и кIузцI лэжыгъэр, Іуэхугъуэр къышыхъуун.

пэ-, пы-, п-: пы-чын, пэ-увын, п-ихаш, пы-гээжын, пы-щIэн. Превербым къегъэлъагъуэ лэжыгъэр, Іуэхугъуэр предмет гуэрим и пэм къышыхъуу.

пхы-, пх-, пхыры-, пхыр-: *пхы-кIын, пхыры-кIын, пхырышын, пхы-хун, пхыры-хун, пх-ож – пхыр-ож*. Превербър къа-гъесебен -ры- пытыуи ар пымытуи икИи мыхъэнэкIэ ешхъщ преверб «кIуэццыры»-м.

те-, ты-, т-: *те-сын, те-кIын, те-хун, къысте-хын, т-рех, т-оху*. Превербъм къегъэлъагъуэ предмет гуэрим и щыгу лэжыгъэр, Йуэхугъуэр къышыхъуу.

фIэ-, фIы-, фI-: *фIэ-лъхъэн, фIэ-дзэн, фIэ-хун, къы-фIэ-тхъын, фIызоцIэ*. Превербъм къегъэлъагъуэ къызытекI псальепкъым къикI лэжыгъэр, Йуэхугъуэр пашцэ гуэрим, фIэлгышIэ гуэрим къышыхъуу.

хэ-, хы-, х-: *хэ-тIэн, хэ-сэн, хы-золъхъэ, къы-хэ-хын, къы-х-ихын*. Превербъм къегъэлъагъуэ къызытекI псальепкъым къикI лэжыгъэр, Йуэхугъуэр щышиэ гуэрим (мэз, псы, псөүщхэ куэдым, пабжъэм, н.) къышыхъуу.

щи-, щы-, щI-: *щIэ-сын, щIы-хъэн, щIэ-плъэн, щI-ищIэ, къы-щIэ-чын, къи-щI-ын*. Превербъм къегъэлъагъуэ лэжыгъэр, Йуэхугъуэр зыгуэрим (унэм, щым, гъузэлъышIэм, н.) и кIуэцI, и щIагъ къышыхъуу.

А мыхъэнэм темыхуэ къокI щIэ-м: *щIэ-лъэIун, щIи-гъун, щIэ-пхуэн*.

6) Глагол нахъ машцэ къызэрхъу префиксэр

блэ-, блы-, бл-: *блэ-жын, къы-бл-окI, зэ-блэ-дзын, блэ-хын, бл-итхъун*. Превербъм къегъэлъагъуэ лэжыгъэр, Йуэхугъуэр предмет гуэрим и гъунэгъуу къышыхъуу.

жъадэ-, жъэды-, жъад-: *жъадэ-лъхъэн, жъадэ-куэн, жъадэ-кIэн, къы-жъадэ-хын, жъэды-золъхъэ*.

жъэхэ-, жъэхы-, жъэк-: *къыжъэхэ-плъэн, жъэхэ-плъэн, къы-жъэх-оуз, жъэхы-хъэн*. Иужьрей префикситым хэтщ къызытекIакIэ зэтехуэ Йыхэ – жъэ. Ауз жъэхэ-р нахъ къыбгъэдэкIаш жъэ-м. Преверб жъэхэ-м къегъэлъагъуэ лэжыгъэр, Йуэхугъуэр предметым (Цыхум) игъунэгъуу къэхъуу.

зэбгры-, зэбр-: *зэбгры-хун, зэбр-жын, зэбгры-дзын*. Превербъм къегъэлъагъуэ лэжыгъэр, Йуэхугъуэр лъэйыкъуэхэмкIэ зэбгрыкIыу къэхъуу.

зэлъыIу(ы)-, зэлъыIу-: *зэлъыIу-хын, зэлъыIу-кIуэтнын, зэлъыIу-кIын, зэлъыIу-итхъуацI*. Превербъм къегъэлъагъуэ лэжыгъэр, Йуэхугъуэр «зэлъыIукиыу» къэхъуу.

зэпры-, зэпр-: *зэпры-жын, къы-зэпры-дзын, зэпр-еху, къы-зэпры-кIын*. Превербъм къегъэлъагъуэ лэжыгъэр, Йуэхур зыгуэрим (псым, гъузэгум) зэпрыкIыу къэхъуу.

зэпкъры-, зэпкър-: *зэпкъры-хын, зэпкъры-хун, зэпкъры-щэ-*

щын, зэпкъры-лъхъэн. Превербым къегъельтагъуэ предметыр зэпкърихыгу, зэпкърилъхъэу, ләжыгъэр, Йуэхугъуэр къэхъуу.

зэте-, зэты-, зэт-. Превербым къегъельтагъуэ «псори», «къанэ щымылъяу», «куэд»: зэтэ-лъхъэн, зэтэ-хын, зэтэ-хун. Нэгъуещ мыхъэнэй илэш: предметхэр «зэуу щын», «щхъэхуэ-щхъэхуэ» щын.

зэхэ-, зэхы-, зэх-: Мыхъэнэктэ преверб зэтэ-м ешхьц: зэхэ-күтэн, зэхэ-күтэн, зэх-елъхъэ, зэхэ-хын, зэх-едз.

зэхуэ-, зэхуы-, зэху-. Превербым мыхъэнэктэ ешхьц «зэтэ-», «зэхэ-»-хэм: зэхуэ-сын. Мы псальтичкъым и кум хоувэ глагол лъабжъэ: зэхуэ-хъэ-сын, зэхуэ-шэ-сын, зэхуэ-тхъу-сын, зэхуэ-дзы-сын. Преверб зэхэлт «зэхуэ»-р къышхъэшыгъэктэйн хуейш превербитэ зэрихъэллам – зэ-, хуз-хэм: хуз-зэн – зэ-хуз-зэн, хуз-күзэн – зэ-хуз-күзэн.

зэці-, зэцы-, зэці-: зэці-тхъэціэн, зэці-инхъэнкіэн, зэці-бгъэн, зэці-диен. И мыхъэнэктэ «зэці»-решхьц «зэтэ-», «зэхэ-»-префиксхэм. Преверб зэхэлт «зэці»-р къышхъэшыгъэктэйн хуейш превербитэ къызэркүзэ зэрихъэллам: щі-тхъэн – зэ-щі-тхъын, щі-хун – зэ-щі-хун.

кіэлтъы-, кіэлтъ-: кіэлтъы-жэн, кіэлтъы-күзэн, кіэлтъ-ехъ, кіэлтъ-джэн. Превербым къегъельтагъуэ ләжыгъэр, Йуэхугъуэр зыгуэрым «икіэкті», «и ужыкі» къэхъуу.

пэры-, пэр-: пэры-тын, пэры-сын, пэр-елъхъэ, пэры-увэн. Превербым къегъельтагъуэ ләжыгъэр, Йуэхугъуэр зыгуэрым и «пащхъэм» и «пэм» къышыхъуу.

пкъыры-, пкъыр-: пкъыры-кын, пкъыры-хъэн, пкъыры-тын, пкъыр-окі. Превербым къытектащ щылэці «пкъы»-м икіи апхузда мыхъэнэм хельхъэ зыптува глаголым.

пиціэхэ-, пиціэхы-, пиціэх-: пиціэхэ-лъхъэн, пиціэхэ-хын, пиціэхы-зок, пиціэх-илъхъац. Преверб «пиціэ»-р къытекта хъунц «пицэ» щылэціэм, «хэ»-ыыхъэм щхъэктэ епль преверб «хэ»-м деж.

щхъэдэ-, щхъэды-, щхъэд-: Превербым къегъельтагъуэ ләжыгъэр, Йуэхугъуэр зыгуэрым (бгым, бжыхым) и щхъэктэ къышыхъун: щхъэдэ-хын, щхъэд-ох. Превербымра «хы»-мра я кум къыдэувау къохъу глагол: щхъэдэ-лъы-хын, щхъэдэ-увэ-хын.

щхъэпры-, щхъэпр-: И мыхъэнэктэ ешхьц преверб «щхъэдэ»-м: щхъэпры-кын, щхъэпры-дзын, къы-щхъэр-ож, щхъэпры-пиц.

щхъэшы-, щхъэш-: щхъэшы-хын, къы-щхъэшы-хун, къы-щхъэшы-дзын, щхъэш-окі. Щхъэшы- превербымктэ къэхъу глаголхэм хэтш мыхъэнитэ-щи зиэ: а) къы-щхъэшы-жын (псыр пэгуным къышхъэшож); б) жагзекі япэ ишын, къытежын; в) къыдэшын.

Іэпы-, Іэп-: къылэпы-кын, Іэпы-зын, Іэп-окі, Іэпы-хын. Глаголхэм къагъельтагъуэ Іэпэм епхауэ, абы деж къышыхъу ләжыгъэр.

Іэры-, Іэр-: *Іэры-хын, Іэры-гъын, Іэры-лъын, Іэры-*
превербымкі^І къехъу глаголхэм къагъельагъуэ «Іэ»-м епхауз
къехъу ләжыгъе, Іүәхугъуэр.

Іәші-, Іәші-. Преверб «Іәші»-ми къегъельагъуэ Іэ-м еп-
хауз, пышыауз къехъу ләжыгъе, Іүәхугъуэр, ауз «Іэры»-м
къышхәшцыкі^І мыбы хәтщ «Іәші» Іыхъе, Іә кіуәціым къизз-
рышыхъур къикі^Іы: *Іәші-лъын, Іәші-кын, Іәші-ох, Іәші-ы-*
хъэн.

Іу(ы)-, Іу-: *Іу(ы)-хъэн, Іу(ы)-кын, Іу-тын, Іу-сын.* Глагол-
хэм къагъельагъуэ ләжыгъэр, Іүәхугъуэр зыгуэрым и Іум, и
Іүфәм (*псы Іүфәм, къуз Іүфәм, бжэ Іупәм*) къышыхъуныгъе.

Іуры-, Іур-: *Іуры-кын, Іуры-лъын, Іуры-хъэн.* Глаголхэм
къагъельагъуэ ләжыгъэр «Іу»-м къышыхъуу.

в) Глагол мыкуэд(маңі) къиззрыхъу префиксэр

бғы-: *бғы-нэн.* Егъапщэ «зәбғырыкын».

гұры-, ғур-: *гұры-Іүэн* зактуэр арш мы префиксымкі^І къе-
хъур. Егъапщэ щыІәцІә: *гұры-хүэ, гұры-лъхэм.*

зәхәфы-р: *зәхәфы-тхъэн* псальем хәтщ, «*тхъын*» лъаб-
жъем къытохъукі. «Зы къемынзу, куәду» зәфІәтхъын жыхуиІәц.
Адыгеибзәм абы къыпохъу «*цинктхъэн*»-р.

зәфІә-, зәфІ: *зәфІә-дыкъэн, зәфІә-тхъын, зәфІә-хүн, зәфІә-ліэн.*

зәіы-, зәіу-: *зәіы-нэн, зәіы-хъэн, зәіы-х, зәіу-ex.* Егъапщэ:
зәіу-нэн, зәфІә-нэн.

лъэ-, лъы-, ль-: *лъы-хын, лъы-хъэн, лъы-хун.* ЩыІәцІә «*лъэ»-м*
(*лъактүэ*) епхауз зерыштыр къигъельагъуэу къохъу ләжы-
гъэр. Ауз нәгъуәцІ мыхъенән иІәц: *лъыхъэн.* Преверб зәхәль
«*кіэлты*»-м, «*лъэшы*» хәтщ «*лъы*» Іыхъэр. Егъапщэ: *кіэ-
лъы-кіуэн, лъэ-щы-хъэн.*

лъэшы-, лъэші-: *лъэшы-хъэн, кіэ-лъы-щы-хъэн* глаголхә-
рапц зыхәттыр. Превербым иІәц «*зыгуэрым и ужъ*» мыхъенәр.

пәші-, пәшы-, пәші-: *ләжыгъэр* зыгуэрым и лъабжъэмкі^І
пәші^Іету ләжыгъэр къехъуу къегъельагъуэ: *пәші-тын, пәші-
уэн, пәші-жын, пәші-хүэн.* НәгъуәцІ мыхъенән иІәц: *ліэры-
хъэн, кәаләрхъэн, пәші-хүэн.*

хыфІә-, хыфІы-, хыф-: *хыфІә-дзэн, хыфІә-хүэн, хыфІы-з-
дзэн, хыфІ-exуз.*

чә-. Преверб чә-кі^І къехъуаш глагол чәтхъен-ыр.

Іы-. Іы-х.

2) Лъэнүкъуэ къиззагъельагъуэ превербхәр

къэ-, къа-, къы-, къ-: *къэ-кіуэн, къа-жэ, къы-зоштә, къ-ишац.*
Превербым къегъельагъуэ ләжыгъэр, Іүәхугъуэр псальэр
жызы^Іем дежкі^І гъезауз къехъуныгъе. А мыхъенәм зыщихъуэ-
жа глаголи щыІәц: *къэ-ушын, къэ-щіэн, къэ-щтән, къэ-фән.*

иэ-, иа-, иы-, иэ-: *иа-кIуэ*, *иэ-сын*, *иы-зохь*, *и-ожэ*, *и-шэн*. Превербым къегъельгъауз лажыгъэр, Iуэхугъуэр псалъэр зыжраэмкIэ гъезауз зерыштыр.

зе-, зы-, з-кIэ къохъу глаголхэм къагъельгъауз лажыгъэр, Iуэхугъуэр «адэкIэ»-«мыдакIэ» (*«кIуэн»*, *«плъэн»*, *«жэн»*) гъезауз къыззерахъур: *зе-кIуэн*, *зе-жэн*, *з-оджадэ*, *зы-зохъэ*.

3) Фактив префикс у(ы)-

Префикс *у(ы)-кIэ* цIэ псалъепкъ зыбжанэм къытокI глагол, къызытекI псалъепкъым къигъельгъауз лажыпхъэу: *у(ы)-къэбзын* ← *у(ы)+къабзэ*, *у(ы)=щэбын* ← *у(ы)+щабэ*, *уфIеин* ← *у(ы)+фIей*, *ущэхун* ← *у(ы)+щэху*. «Пыдихъауз» *у(ы)-р* пытиц глагол псалъепкъ зыкъомым: *ухын*, *ущин*.

4) Фактив, каузатив префиксе гъэ-

а) Префикс *гъэ-*, *гъя-кIэ* цIэ псалъепкъ зыбжанэм къытохъукI глагол: *гъэпуд* ← *гъэ+пуд*, *гъэкъэбзэн* ← *гъэ+къабзэ*, *гъэбыдэн* ← *гъэ+быдзэ*, *гъэмэцIэн* ← *гъэ+мацIэ*.

б) Префикс *гъэ-*-*кIэ* глагол лъэмыйсым къытохъукI глагол лъэлэс, глаголым и щыхъэр зыкIэ нэхъыбэ мэхъу: *гъэкIуэн* ← *гъэ+кIуэн*, *гъэлажье* ← *гъэ+лажъэн*. Префикс *гъэ-м* побудительнэ мыхъэнэр щимылэж щылэц: *гъэплъын*, *гъэжын*.

5) Зэшлыгъуныгъэм и префикс

дэ-, ды-, д-м къегъельгъауз: а) зыгуэрым и гъусауз, щыгъуу лажыгъэр, Iуэхугъуэр къэхъуныгъэ: *дэ-лажъэн*, *дэ-жрыщIэн*, *дэ-псэун*, *дэ-кIуэн*; б) зы объектым нэгъуещI объект щыгъуу лажыгъэр техуэу гъэвэцIэн: *дэ-жыщIын* (*джанэм бостейр*), *ды-хэсэн* (*нартыхум джэшир*).

6) Взаимностым и префикс

Зы лажыгъэ (действиер) адрейм техуэу (и объекту) къэзыгъельгъауз префикс зэ-, з-, зары-, зэр-: *зэ-бэнын*, *зэ-псэлъэн*. Егъашце: *зэр-ашх*, предметхэр зэуу хъууз лажыгъэр, Iуэхугъуэр къэхъун: *зэ-пхын*, *зэ-телъхъэн*, е зы предметыр тIу е нэхъыбэ ишIу къэхъуныгъэ: *зэ-пыхын*, *зэ-пыхын*.

7) Версиониз префикс

фIэ-, фIы-, фI-: *фIэ-шхын*, *фIы-зохь*, *фI-ешэ*, *фIэ-кIуэн*. Префиксым къегъельгъауз зыгуэрым фIэмыйгъуэ, фIэмыйфIу зыгуэр лажын. Префикс *фIэ-кIэ* цIэхэм (плъыфэцIэм) къытокI глагол, къегъельгъуа мыхъэнэм къышхъэшыкIыу: *фIэ-фIын*, *фIэ-гIеин*, *фIэ-щыкIуц*, *фIэ-телъыджаш*.

хуэ-, ху(ы)-, ху-: Префиксым илэц мыхъэнэуэ: а) зыгуэрым папшIэ, и сэбэпу зэгуэр (къызытекхъукI псалъепкъым

къынгъэлъагъуэр) ләжыны: *хуэ-дын*, *хуэ-вэн*, *ху(ы)-зожьыңың*, *ху-едых*.

б) Зыгуерым хуэгъезауә, хуэунәтIауә ләжыгъэр, Йуэхугъуэр къехъун: *хуэ-зэн*, *хуэ-пләэн* (*Гуашхъэм хуэпләэу*), *хуэ-кIуэн*.

Префикс хуэ-м къегъехъу цәхәм (плтыфәцIәхәм) къытекIыу глагол: *хуэ-цIыкIун*, *хуэ-зэвын*, *хуэ-мы-фIын*.

8) ХуэфIәкIын/хуэфIәмыхкIыным (потенциалис) и префикс:

хуэ-, ху(ы)-, ху-: *хуэ-шхән*, *ху(ы)-зэфIәкIын*, *ху-од*, *хуэ-лән* (н.ж. *иләфын*). Префиксым и мыхъэнәм хуэдә иләу бзәм къегъәсәбәп суффикс -ф: зәгъапщә: *хуэ-щIын* – *и-щIы-фын*, *хуэ-шхын* – *ишхы-фын*.

9) Косвенне отношением и префикс

йә-, э-, е-, йы-, й-: *йә-ձын*, *йә-бләгъэн*, *йә-ләэн*, *къыз-э-пташ*, *яж-е-сIац*. Префиксым и мыхъэнәр щихъуәж глаголи щыIәш: *йә-шин*, *йә-зэшин*, *йә-фэн*, *йы-фын*.

Мы префиксым суффикс -кI е -лә и гъусәу глагол къа-тъехъу: *йә-шәкIын*, *йә-шә-лән*, *зә-ләфә-лән*.

шы-, щ-: *щы-гүгъын*, *щы-гәәштән*, *щы-тхъун*.

10) Глагол зыгъәзжым и префикс

зы-, з-. Префиксым къегъэлъагъуә ләжыгъэр субъектым бгъядыхъяжу: *зы-тхъәшI*, *зе-хуапә*, *з-эллыжыын*, *зы-кIәрышIә*. (Е п л т «Зыгъәзж залогым» деж).

Таблицәм зерыштылъагъущи, префиксу (деривационнәу) псальэ лъабжъэм бгъэдәтышәу увыр фактитивнә *у(ы)-щ* е *гъэ-щ*: *у-фIыцIын*, *гъэ-хуэбән*. (Еплъ нап. 181, таблицә 15).

Каузативнә префикс *гъэ-р* фактитивнә префикс *у(ы)-* е *гъэ-м* и *пәкIә щытищ*, 2-нә увышәм щытищ: *гъэ-у-фIы-цIын*, (*e*)*гъэ-гъэ-хуэбән*. Фактитив префикс зыпымытам каузативнә префиксир лъабжъэм бгъэдәту, япәу щытищ, глаголым пыту: *гъа-кIуэ*, *гъа-жъэ*.

Щымыңынгъэм и префикс мы-р ешанәу щытищ, щыпIә къэ-зыгъэлъагъуә префиксир еплIанәу щытищ, 5-нәу щытищ зәшыгъуныгъэм и префиксир, хуэфIәкIыныгъэ (потенциаль-нә) префикс хуэ-р абы и пәм къитищ, 6-нәу щыту: *ху-эды-щIа-мы-шэн*.

Лъеныхъуә къэзыгъэлъагъуә префикс къэ-р, иэ-р 7-нәу щытищ: *къы-ху-эды-щIэ-ш-н*. Абы япекIә къэувыникIә хъунур, 8-нәу щыту, зыгъәзж префикс зы-р арищ: *зы-къы-ху-эдэ-хә-мы-гъэ-щы-н*. (Гурышыгъуәц, префикс гуэр хәмыйтә, префиксым и увышIәр – зәрызакIәлъыкIуэр-бжыгъэр нәгъуәшынуущ. УвышIә япә – 8-нә щыпIәнур префикс ләужыгъуә псори псальэм щыптым дежш).

Таблица 15

Префиксикем глаголкем шалекеңүйүккөнүүлөр

8-нэу	7-нэу	6-нэу	5-нэу	4-нэу	3-нэу	2-нэу	яшүү	Псалтэ	Интер- фикс	Инфи- нитив. суф.
шыт	шыт	шыт	шыт							
зы	къы-	къы-	къы-	къы-	къы-	къы-	(e) гъе-	хубэ	и	и
	мы-	мы-	мы-	мы-	мы-	мы-	(e) гъе-	фылд	и	и
	мы-	мы-	мы-	мы-	мы-	мы-	гъе-	хъэ	и	и
							гъе-	шэ	и	и
							гъе-	шэ	и	и
							гъе-	шэ	и	и

2. Суффикскіә глагол къәхъуныгъэ

1) Глагол нәхъыбә къызәрыхъу суффиксхәр.

Суффикскіә глаголу къәхъур нәхъ маңцәш, суффиксхәри күәд хъуркъым. Глагол нәхъыбә къызәрыхъу суффиксхәп: -ж, -й, -кI, -кIз, -кIуә, -лIз, -пI, -ф, -ххә, -щә, -гуә. Глаголхәр къохъу глаголхәм, нәхъ маңцәра щығәпIәхәм къатехъукIыгурә.

-ж – мыбыкIә къохъу мыхъәнә иIәү: а) гъәзәжыныгъэ: *кIуә-ж-ын, хъы-ж-ын, къә-шә-ж-ын*; б) къите-гъәзәжыныгъэ: *къеджә-ж-ын, егупсыы-ж-ын, щеггуә-ж-ын, лъагъу-ж-ын*; в) ләжыгъэр къыхъу, күәдрә екIуә-кIыныгъэ: *щыу-ж-ын, кбутә-ж-ын, кIуәды-ж-ын*; г) егъе-леинигъэ: *тхәэ-ж-ын, пырхъы-ж-у*; д) зыгъәзәж гла-гол къызәрыхъу префиксым щыгъуу: *зәплъы-ж-ын, зы-щыт-хъу-ж-ын, зәчәндже-щы-ж-ын*.

-пI, -пI: *къә-кIуә-жы-п-ащ, пахы-п-ащ, кIуә-п-эн, шихы-п-эн, кIуәды-п-эн*. Суффиксым къегъәлъагъуз «шәч хэмүлтү», «къа-н щымыIәү».

-ххә, -хх. Суффиксым мыхъәнәуэ иIәш: а) «япәшIы кIә»: *жыIә-ххә-н, щIы-ххә-н*; б) «сый щыгъуи»: *йәшIә-ххә, щIәсы-ххә-щ*; в) «мыхъу-ххән»: *жумыIә-ххә, щIәсы-ххә-къым, мылгағъу-ххә-н*.

-ф – суффиксым къегъәлъагъуз ләжыгъэ, Йүәхүгъуэр хузәфIәкIын/хузәфIәмыйкIын, мыхъәнәкIә префикс хуз-м хуәдәш: *кIуә-ф-ын, щIы-ф-ын* (ЕгъапIә: *хуз-щIын*), *хъы-ф-ын* (*хуз-хын*), *тхы-ф-ын* (*хуз-тхын*).

-йы: *шы-йы-н, лъе-й, пIи-й, гәзәшIе-йы-н, кIи-йы-н, дi-йы-н*. КъытекI псалъәпкъым -йы-р пымыту къагъәзәпIыркъым.

-къуз, -къу. Суффиксым къегъәлъагъуз ләжыгъэр, Йүәхүгъуэр мыгъемәму къехъуу: *кIуә-къуз-н, тIысы-къуз-н, хәдэ-къуз-н* (ЕгъапIә: адигей *кIуә-хъуз-ным*), *плъэ-къуз-н, шхә-къуз-н* (ЕгъапIә: *шхә-Йүэ-н, жей-къуз-н - жеи-Йүэ-н*). Къумахуэ М. А. къельты-тә суффикс -*къуз-р* -къуз-м къытекIауэ.

ПлыфәцIә псалъәпкъым суффикс -къуз-кIә къытекIауэ ухуо-зә глагол *үәдү-къуз-н*.

-гуә, -гу: *хәукIә-Гүэ-н, пицы-Гүэ-н* (*хупцIынэр*), *лъэ-Гүэ-н, дийы-Гу-ащ, пштыры-Гу-ащ*. Суффикс -*Гүэ-м* къегъәлъагъуз ләжыгъэ егъэләяуэ (къехъуауэ).

-щә, -щ: *плъы-щә-н, бәзәпштыры-щ-ащ*. И мыхъәнәкIә суффикс -*Гүэ-м* ешкъщ.

-тә, -т: *бзы-тә-н, ды-тә-н, пхъуз-тә-н, щIы-тә-н*. КъызытекI псалъәпкъым къигъәлъагъуэр гъәзәпIән къокI. ЦIә (плъыфәцIә) псалъәпкъым къытекIа щыIәш суффикс -тә-кIә: *бә-тә-н, бәзы-тә-н, йә-тә-н*. Иужьрейхәр мыхъәнәкIә къышхәәшкI.

-(щ)хъу. Ләжыгъэр мыхъумыщIәу хъуныгъэ къегъәлъагъуз,

и мыхъэнекІе епхың суффикс -къу-м: бзэ-щхъу-эн, Іуэ-щхъу-н, уэ-щхъу-н.

-щI: жъы-щI-ын, ху-щI-ын тхъэ-щI-ын. Суффиксым къегъэлтагъуэ къызытекІ псальепкъым къикIым хуэдэу щын. КъызытекІ псальепкъыр къагъэсбэпрыкъым суффикс -щI-р пымыту.

2) Глагол нэхъ машIэ къызэрыхъу суффиксхэр

-г: ггуэ-г-ын (Егъапшэ: ггуэ-хъуэн). Егъапшэ: бэ-гын.

-къэ: дзэ-къэ-н.

-дэ: шхы-дэ-н, схъы-дэ-н; ку-дэ (Егъапшэ: йы-куэ-н).

-лэ: хуэ-лэ-н, ггуэ-лэ-н.

-сэ: кIуэ-сэ-н.

-с: лзэ-с-ын (Егъапшэ: лзэ-щI-ын).

-у: гуэ-у-эн, ггуэ-у-н, пищI-у-н.

-цхъ: вэ-пхъ-ын, жэ-пхъ-ын.

-ху: щэ-ху-н, ща-хуэ-н.

-куэ: кээлзэгIу-хуэ-н.

-щI: жэ-щI-ын, ивэ-щI-эн, ггу-щI-эн.

3. Префикэрэ (превербрэ) суффикскIэ глагол къэхъуныгъэ

Префикс -зы-рэ суффикс -ж-кIэ глагол къохъу, зыгъэзэж мыхъэнэ ийэу: зы-щытхъу-ж-ын, з-э-плъы-ж-ын.

Префикс дэ-, суффикс -й: дэ-плъе-й-н, дэ-ше-й-н, дэ-же-и-н, дэ-кIуэ-и-н, дэ-Іэбэ-и-н.

Префикс йэ-рэ суффикс (-э)кI-кIэ: йэ-дэ-экI-ын, йэ-шэ-кIын, йэ-хъ-экI-ын. Апхуэдэу къэхъу глаголхэм префикс зы-кIэ глагол зыгъэзэж къытокI: з-э-шэ-кIын, з-э-плъэ-кI-ын, з-э-уэ-кI-ын.

Мы модельнымкIэ префикс зы-, суффикс (-э) кI-кIэ плъыфэцIэхэм глагол къатохъукI: йэ-дахэ-кI-ын, йэ-цыкIуэкI-ын, йэ-бзэджэ-кI-ын. Щапхъэхэм зэрыштылтагъущи, суффикс -кI-м и пэкIэ къыдоувэ интерфикс э.

ЩышIэ къэзыгъэлтагъуэ префикс, суффикс -кI-кIэ къохъу глагол, глагол «уэ»-м къытохъукIри: хэ-у-кI-э-н тэ-у-кI-э-н, щIэ-у-кI-э-н. Суффикс -кI-м и ужькIэ къоув центростремительнэм и суффикс -э. Еплъ щапхъэхэм.

Префикс зэ- е йэ- -рэ суффикс -лэ-кIэ къохъу глагол, предметы и гъунэгъу хъуныгъэ къигъэлтагъуузу: зэ-шэ-лэ-н, йэ-дзы-лэ-н, йэ-пицы-лэ-н, йэ-уэ-лэ-н, зэ-жэ-лэ-н.

Псалтьепкъ зэхъхъэкIэрэ глагол къэхъуныгъэ

Глагол зэхэлъхэр щыкIитIкIэ къохъу: а) инкорпорациакIэ, б) псальепкъитI зэпыувэурэ.

1. ИикорпорацкІэ – дэуэнныгъэкІэ

ИикорпорацкІэ глагол зэхэль къэхъуныр – ар псальэп-къым (превербре лъабжъеу зэхэтим) и кум – превербим и ужъкІэ, лъабжъэм и пэкІэ нэгъуэцІ глагол лъабжъе къыдэувэу глагол (псалтье) зэхэль къэхъунырщ. Зыдэувэ псальэпкътыу бзэм куэрэ къэгъесбэп преверб+лъабжъе=хы, преверб+лъабжъе=сы, преверб+лъабжъе=кы, преверб+лъабжъе=хы. Псалтье лъабжъе-хы, -кы, -сы, -хы-хэр нэгъуэцІ морфемэ имыгъусеу къамыгъесбэп (связанные) лъабжъэхаш. Ахэр «къопсэуж» превербхэм я фыгъэкІэ: хэ-хъу(ы) – хъын, Ѣлхъу(ы)-хъын. Йу(ы)-хъу(ы)-хъын, Ѣл-тЫс-хъэ-н, йы-гъуэл-хъэ-н, къы-щІэ-Йу-кы-н, тэ-шхы-кI-ын, дэ-шэ-х-ын, дэ-жэ-х-ын.

Псалтье лъабжъе-сы-р зыпыувэ хабзэр лъэнүкъуэ къэзыгъэлъагъуэ преверб къэ-, иэ-хэрщ: къэ-хъэ-сын, иэ-шэ-сын, иэ-дзы-сын.

Глагол «уэ», зи щхъэ хущымыт глагол лъабжъе-хы, -жъэхэм косвенне отношением и префикс е-(йэ-) пыува нэужь, дэт-хэнэ глагодми хуэдуу къагъесбэп: е-хын, е-жъэн, е-уэн. Абыхэм я кум (префикс е-(йэ-)-мрэ лъабжъэмре я кум) нэгъуэцІ лъабжъе къыдэувэу псальэшц къэхъу хабзэш: е-жэ-х-ын, е-хуэ-х-ын (егъапиц: тэ-хуэ-н), е-шэ-жъэ-н, е-хъэ-жъэн, е-ху(ы)-жъэ-н, е-плъх-ын, е-жэ-жъэ-н.

Псалтье «еуэ»-м къыхэувэ хабзэш ѢлэцІэ: е-лъэнэ-уэ-н, е-джэба-уэ-н, е-лъэдакъэ-уэ-н, е-щхъэфз-уэ-н.

Префикс е-(йэ-)-м и ЙуэхукІэ еплъыкІэ зэхуэмыйдэ Ѣлэш: Н. Ф. Яковлев, Елберд Хь. У. сымэ префикс е-(йэ-)-р псальэ къэзыгъэхъу (деривационне) префиксу-превербу къалъытэ (Еплъ: Н. Ф. Яковлев. Грамматика литературного кабардино-черкесского языка. М.-Л. Изд. АН СССР. 1948, нап. 243. Елберд Хь. У. «Е-, и- префиксах э ЙуэхукІэ» – Ученые записки КБНИИ, том XII. Нальчик, 1957). Къумахуз М. А. е-(йэ-)-р косвенне дополненем 3-иэ щхъэм и грамматическое префиксу ебж, и.ж. псальэ къэзымыгъэхъу префиксу къельытэ (Еплъ: Кумахов М. А. Морфология адыгских языков. I. Нальчик, 1964, н. 139–143).

Г. В. Рогавэрэ КІэрашэ З. е-(йэ-)-р косвенне отношением и префиксу ябж. 1, 2-иэ щхъэхэм я префиксым и ужъкІэ е-(йэ-)-м й-р фіэкІуэду э- къудейуэ къэклүэнущ: Уэ сэ ар къы-э-э-п-таш/ Уэ сэ ар къы-с-э-п-тыгз – къы-с-йэ-п-тыгзэ. Еплъ: Г. В. Рогава, З. И. Керашева. Грамматика адыгейского языка. – Майкоп, 1966, нап. 158, 290.

II. ЛъабжытІ зэхыхъеу глагол къэхъуныгъэ

Глагол зэхэль къохъу глагол псальэпкъит (лъабжытІ)

зэхыхъækIэрэ. Нэхъыбэрэ апхуэдэ глагол зэхэлъхэр къызэрагъэ-себэпыр деепричастие формэүүш, обстоятельствэүүш: *пIатэ-лъатэу, тэуэн-тепкIэн; ефэн-ешхэн, лъэн-пкIэн, пIастхъэ-лъастхъэу, гъүэ-бжэуэ, илъын-ипкIын, небэн-къебэн, тIыс-тэджу, къа-фа-джэггу, дэгей-къеухыу, еша-елIауэ, и.*

Глагол зэхэлъхэм къызэрагъэлъэгъуащи, абыхэм яхэтш превербкIэ къэхъуа глагол къытезыгъээж, псалъэм папцIэ, *небэ-къэ-бэу, илъ-и-пкIыу, еша-елIауэ, тэуэн-тепкIэн*.

Глагол зэхэлъ щыIэцIэ лъабжъэрэ глагол лъабжъэрэу зэхыхъэу къэхъуауа: *шэсын ← шы-сы.*

Псалъэм лъабжъэ -кIы -кIэ глаголым и элативы формэ къэхъуныгъэ

Глагол лъабжъэ -кIы-р эи щхъэ хущымыт глаголц. Ар превербхэм пыувэурэ къегъэхъу глагол, псалъэм къикIыр («кIуэнэгъэр») «мыдэкIэ» ІукIрэ «модэкIэ» кIуэу щыIэнэры. А мыхъенэр къызэрэрыкIыр глагол лъабжъэр арц. Превербхэм къагъэлъагъуэр ІупцIц - «щыIу», «щагъ», «Iу», «къуагъ», «кIуэцI», и. Апхуэдэ глаголхэм элативы глаголкIэ йоджа.

Превербхэр

бгээ-дэ-
блэ-
гүэ-
дэ-
зэ-бгы-ры-
кIэр-ры-
кIуэнэцIы-ры-
зэ-пры-ры-
къуэ-
пэцIэ-
пы-
те-
хэ-
щхъэ-ицы-
щхъэ-пы-ры-
щIэ-
Iэ-пы-
Iу-

Глагол лъэмийэсхэр

бгээ-дэ-кI
блэ-кI-
гүэ-кI
дэ-кI-
зэ-бг-ры-кI-
кIэр-ры-кI-
кIуэнэцI-ры-кI-
зэ-пры-кI-
къуэ-кI-
пэцIэ-кI-
пы-кI-
те-кI-
хэ-кI-
щхъэ-ицы-кI-
щхъэ-пы-кI-
щIэ-кI-
Iэ-пы-кI-
Iу-кI-

Глагол лъабжъэ -хъэ-кІэ глаголым и иллативнэ формэ къехъуныгъэ

Глагол лъэмийэс лъабжъэ -хъэ-р зи щхъэ хүчмытш. Ар превербхэм пыувекІэрэ къохъу, псальм къикІыр («кІуэнгъэр») «мъдэкІэ» къегъазауа, зыгуэрым Гухъэу, дэхъэу, гухъэу, нэгъуэнгъэ къигъэлъагъуэу, н. ж. иллативна глагол къохъу.

Превербхэр

бгъэ-дэ
гүэ-
дэ-
йы-
кІэ-ры-
кІэлъы-щы-
къуэ-
жъэ-да-
жъэ-хэ-
лъэ-
пы-
те-
хъэ-
фІэ-
щы-
Гу(ы)-

Глагол лъэмийэсхэр

бгъэ-дэ-хъэ-
гүэ-хъэ-
дэ-хъэ-
йы-хъэ-
кІэ-ры-хъэ-
кІэлъы-щы-хъэ-
къуэ-хъэ-
жъэ-да-хъэ-
жъэ-хэ-хъэ-
лъэ-хъэ-
пы-хъэ-
те-хъэ-
хъэ-хъэ-
фІэ-хъэ-
щы-хъэ-
Гу-хъэ-

Глаголым и иллативнэ, элативнэ формэхэр

Глагол лъэйэс зыбжанэм превербхэр пыува нэужь, псалъэкІэм щыт макъзешэ э-м къегъялъагъуэ «модэкІэ» кІуэнгъэр, превербым къигъэлъагъуэм кІуэуэ: дэ-шэ-, щІэ-дэ-э, хэ-ху-э. Абы нэццэуэ лъэнныктуе къагъэлъагъуэ: псалъэкІэм щыт макъзешэ э-р, ы-р пыхуу, инфинитив формэм деж глагол лъабжъэмрэ суффикс -н-мрэ я кум ы къыдэувэнэм: шэ: дэ-ш - дэ-ш-ы-н, дзы: щІэ-дэ- - щІэ-дэ-ы-н.

Таблицэ 16

лъабжъэ	преверб	иллатив (ды-хъэн) формэ	элатив (дэкІын) формэ
дзы	щІэ-	щІэ-дэ-э	щІэ-дэ- (щІэ-дэ-ын)
шэ	дэ-	дэ-шэ-	дэ-ш- (дэ-ш-ын)
ху(ы)	хэ-	хэ-ху-э	хэ-ху- (хэ-ху(ы)-н)
плээ	къуэ-	къуэ-плээ-	къуэ-плэ- (къуэ-плэ-ын)

Зи щхъэ хүштгэлтэй глагол лъэлэс «хы»-м щыныгъэльтэгъуэ превербхэр щыпыувекіе, макъзеша ы-р пыхуу э пыувэнгъэмкіе ешхъэ мэхъу зи щхъэ хүштгэлтэй глагол лъэмийс «хъэ-м (кIуенгъэ къизэрыкIым):

Превербхэр	Глагол лъэлэсхэр
бгъэ-дэ-	бгъэ-дэ-хъэ (шым мэктур)
дэ-	дэ-хъэ (кзэпир пицIантIэм)
жъэ-дэ-	жъэ-дэ-лъхъэ (шхуэлур шым)
йы-	йы-лъхъэ (пхъэр гум)
кIэры-	кIэ-ры-(лъ)-хъэ (пхъэр гуещ джабэм)
кIэ-щIэ-	кIэщIэ (лъ)-хъэ (мывэр бжыхх лъабжэем)
къуз-	къуз-(лъ)хъэ (жыхапхъэр бжэкуагтым)
те-	те-(лъ)-хъэ (тхылтыр столым)
хэ-	хэ-хъэ (матэр нартыху хадэм)
щIэ-	щIэ-хъэ (пхъэ къутар унэм)
Iу(ы)-	Iу-хъэ (матэр бжэIупэм)

Гъэлъэнца глагол формэхэр

ЩытыкIэ къэзыгъэльтагъуэ плъыфэцIэм къытекIа глаголым частицэ нэхъ щыгъумэ, ар (глаголыр) гъэлъэнца мэхъу (е глаголым зэлтытыныгъэ степень егъүэт), зэрыщытам елъытауэ нэхъ лъэш глаголыр хъууз: *Лыжым и баш плъыжк гуумыщIэ джафэр и куэщIым щытригъауэу уэрэд жиIэр нэхъ игъэхуабжъаш*. ЩIалэхэри джэгуным нэхъри дихъэхащ (*Щ. А.*); *Дунейр махуэ къэс нэхъри нэхъ къэдахэрт* (*Т. Х.*).

ПлъыфэцIэм къытемыкIа глаголхэми ягъуэтыхнкIэ хъунущ гъэлъэнцыныгъэр – апхузэдэш япэ псальзухам хэт «нэхъри дихъэхащ» жыхуиIэр. Егъалщэ: *диищэн, хуэбэцэн, гээцIыкIуIуэн*, и.

Масдар (инфинитив)

Масдарыр (инфинитивыр) глагол формэш, глагол щытыкIэм нэмьщI, щыIэцI щытыкIи иIэу.

А формэр къохъу глаголым и унафа формэм суффикс -и/-и-у поувэри. Дэтхэнэ глаголми хуэдэу, инфинитивым къегъэльтагъуэр лэжкыгъэ, щытыкIэ. Ар пыувэнущ динамическэ глаголхэми статическэ глаголхэми, глагол къыхэмьщIахэми глагол къыхэцIахэми. Масдарым (инфинитивым) упщIэу хуюв сыйт щIэн?: *кIуэ-н, жыIэ-н, гуоу-н, дии-н, щыс-ы-н, и.* ЩымыIэнгъэ къэзыгъэльтагъуэ инфинитивым-масдарым хэувэр префикс мы-щ: *мыдэн, жымыIэн, щымыIэн*.

Суффикс -и//и-узыпти глаголыр щытынущ е глагол лъэлэсу,

е глагол лъэмьыІасу: зэпыхын (*пхъэр*), зэлъыІухын (*унэр*), пицІен (*хадэр*), щыпсэун (*къуажэм*), темытын (*гъузгум*).

Ифинитивыр щхъакІө, бжыгъакІө зэхъуэкІа мэхтү, сказуемэ зэхэтэм и Іыхъе нэхъышхъеу щыщтым деж: сылэжээн, дылэжээн, улэжээн, фылэжээн, лэжээн, итхын, ятхын. Мэз Іувым ущишхыкІкІэ убэлэрьгын хуейкым: Заповедникым мэз джэду щопсэу. ЖыгыщхъэмкІэ сакъыу дэлгэбин хуейш, умышІэххэу къынтемыуэн щхъакІэ (*КІ. Т.*); Жыгуэ дежьэн хуейш.

Сказуемэ дэлэпшыкъуэгъу зыщымыгъу инфинитив псалъэухар газетхэм, тхылхэм псалъашхъеу ктыщагъесэбэп, къыхуеджэнэгъя, унафэ хэлтү: ЩыІэрьсыр вэнэр зэфІэгъакІын; МацІэ фІакІ темыкІуадэу күэд къэлэжъин.

Инфинитивым илэкъым зэман, наклоненэ категориехэр, ауз и мыхъэнекІэ абы къэкІуэну зэман илэш.

Масдарым (инфиритивым) щыІэцІэм и щытыкІэу хэлъщар падежкІэ зэхъуэкІа зэрыхъур:

Белджылы склоненэ

Им. еджэн-ы-р	
Эрг. еджэн-ы-м	
Посл. еджэн-ы-мкІэ	
Обст. еджэн-ы-рауэ	

Мыбелджылы склоненэ

еджэн
еджэн
еджэн-кІэ
еджэн-у

Масдарыр (инфиритивыр) псалъэухам и пкъыгъуэ нэхъышхъеуи шкыигъуэ етІуанеуи хоувэ: Жэмхэм уедэхэшІэнэр щигъэт. Лэжээн, лэжээн хуейш (*Т. Х.*) – АтІэ, Ахъмэд, – къызоупши Джирандоккуэ, – чий пхууэ бэээрым щыпщэнэр нэхъыфI, хъэмэрэ колхоз нартыхур упшІэнэр нэхъыфI? (*Т. Х.*); Щхъахынэнэм зэранигъэ фІакІа сэбэпныгъэ къыпхуухыну-къым; Дауэ сымыукІытэнэр, си напэри дауэ мысынрэ? (*Т. Х.*).

Сказуемэ дэлэпшыкъуэгъу «хуей», союз пэлтэйтэу послелог «щхъакІэ», «пашІэ», и. зыщыгъу инфинитивхэм нэмьшI, суффикс -н зыпшт глаголыр инфинитиву щытш лэжьышхъэ-унафэ зыхэлт, къезыбжэкІ сказуемэхэм, псалъэм щхъакІэ, мыпхуэдэ псалъэухам: Школым и педсоветым унафэу къещтэ: 1) ШкоЛыр ремонт щыныр зэфІэгъакІын августым и 15 пицІондэ; 2) Мы гъэм япэу школым къэкІуахъэ сабийхэм я спикэр тхын ухын июным и 30 пицІондэ.

Масдар (инфиритив) къызэрыхъу суффикс -и/-ну-мрэ глагол-сказуемэм, причастием я къэкІуэну зэманым суффикс -и/-ну-мрэ зыщ, икИ сый щыгъуи тыншу щыткым -и/-ну-м масдар къышигъэльягъумра ахэр къэкІуэну зэманым и суффикс причастием пыту щытымрэ.

Суффикс -и/-ну-хэр зыпшт глаголым наклоненэ формэ гуэр итъуэтмэ, глаголыр къэкІуэну зэманым ит сказуемэш: Мыбы

дөж щаухуэнү ГЭС-р колхоз пхъащIэхэм джыдэ, пхъэпс, пхъэх, ггукIэхэм – шэдьбжь, уадэ яхуэхъунут, мэлыхъуэхэм я лэнис-тэнут, жэмыхъуэхэм жэм кврашынут. ггэш ирызрахъенут, Iис ирызэпаущIынут, мэксу ирыратынут; бом псы щIишиэнут, куэншибыр квыцIишинынут, хъэмым щыкIыщтэнут, амбарым ггавэ ирикIутэнут, щхъэлым щыхъэжэнут, колхоз унагъуэм я уээдьгээнут, ету яхуэхъунут (Къ. Хъ.). Зэртлъагъущи, мы псалъэухам «щаухуэнү» псалъэм суффикс -ну пыту, къэкIуэну зэманным иту причастиец, «ГЭС»-р и определенэц. Суффикс -ну-м адрес цори сказуемэц, къэкIуэну зэманным иту, «я лэнис-тэнут», «я уээдьгээнут»-хэр щыцIэц-сказуемэц, къэкIуэну зэмани ялэу. Уэ куэд блэжъаш, лъагъуэфI хэпшааш, хэмэггуэ-щэжын лъагъуэ хэпшааш (Т. Хъ.) псалъэухам «хэмэггуэщэжын» жыхуйэ глагол формэр причастие-определенэ (къэкIуэну зэманным иту) тцыими, гугъущ мынфинитиву жышиэну.

Суффикс -ну зыпыт глаголыр мурад обстоятельствэу пса-лъэухам хэувэмэ, инфинитиву къэлъыташъэц: Щалэр тен-джызым кIаш, зигзэпсэхуну, мазэкIэ щыIэну и гугъэц; Етианэу, си адэм, апхуэдиз щыхъ зиIэм, семыдэIуэнкIэ слээкIыннт (Т. Хъ.). «СемыдэIуэнкIэ» – масдар-инфинитивц; «слээкIынкт» – глагол сказуемэц.

ЩыцIэц, плъыфэцэ зыбжанэм суффикс -и-кIэ масдар-ин-финитив къытокI: губзыгъэн, шыхъуэн, студентын, бригади-рын. Чэзүурэ дежурнэ хуйт классым щэссыр. Дежурнэныр а махуэм сэ къыслзыат.

Инфинитив оборот

Инфинитивым къепха псалъэхэр щыгъуу къегъэхъу инфи-нитив оборот, инфинитив конструкции. Щапхъэ: Ди пацхъэм къитц вапIэхэм зедгээубгъун, ггавэхэм я бэвагъыр къэтIэтын, Iэцхэм я щхъэбжыгъэм хэдгээхъуэн, абы квим хгэврээр нэхъыбэ-тицIын къалэнхэр (Къ. Хъ.). Мы псалъэухам инфинитив оборо-ту плы хэтц. «Ди пацхъэм къитц къалэнхэр» Йыхъэм – предикативнэ псалъэ зэпышЦам нэмьшЦ, адресхэр хеубыдэ инфинитив оборотхэм. Ахэр (оборотхэр) определенэ щохъу псалъэухам. Дэтхэнами игъебелджылыр (зи определенэр) «къа-лэнхэр» – подлежащэрц. – Апхуэдэу щыщыткIэ захуэр, нэхур икIи быдэр щыхъэт тохъуэ дяпэ зэмэн машIэкIэ дэ къызэры-зэдгээпэшыфынум колхозхэтхэм я къулеягъыр къэIетыныр, кол-хозхэтхэм я псэукIэр куэдкIэ едгээфIэкIуэныр (Къ. Хъ.). Мы псалъэухам хэт инфинитив оборотитыр дополненэу (зэльэ-пкъэгъуу) щытц. Колхозхэм нартыхур къыдэчыжын яухат – «нартыхун къыдэчыжын» инфинитив псалъэ зэпышЦар (инфи-нитив конструкцэр) мэхъу прямой объект. МэкъумэшыщIэхэр гугъу езыгъэхыр хъэцэпэцэр Iухыжынырат. Псалъэухам хэ-

тыр псальзухам и цкъыгъуэ нэхъышхыитырц, причастнэ оборотэ инфинитив оборотрэ щытхэр – Аүэ, зиунагъуэрэ, лыгъэ, лыгъуэжъигъэ жыхуалэр шынагъуэ къышыплъисам деж укъэмискизырц (К. Т.); Апхуэдэу щыт пэти, синьволъэлу: ялэ курсыр къэзухыху, сифшэжыныр зэтевгъэувиэ. (Т. Х.).

Деепричастие

Деепричастие – ар сказуемэм и кэрыдэн лэжыгъэ къэзыгъэлъагъуэ глагол формэц. Абы къегъэлъагъуэ сказуемэм къиуатэр къызэрыхъу щыкъэр.

Глагол щытыкъэм и мызакъуэу деепричастием хэлъщ наречием и щытыкли. Глаголым и грамматическа мыхъэнхэм щыщу деепричастием хэлъщ ар щхъэкъэ, бжыгъэкъэ зэхъуэкъа зэрыхъур; зэман формэ зериэр, зыгъэзэжү зымыгъэзэжү зэрышыэр. Абы нэмыщикиэ, дэтхэнэ глаголми хуэдэу, деепричастием къепха псалъэ ийэнкээ мэхъу, деепричастнэ оборот къызэригъэпэшу.

Наречием зэрэшхуу деепричастием хэлъщ ар сказуемэм епха зэрыхъур, обстоятельствэу псальзухам хэувэкиэрэ.

Деепричастие сказуемэм епха зэрыхъум ешхуу (*Псы быбхэр иутхыу, Гушащэу зеIуантIэ* (Щ. А.); *Сэси нэм къыIуидзэр ГуфIэжу къыспожъэр* (Щ. А.), ар причастиеми епха мэхъу; (*Сэзыркъым мы мэзым Дихъэхыу хуэусэр* (Щ. А.); *НыбжынциитIым лыжъ усакIуэр Псалъэ хъуэркIэ йонэIуахуэ, Зэхуэфащэу зэрыштыр Иэпэшынэм къргээкI* (Щ. А.).

Сказуемами деепричастиеми зы субъект яIэу къакIуэу зэрыхабзэм нэмыши, сказуемэм субъект щхъэхуэ иIэу, деепричастиеми еzym субъект щхъэхуэ иIэу мэхъу адыгэбзэм. Апхуэдэу зэхэт псальзухар псальзуха зэхэль хъуркъым, атIэ ар зэрыхъур псальзуха гъэтугъуа (осложненэ) къызэрыхъуэц, субъект зиэ деепричастнэ оборот иIэу, сыйту жыпIэмэ деепричастие сказуемэ хъуркъым, наклоненэ иIэкъым, предикат иримыкъущ зэрыхъур: *Пщыхэм ефэр ямыухыу дыгъэр щхъэгум къиуващ* (Щ. А.). Мыбдэж «пщыхэм» псалъэр «ямыухыу» деепричастием и субъектш, «къиуващ» сказуемэм и субъекту щытыр «дыгъэр»-ш. Жан епсаллэу ар лэгъунэм Зыдэштым Лачэ Ѣлохъэ: *Фадэ плащIэр къышхъэшылкIу Бжыаккуэжьехэр зэIепах; Лачэ цыкIум хуэмышэчу и гээ макъым зиIеташ* (Щ. А.).

Деепричастие къызэрыхъур

Адыгэбзэм къегъэсэбэп деепричастие формэхэу -у-/уэ, -урэ.

Суффикс -у/-уэ-къэ деепричастие къытокI причастием: зытхы-у, къэзялэжь-у, псалъ-у, щыс-у, тхэ-уэ, щыкIуэ-у, щытхэ-у.

Зэрэлтэгъуапц, причастиехэр, деепричастиехэр к'ытохъукі глагол лъээсми лъэмьїсми, динамическі глаголхәми статическі глаголхәми.

Суффикс -у/-үэ-р мэув адрай суффиксхэм яужькіэ: дыхъэш-хэ-у, гүф-хэ-у... Шапхъэ, псалъеухам хэту: Мэхгэшонкүэр зэгүэпами, ЗимыхъунцIэу сабыращ (Щ. А.). Софият икIи зэгүэпу, икIи гузавэу щытт (Щ. И.); Бжыхым и зэхүэдитIыр пкIумэ, сэхыхушиц хэтт, тIур зэпэшIэхаяэ, тIур зэпэшIэту (Къ. Хъ).

Деепричастие къызарыхъу суффикс зэхэлт -урэ-м пыт -рэ-м къегъэлъагьуз лажыгъэр къытритгээжкура е к'ыхху къахъуныгъэ: Абы (Багъ) пиЦантиэринхъэнкIыурэ игъэукъуяяц (Къ. Хъ.); Корчагиныр къэтэджащ, башыр зыщIиггакъуэурэ (Н. О.).

Суффикс -рэ-кіэ деепричастие къехъуу ялъыта. Ауэ абы и Iуэхур нэгъуещIущ зэрыштыр. Псалъеухам азы сказуемэм епхауз деепричастиеу тIу (е плIы) хэтма, тIурытIурэ япэ ит деепричастие (деепричастиеу щытын хуей глаголыр союз-суффикс -рэ-кіэ етIуанэ деепричастием епхауз мэхъу, етIуанэ деепричастием пыт суффикс -у/-үэ-р псалъитI зэпхам (-рэ зыпытымрэ -у/-үэ зыпытымрэ) зэдайуэ, деепричастие кърихъуу мэхъу: Жъир къепицэрэ уэсыр зэрихъэу чейт. -рэ-р -у-кіэ зэпхъуекI мэхъу. Абы щыгъуэ пк'ыгъуэ зэлъэпкъэгъухэм я кум запятой хуейш: Жъир къепицэу, уэсыр зэрихъэу чейт. Абы и Iуфэм щыдза и щIакIуэм тесрэ и лъакъуэхэр щIэупицIауэ, тхылъ зэгүэхар и куэцIын илрэ еджэу Мусэ щыст (Къ. Хъ.).

Наречиеу щыт обстоятельствэ пк'ыгъуэ зэлъэпкъэгъухэм апхуэдэ дыдэу щохъу: Абы и пащхъэм къилхэм зыкIи емылъытайэ, уэгу щхъуантIэм дыгъэр щолыд, лъагэрэ пагэу, гур игъэгүгъэрэ псэр игъэхуабэу, нэцхъыифIэрэ лээм пк'ы щIиггэуэуэу (Къ. Хъ.). Мы псалъеухам наречиеу щыт псалъитI зэпхам нэмыцI (лъагэрэ пагэу), хэтш зы псалъэр наречиеу, адрайр деепричастиеу (нэцхъыифIэрэ лээм пк'ы щIилхъэу), тIури деепричастиеу щыт псалъэ зэпх (гур игъэгүгъэрэ псэр игъэхуабэу). Мы псалъеухами союз-суффикс -рэ-р щызенхъуекI хъунущ суффикс -у-кіэ, пк'ыгъуэ зэлъэпкъэгъухэм яку запятой щыгъеувауэ.

Условнэ наклоненэм и формэ зиIэ глаголым япэ ит глаголыр -рэ-кіэ къепхауз щытмэ, а псалъитI зэпхам зэтехуэ зы формэ – условнэ наклоненэ форма яIэ мэхъу: – ...узыхуейр къызжепIэрэ сибутIыпцижамэ, си гуапэ хъунт!.. (Щ. А.). Союз-суффикс -рэ-р суффикс -мэ-кіэ зэпхъуекI хъунущ – узыхуейр къызжепIамэ (икIи) сибутIыпцижамэ, си гуапэ хъунт.

КIэцIу жыпIэм; союз-суффикс -рэ-кіэ зэпх псалъитIым щыщу яужь итим пыт формэм хуэдэ -рэ- зыпытми егъуэт, псалъитIри пк'ыгъуэ зэлъэпкъэгъу мэхъу, -рэ-р яужь ит псалъэм пыт аффиксым хуэдэкIэ зэпхъуекI мэхъу.

Мыр къызэбгъээкІыу жылің хъунущ: форма зәшхъ зиңа псаљитЫм (пктыгъуэ зәлъепкъэгъуитЫм) щышу япа ит псаљем пыт формәр союз-суффикс -р-кІэ зэтхъуэкІ хъунущ, абы къыхәкІыу псаљем и грамматическә мыхъенәр мыкъутәу.

Деепричастие къызэрыхъу суффикс -у-м хәгъәззәрыхъын хуейкъым сказуемә зәхәлтым и Йыхъә нәхъышхъәм пагъезува -у-р, арзыпувә псаљәри – сказуемәри деепричастиеу къельты-тән хуейкъым. Псаљәм щыхәкІә: *Махуз* псом къәфа щIаләхәри ешащ, пишинауәми щыхъэусыгъуэ къигъуэтү хуежъяаш (К. А.); *Иджыри* къәс сыйзәримыгъәшхам иригузәвәжәуә, Дусә и куафәм еуәжри күәд щIауә къыспәпләэ кIәртIоf гъәжъар игъәхүәбәжу щIидзааш (Т. Х.); Зи ныбжъ хәкIуэтә егъәджақIуэр сыту пIәрә зәгүпсысыр? (Т. Х.); Уә күәд щIауә убригадир (у) къышIә-кынщ. Сказуемә зәхәттым и Йыхъә нәхъышхъәу къәкІуа «ситу», «убригадиру»-хәр зәрымыдеепричастием ешхыркъабәзәу, «щыхъэ-усыгъуэ къигъуэтү», «игъәхүәбәжу» – жыхуиIәри деепричасти-екъым.

Деепричастием и зәман формәхәр

Суффикс -у/-үэ зиңә деепричастииер бзәм къегъәсәбәп: а) ит зәманым тету: *Сосрыкъуэ жъәгүм дәст, дәпым ириджәгүү* («Нартхәр»); *Сырымә щIәлъу къылфIәшIу, Нә фIыцIә пIащәхәр лыдыжырт* (Щ. А.).

Суффикс -у/-үэ-кІэ къехъу деепричастииер, ит зәманым тетыр, сказуемәм и зәман формә нәхъышхъищым епхауә щыты-ну къозәгъ:

щыту	шхащ,
	машхә
	ихәнүщ

б) бләкІа зәман формә, бләкІа жыжъә формә иIәу: *Нартхәр хасәм щызәхүәсауә, уә къожъәри зәхәсци* («Нартхәр»); – *Насып сиIәти, мы зәман гъәшIәгъуэнүм сыйрихъәлIәми, ІәкIә сыйзра-иуэ нәф сыйхъуакъым* (Щ. А.).

БләкІа зәманым ит деепричастииер сказуемәм зәман формә нәхъышхъищым епхауә щытыну къозәгъ:

зихуәпauә	къышIәкIащ,
	къышIокI
	къышIәкIынүщ

Деепричастие формә -урә-р бзәм къегъәсәбәп ит зәманым тету: *МыIәрысәхәр къыпышчурә ящикым идолъхъә; Багъ күэн-шыбхәр хадәм ихуәре зы ләзәныкъуэкIә къышIидзауә трагуаш*

(Къ. Х.). Пәжи, апхуәдә зауэ шынағъуэ зи ўыпәлъагъу танэ гүәр, гүзәвәурә и пә фыңғылсыф цыкылур дригәззейурә сатырым къыхәкйыну хуежъэрт... (КИ. Т.).

Деепричастиеер бзәм къышыгъэсәбәп щыләшт къәкіуену земан иләү: *Хадәм жыг хәтсәнурә макіуэ, Іүәху тхуәмышыңыз; Тепицәчыр къехуәхыны (къехуәхын къудайуэ) тебгәзүващ стіолым.*

Деепричастиеер щхъәкіа, бжыгъәкіа зәхъуәкіа зәрыхъур

Глагол-сказуемәм, причастием ешхуу, адыгәбзәм деепричастиеер щхъәкіа, бжыгъәкіа зәхъуәкіа мәхъуу, езы деепричастием и субъектым екіуу.

Деепричастием илә бжыгъәри къезыгъәлъагъуэр а щхъә префиксирш.

Таблицә 23

закъуз болжыгъ	япә щхъә	сылажъәурә соджә, стхыуэ, сышыту, сешауэ
	2 щхъә	улажъәурә уоджә, птхыуэ, ушыту, уешауэ
	3 щхъә	лажъәурә йоджә, итхыу, щысу, ешауэ
куәд бжыгъэ	япә щхъә	дылажъәурә доджә, ттхыуэ, дышыту, дешауэ
	2 щхъә	фылажъәурә фоджә, фтхыуэ, фышысу, фешауэ
	3 щхъә	лажъәхәурә йоджәхәр, ятхыу, щытхәу, ешахәу

Зәрытльагъущи, глагол лъәләсри лъәмыйләсри, динамическә глаголхәри статическә глаголхәри, бләкіа зәманым, ит зәманым итхәри щхъәкіа зәхъуәкіа мәхъуу.

Глагол-сказуемәми зәрихабзәу, глагол лъәмыйләсүм деепричастии 3-нә щхъәм дәж щхъә префикс иләкым закъуз бжыгъэм куәд бжыгъәми. Куәд бжыгъәр къигъәлъәгъуэн папшіа деепричастием суффикс -жә хагъәувәнкіа мәкъуу: *Ахәр шахмәт джәгүхәу щыст. А кафем щытхәу ѡшхә, щыту ѡшхәхәр.*

Глагол-сказуемәхәм хуәдәу, щхъитіе нәхъыбы зидә глаголхәм къатекіа деепричастиехәм пытынущ щхъә префикс түпшү субъектым ейуэ, объектым (объектхәм) ейуэ: *Си тхылъхәм у-а-хә-з-гъаплъәурә узыхуейр къыхозгъәхыниш; фы-къә-цилхуауэ сыныфопләз.*

Щымыңызға къигъелтъагъуәү деепричастием пыувәр пре-
фикс мы-ш; Джыдэ имыхыу мәз макIуә, кIапсә имыштәу мәкъу-
шә макIуә. Ауә: щысукъым мыбы зәрыщылхәр.

Глагол зыгъәзжым деепричастие зыгъәзж къытохъукI, гла-
гол зымыгъәзжым къызәрүткөхъукI хабзә суффиксымкIә:
ГъуәгүрүкIуэр кIуэрт, и пыIэр зыщхәрихауә, и джанәри зы-
щихауә.

Деепричастием союз-суффикс -и пыувәнкIә хъунуш -у/-ү-м
и ужъкIә щыту. Абы щыгъуәм суффикс -ү-м и ужъкIә пыт
макъзешә э-р -и-м пех: Ар бжыыфIәт, зэкIужт, гъәшIәрәшIауи
хуәпат (Т. Х.); Шыхәр ятIәм зәшIищтат, ягу зәрымыгъуә-
тыжүи хәкIәзызыкIырт (КИ. Т.).

Деепричастие аффикс -у/-үә, -урә-мра обстоятельственә
падежным и кIәух -у/-үә-мра зәлъәпсәгъущ, я тхыкIәри зетохуә.

Деепричастнә оборотыр. Деепричастие псалъаухам зәрыхәувәр

Дэтхәнә глаголми хуәдәу, деепричастием иIәнкIә хъунуш
еым къепха псалъә (псалъаухәр), деепричастием и пәкIә щыт
хабзәр, деепричастием еым къепха псалъаухәр щыгъуу де-
причастнә оборот мәхъу.

Деепричастие, деепричастнә оборотыр ләжыгъэм и
къәхъукIа обстоятельствәу, определенәу, сказуемә и
хәувәнкIә мәхъу: Дыгзәр къыдәкIуейурә уафәгу дыдәм
иувауә жъеражъезу итиш (Т. Х.); Зи изыгъуә мазэр
къыдәкIуэттегүә уәгүм къигуфIыкIырт (Къ. Х.); Сә сыйдәкIаут
ар къышыкIуәжыр е ар дәкIаут сә сыйкъышыкIуәжыр
(ХъәхүупашIә А.); Сә си-хуейшә джатә, мыкIыхъу, мыкIәшIу
бий жыжыр къышышинау, бий гъунәггур хигъашIәу («Нар-
тхәр»).

ПРИЧАСТИЕ

Причастие — псалъә лъәпкъыгъуәш, глагол щытыкIи
цIә (плъыфәцIә) щытыкIи иIәу, причастием хәлъ ләжыгъэр, е
зытехуә предметыр, е къызәрүхъу щыкIәр игъәбелджылыуә.

Глагол щытыкIәу — категориекәм щыпчу — причастием иIәш:

1. ЗәманкIә зәхъуәкIа мәхъу (еджар — бләкIа зәман,
еджэр — ит зәман, еджэнур — къэкIуәну зәман).

2. Зыгъәзж формә иIәш (зызытхъәшI, зызыхуапз).

3. ЩжъәкIә зәхъуәкIа мәхъу (зыләжым в зәлә-
жым и шхәкIә, языныкъуәхәр тIум и щжъәкIи: сыйлъагъур,
ныфхуәстхыр, ушIәкIуар).

4. Езым къепха, зэригъакIуэ псальэ иIэц (усэр зытхар).

ПлъыфэцIэм и щытыкIуэ – категориехэм щышу причас-тием иIэц:

1. Предметын и щытыкIэ къегъалъагъуэ, сый хуэ-дэ? жыхуйIе упщIэм жэуап хуэхъуу – сыкъызэджэ тхылъыр).

2. ПадежкIэ, бжыгъэкIэ зэхъуэкIа мэхъу сыкъызэджа тхылъыр, сыкъызэджа тхылъым, сыкъызэджа тхылъхэр.

3. Причастие псальэухам определенэу хоувэ. Игъабелджылы щыцIэм и плЭкIэ къегъесэбэпамэ, пкыгъуэ нэхъышхъэуи етIуанэуи хоувэ.

Причастие фIэкIа глагол е плъыфэцIэ, е иэгъуэцI къримыхъуу префикс иIэц причастием: зээ-, щIэ-, зэры-. Псом хуэмыдэу хъэлэмэтцI префикс зэры-р.

Префикс зэры-м мыхъэнэ зэхуэмыдэ иIэц. Лэжыгъэр къы-зэралэжь причастие Iемэпсымэм нэмьшI (зэрыIуцIа джыдэр, зэрыкIуэ машинэр, н.). Зэры-м къегъалъагъуэ причастием къикIыр (къигъэлъагъуэр) ялэжку, къэхъуу зэрышыт: зэрыкIуэр (соцIэ), зырыжимыIар (ИушшI), зэрымыхъунур (бжесIакъ), си-зэры-пхуейр (IуэхукIэц). Мыбы щыгъуэм зэры-м относительнэ цIэнапшIэ мыхъэнэ иIэц – урысыбзэцI «что», «то что»-м хуэ-дэу къикIыу. ЩыцIэм ешхьш. МыбыкIэ къэхъуа причастиер, адрес причастие формэхэм къышхъэшшIыу, предмет игъабел-джылыуэ къагъесэбэпиркъым, причастием и синтаксическое къа-лэн нэхъышхъэм хуэдэу псальэухам къынцикIуэркъым.

Причастием сказуемэ къалэныр щихым деж ешхьш цIэ сказуемэм, абы падеж кIеухыр пытыну къозэгъ (*Сэ жыхуэсIэр еджэнным емыгугъуриц*).

Бзэм куэдрэ къегъесэбэп подлежащэу (сказуемэр мы глаголу щыщытым деж), дополненэу (*зэрэджэр соцIэ, зэрымыкIуэр жиIаш*).

Причастием щхъэкIэ, земанкIэ и зэхъуэкIыкIэр къынщхъэшшокI глаголым и зэхъуэкIыкIэм.

Апхуэдиз щхъэхуагъэ зиIэ псальэ гупыр къемызэгъш е гла-голым щыщу, абы и формэу, е плъыфэцIэм щышу къэшлъыг-ну. Нэхъ тэмэму къыншIэкIынур псальэ лъэпкъыгъуэ щхъэхуэу гъэувинырц.

Адыгэбзэм иIэц зылэжь (субъектнэ) причастие, зэлэжь (объектнэ) причастие, обстоятельственэ причастие.

Зылэжь (субъектнэ) причастие

Зылэжь причастиер – ар причастием хэль лэжыгъэр къэ-зылэжь предметыр зыгъабелджылырц: жыы къепцэр, джэд улъэ-пхъашэр, сабий жайр, мывэ щылъыр, унэ зыщI щIалэр.

Зэлэжь (объектнэ) причастие

Зэлэжь причастиер – ар причастием хэль лэжьыг гээр зүтэх уэ предметыр зыгъэбелджылырц: сыктызэджа тхылзыр, пхъашIэм эзих пхъэбгэур, къэнжал зытелъ унашхээр.

Зэлэжь причастием игъэбелджылынкэ хъунущ абы (причастием) хэль лэжьыг гээр зэрагъэзацэ предмест, Iэмэпсымэ. Апхуэдэ причастием илэш префикс зэры-: ПхъашIэр зэрыIушIэзэшыр/дхыдэр. Москва зэрылгээтэну кхэхухълватэр. Күэбжэр зэралэну краскэр.

Обстоятельственэ причастиехэр

Обстоятельственэ причастиехэм ягъэбелджылы: 1. Лэжьыг гээр къышыхъу зэман: щеджэну махуэр, къышалхуа гээр, мафIэгур къышыс сыхъэтэйр. 2. Лэжьыг гээр къышыхъу ѢыпIэр: щылажжэ заводыр, ахэр щеджэ школыр, си ныбжьеэгэур Ѣыпсэу къуажэр. 3. Лэжьыг гээм и къэхъукIэр: ЩIыр зэрэвану ѢыкIэр, машинэр зэрыкIуэну хуабжыагъыр. 4. Лэжьыг гээр щIалэжь мурадыр, щхъэусыгъуэр: Мэзым щIэкIуэнур, тхылзыр къышIими щэхуар.

Зылэжь причастием и къэхъукIэр

Зылэжь причастиер къытокI глагол лъэлэсми лъэмийэсми, унафэ наклоненэм ит глаголым. Глагол лъэлэсым зылэжь причастие къызэрьтекIымрэ глагол лъэмийэсым къызэрьтекIымрэ зэфлыйт.

Таблицэ 17

Унафэ наклоненэм ит глагол	Глагол лъэлэсым къыткецI зылэжь причастие (ит зэман)	Глагол лъэмийэсым къыткецI зылэжь причастие (ит зэман)
вэ	зы-вэ (трактор)	
къэлэжь	кээ-зы-лэжь (рабочэ)	
зытхъэцI	зы-зы-тхъэцI (сабий)	
тхэ		еджэ/тхэ (студентыр)
лажъэ		лажъэ (рабочэр)
щыс		щыс (щIалэр)
зэплъиж		зэплъиж (хъиджэбзыр)

Таблицэм къызэрьщигъэлгэгъуащи, зылэжь причастиер глагол лъэлэсым и псалъэпк'ым къытохъукI префикс зы-кIэ.

Зылэжь причастиер глагол лъэмийэсым (динамическэми ста-

тическеми) къытоказ синтаксискің, аффиксыншәу, глагол псалъепкъыр шыләцім и определено мәуври.

Глагол зығъәзжым зыләжь причастие къытоказ, глагол зымыгъәзжым къызырытекім хүәдәу.

Зәләжь причастием и къәхъукіэр

Зәләжь причастие глагол лъәләсым и псалъепкъым къытоказ, шхъе префикс (причастием хәль ләжыгъэр къәзылажым ей) поувәри. Шхъе префиксым макъзешә ы (огласовкә) пытыну-къым.

Унафә наклоненәм дәж префикс е- зыпты глагол лъәмәләсым (и. ж. косвенне объект зиңәм) зәләжь причастие къытоказ пре-фикс зы → з-ә-кіэр (е, йә)-м й-р доху, з-м э-р поувә).

Таблицә 18

Унафә наклоненәм ит глагол	Глагол лъәләсым къытоказ зәләжь причастие	Косвенне объект зиңә глагол лъәмәләсым къытоказ зәләжь причастие
тхы	с-тхы, п-тхы, и-тх	
къәхъ	т-тха, ф-тхы, я-тх къә-с-хъ, къә-п-хъ къ-и-хъ, къә-т-хъ къә-ф-хъ, къә-а-хъ	
еджә		зә-джә (тхылъыр)
щіж		зы-щіж (унәр)
епсалъә		зә-псалъә (щіаләр)

Ләжыгъэр зәрагъәзаңғә предмет (Іәмәпсымә) зыгъәбелдҗылы зәләжь причастиер префикс зәры-кіэр къытохъукі:

Таблицә 19

a) Глагол лъәләсым къытоказ зәләжь причастие къытоказы	Ләжыгъэр зәрагъәзаңғә предмет (Іәмә- псымә) зыгъәбелдҗылы зәләжь причастие
стхы бды къихъ зытхъәңғ	зәры-стх, зәры-ттх зәры-бд, зәры-вд къы-зәр-ихъ, къы-зәр-ахъ зәры-зы-стхъәңғ, зәры-з-и-тхъәңғ

б) Глагол лъэмыйсым
къытекІа зылажь
причастием къытекІыу

кIуэ	зэры-кIуэ
къеплъ	къы-зэр-еплъ
лажъэ	зэры-лажъэ
зэплъыж	зэры-зэплъыж

Префикс зэры- зыпты причастиехэм нэгъузцI мыхъэнэй Iәш, «анхуэдэү зэрыщтыр, зэрыараар» къикІыу. Апхуэдэ мыхъэнэ щIэм деж, причастием щIэцIэ игъэбелджылыркъым: *Пищащэм Биболэт нэмис къыхущIу тIысынIэр хуит къыззэрыхущIамкIэ, нанэр арэзы зэрыхъумкIэ, Биболэт къышIащ а пищащэр фызыжым зэрилхъур* (КI. Т.); *Борэн къыззэрыхъунур пасэу къашIат метеорологхэм; ищхэмкIэ уэшхышхуэ къышешхати, Бахъсэн къыззэриунур IутицIт.*

ЕтIуанэ щапхъэм хэт «зэрилхъур» жыхуиIэр, префикс зэры- зыптувар щIэцIэц - пхъу. Зэры-р дэтхэнэ псалъэ лъепкъыгъум щыщими (щIэцIэ, плъыфэцIэ цIэпапцIэ, и.) пыувэнуш. Зэры-р мыпрефиксу, атIэ псалъеу – относительнэ цIэпапцIэу къяплъытэнэыр нэхъ тэмэмщ, зэры-м «то, что» мыхъэнэм хуэдэ Iәш: зэры-быгъужьыр, зэры-фIыр, зэры-тIошIым, зэры-арап, у-зэр-ейр/зэры-ууейр, зэр-еджэр, зэры-нобэм. Мыбдежым тхын хуейр зэры-арап соцIэ; – *Мис ар шыщ!* Зэрыши бэлыхъ, зэрыши хъыжъэ! (КI. Т.).

Лэжкыгъэр зыхуалажь щхъэр, предметыр зыгъэбелджылы причастием префикс зы- поувэ: *хуитх* – зыхуитх, *хуэлажъэ* – зы-хуэлажъэ.

Обстоятельственэ причастиехэм я къэкъукIэр

Обстоятельственэ причастие лIэужыгъуэхэр къохъу префикс зэммылIэужыгъуэкIа. (Е п лъ таблицэ 20).

Обстоятельственэ причастие къызэрхъум и таблицэ

Таблицэ 20

Къызытек причастие	Обстоятельственэ причастиехэр			
	Зэман зыгъэбел- джылы	Щыпэ зыгъэбел- джылы	Лэжыгъэм и къэхъукэ зыгъэбел- джылы	Щхэусыгъуэ, мурад зыгъэбел- джылы
Глагол лъэлэсым къытекла зэлэжь				
итх къилэжь	щ-и-тх (адрэй къы-щ-и- лэжь (адрэй	зы-щ-и-тх щхэхэми къы-зы-щ-и- лэжь щхэхэми	зэр-и-тх йоувэ) къы-зэр-и- лэжь йоувэ)	щI-и-тх къы-щI-и-лэжь
Глагол лъэмийэ- сым къытекла зылэжь				
лажэ еджэ къуэ	щы-лажэ щ-е-дже щы-къуэ	зы-щы-лажэ зы-щ-е-дже зда-къуэ	зэры-лажэ зэр-еджэ зэры-къуэ	щэ-лажэ щI-еджэ щэ-къуэ

Таблицэм къызэригъэлъагъумкэ, обстоятельственнэ причастиехэр къытохъукэ: а) глагол лъэлэсым къытекла зэлэжь причастиехэм; б) глагол лъэмийэсым къытекла зылэжь причастиехэм.

Щыпэ зыгъэбелджылы причастие къохъу префикс зы-щы-, щы-, языныкъуэ щапхъэхэм яэр префикс эда-щ, зэман зыгъэбелджылым и Iещ префикс щы-.

Лэжыгъэм и къэхъукэ зыгъэбелджылы причастие къохъу префикс зэры-кэ.

Щхэусыгъуэ, мурад зыгъэбелджылы причастие къохъу префикс щэ-кэ.

Глагол зыгъэзэжим обстоятельственнэ причастие къытокэ, зыгъэзэжу щымыт глаголым къызэрхытэком хуэдэу.

Шыныңыгъе мыхъэнэ къигъэлъагъуау причастием поуве мы-: зымытх, зерымыкIуә, щемыкIуә.

Причастиер щхъекIа зэхъуэкIа зерыхъур

Адыгэбзэм причастиер щхъекIа зэхъуэкIа мэхъу, абы щхъа хуагъэ гуэрхэр хэлъу щытми: зылэжь причастиер объектым и щхъекIа, залэжь причастиер субъектым и щхъекIа зэхъуэкIа мэхъу. (Епль нап. 201-м. Таблица 21-м).

Глагол лъэмысым къытекIа зылэжь причастиер (субъектым и щхъекIа зэхъуэкIа хъум) 3-нэ щхъэм закъуз бжыгъэми куэд бжыгъэми щхъэ префикс пыувэркъым (Епль таблицам).

Зы щхъэ фIакIа зимыIэ глагол лъэмысым къытекIа зылэжь причастиер щхъекIа зэхъуэкIа хъуркъым (щысыр, кIуэр, лажъэр, джэгур, къэукъубеяр). Ауэ апхуэдэ глаголхэм префикс дэ-, хуэ-, фIэ-, нэгъуэшхэр пытмэ, абыхэм къатекIа причастиекер щхъекIа зэхъуэкIа мэхъу: къы-с-хуэкIуар, къы-п-хуэкIуар, и.

Залэжь, Іэмэпсымэ къэзыгъэлъагъуэ, обстоятельственнэ причастиекер зэхъуэкIа мэхъу субъектым и щхъэмкIа. Ауэ причастиер къыыытекIар глагол лъэмысма, 3-нэ щхъэм деж щхъэ префикс пыувэркъым (-зэджэр, -щыкIуэр, щеджэр. (Епль таблицам).

Щхъэ куэд зиIэ глаголым къытекIа причастиер зэхъуэкIа мэхъу субъектым щхъекIи объектым и щхъекIи: си-зэры-п-хуэкIуэр, ны-п-хуэ-с-тхар, къы-д-же-ф-тар, къы-зэры-б-ж-а-там, си-къы-щы-ф-хуэкIуам.

Зыгъэзж причастиер щхъекIа зэхъуэкIа щыхъур абыхэм префикс зэры-, щэ-, щы-, щапытым дежш: зэры-зы-с-тхъэшIыр, зы-щIэ-п-хуапэр, зы-щы-щ-и-хуэр.

Музыкальные инструменты	Банджо	Banjo	ban-ju	бэн-ю
Музыкальные инструменты	Бас-гитара	Bass guitar	bass-git-uhruh	бэс-гит-а-рух
Музыкальные инструменты	Гитара	Guitar	gyoo-tar	ги-ту-ар
Музыкальные инструменты	Клавишные инструменты	Keyboard instruments	kyuh-boord ih-nstruh-muhntz	клавиши-вные инстру-менты
Музыкальные инструменты	Латунь	Copper	koh-pur	ко-пур
Музыкальные инструменты	Металл	Metal	meht-uhluh	мет-алл
Музыкальные инструменты	Музыкальный инструмент	Musical instrument	myoo-zee-kul ih-nstruh-muhnt	ми-зии-куль и-нстру-мент
Музыкальные инструменты	Пианино	Piano	pyah-nee-uh	пи-яни-ю
Музыкальные инструменты	Скрипка	Violin	vye-lohn	ви-лохн
Музыкальные инструменты	Саксофон	Saxophone	sak-suh-fohn	са-ксу-фон
Музыкальные инструменты	Симфония	Symphony	syuh-fuh-nee-uh	си-фу-ни-ю
Музыкальные инструменты	Скрипка	Violin	vye-lohn	ви-лохн
Музыкальные инструменты	Саксофон	Saxophone	sak-suh-fohn	са-ксу-фон
Музыкальные инструменты	Симфония	Symphony	syuh-fuh-nee-uh	си-фу-ни-ю
Музыкальные инструменты	Фортепиано	Piano	pyah-nee-uh	пи-яни-ю
Музыкальные инструменты	Хроматическая гитара	Chromatic guitar	kyuh-roh-mat-ik gyt-uhruh	ки-рох-мат-и-ческая гит-а-рух

Tagungs 21

Причастие земанкі зәхъуэқіа зәрыхъур

Адыгабзэм дәтхәнә причастие земанкі зәхъуэқіа мәхъур (Е п л ъ таблицәм).

Таблицә 22

Бләкіа земан		Ит земан	КъәкІуәну земан	
Бләкіа	Бләкіа жыжыз		Суффикс -и зиә	Суффикс -и зиә
зыва-р	зывә-гъа-р	зывәр	зывә-ну-р	зывә-н
ләжъар	ләжъә-гъа-р	лажъәр	ләжъә-ну-р	ләжъә-н
зәдҗар	зәдҗә-гъа-р	зәдҗәр	зәдҗә-ну-р	зәдҗә-н
щIәкІуар	щIәкІуә-гъа-р	щIәкІуэр	щIәкІуә-ну-р	щIәкІуә-н
зәрытхар	зәрытхә-гъа-р	зәрытхәр	зәрытхә-ну-р	зәрытхә-н

Глагол-сказуемә формәм (финитнә глаголым) земан формәу иIәм нәхъре нәхъ маңIәш причастием иәр. Причастием бләкіа земан формитIәш иәр – бләкіа зәфIәларә бләкіа жыжызра (Е п л ъ таблицәм).

Причастием иIәкъым ит земаным и аффикс гуэри.

Причастием иIәш къәкІуәну земаным и формәу тIу: -ну, -и. Иужьрейр ышыт причастие инфинитивым къыгуэгъәкІыгъуейш: къызәдҗән тхылъ, стхын тхылъымкIә: КъәкІуәфыну зы лы закъуи ПицIантIәм дәтхәм къаҳәкIакъым (Щ. А.). Суффикс -ну-м -т щIыгъууи бәзәм къыщокIуә сослагательнә-къәкІуәну земан: жысIенутэр, уәзгәлъагъунутэр.

Причастие падежкIә, бжыгъәкIә зәхъуэқіа зәрыхъур

Причастием и синтаксическая къалән нәхъыпхъэр щIәцIәм щIыгъуу, ар игъабелджылыуә щIытынырщ. Абы щIыгъуем щIыIәцIәмрә причастием зәгъусау падежкIә зәхъуэқіа мәхъур. Причастие земанкі земан и падежкIә земан и ужъкIи щIытынуи къезәгъу щIытыми, литературәбзәм къыхихыр щIыIәцIәм и пәкIе щIытынырщ. ЩIыIәцIәмрә причастием языхәзу я ужъ итим падеж кIәукри куәд бжыгъәм и суффикс -хә-ри поувә: ЩIалә къыщIыхъар къамылыфәт (К. Т.); Ар къагъәжәну шыхэр арт (К. Т.). Е гъ а п щ э: Леонид Петрович жъакIә тетыр Дамыжыкъуә и ажәжъым и жъакIәм ешхъщ (Т. Х.).

Причастие земанкі земан и падежкIә, бжыгъәкIә зәхъуэқіа мәхъур, иәгъуещиу жыпIәмә, причастием падежкIә, бжыгъәкIә и зәхъуэқIыкIәр ешхъщ плтыфәцIәм и зәхъуэқIыкIәм.

Падеж-	Причастием щыңціл щығуу:	Причастием щымыгъуу:
Им.	къызәджа тхылъыр/тхылъ къызәджар	къызәджа
Эрг.	къызәджа тхылъым/тхылъ къызәджам	къызәджам
Посл.	къызәджа тхылъымкіл/тхылъ къызәджамкіл	къызәджамкіл
Обст.	къызәджа тхылъырауэ/тхылъ къызәджаарауэ	къызәджаарауэ.

Причастие и гъәбелджылы щыңціл падежкіл зэрекіум хуәдэу бжыгъекі и йокіури, абы закъуэ бжыгъи күәд бжыгъи иләш. Күәд бжыгъэр суффикс -хә-кіл, закъуэ бжыгъэр а -хә-р зәрыхэмьтымкіл къәгъельәгъуа мәхъу: *къызәджа тхылъ-хә-р-къызәджа тхылъыр, къызәджахаэр, къызәджа.*

Причастие зәхъуәкіа зәрыхъу щхъэ префиксеми къагъельәгъуэ закъуэ бжыгъе е күәд бжыгъе. Ауэ абыхэм зи бжыгъе къагъельәгъуэр субъектыр е объектыр арш. Причастие и бжыгъе нәхъышхъэр и гъәбелджылы щыңціл зэрекіу бжыгъэрш, суффикс -хә-кіл, е ар къызәрыйтымкіл къәгъельәгъуа хъур арш: *ны-ф-хуэ-с-тха письмо-хә-р, кызыз-ф-та тхылъ-хә-р.*

Причастие и гъәбелджылы щыңціл падежкіл, бжыгъекіе емықтункіл хъунущ. Ар апхуәдэу щыңціл е причастием падеж кіәух -у/-уэ пыту и пәкіл щитым дежіш: *Июль дыгъеу жызражъэр а щыңціл шоілес...* (Щ. А.); *Шыхэр къезигъажә шыләхәм іемалрә бзаджагъеу иджыры къес яхәлъыр зыданауэ зәралъекіл шыхэр къахурт* (КІ. Т.); *Щіз зимиізу тенджызы щыңціл бзий щыңхупскіл пшэ гуартэр мағілә лыдым къегзәнәхур* (М. Г.).

Причастие оборотыр. Причастие и синтаксическая къалэнхэр

Дәтхәнә глаголми хуәдэу, причастием иләнкіл хъунущ езым къепха псалъэр (псалъехэр), причастием и пәкіл щит хабзэр. Причастием езым къепха псалъахэр щығуу при частнә оборот мәхъу: *Мэзыжым къыхаж псы цыкіум и гүнәгъуу ләшілгүй ныбжы жыгыжъям я лъабжыл къыциуващ Локъан* (КІ. Т.); *Мэз щхъуантіл къыхиху акъужыхэр мә іефікіл уогъәшірашкіл* (Щ. А.).

Причастие оборотыр адыгәбзэм күәду къегзәсәбәп, синтаксическая къалэн зәхуәмьидә ягъезапцізу. Пкъыгъуэ етіуанга зәрыхъум нәмыйшкіл, причастнә оборотыр щохъу подлежащәу причастнә гъәспыкіл зиә псалъехам: *Щакіүэхэр уэтәрим*

къышыттехъэжар еплан махуэм и пищыхъэшхъэрщ (КИ. Т.); Апхуэдэу уплашыу дэнэ узудэжэр? Лъеймэр гүэншэркъымра апхуэдизкіз фыуэ зэгвээгыауэ зэфлэлти, зы чесэпс ткыуэпс абы дыхъэнутекъым. Мыгувэу Василь къишиаш а псори Къемэт езым и Гэкі зэришлар (КИ. Т.); Ахэр госдрамтеатрын и артистхуу нышхъэбэ спектакль зыгээдувынуухъэрщ (Къ. Хь.); Даукі, а уэрэдым узэшшишэу къару езытыр абы и макъамэр, абы хэт псальхэр арагъэнтексым, алэ а уэрэдир къыхэштыкі лъэпкъ хэмэйлгүү, уардэу, хэлэтыкыауэ зэрыгурт. (КИ. Т.). И ужь ит псальхэухам сказуемэр «зэрыгурт» жыхуйтэе причастие, абы къепха псальхэр щыгъуу: Бэдйиноктуу къыщысым, хабзэкіз кърагъэблэгъаш (Н.). Мы псальхэухам причастие конструкцэр зэман обстоятельства шохъу. Шыхэр заншшэу цыху зэхэтхэм къахуэгыгурт (КИ. Т.).

НАРЕЧИЕ

Наречиер – зэхъуэгыа мыхъу¹ псальхэпкъыгъуэш, лэжыгъэр къызэрхъу щыкіэр, къыщыхъу зэман, щыпшэ, нэгъуещи обстоятельствхэр къигъэлъагъуу.

Наречиер псальхэухам обстоятельстве зэмымлэужыгъуу, сказуемэу, определенэу хоувэ.

Наречиер упшшэ зэмымлэужыгъуэхэм жэуап хуохъу, абы ельытауи я мыхъэнэкіз эзщхъэншокі разрядхэу:

1. Зэман къэзыгъэлъагъуэ наречие: иджыпсту, нобэ, нышхъэбэ, итланэ, зэи, пищыхъэшхъэ, зымахуэ, иджы, жэщу, сыйт щыгъуу, пасэу, вэсэпшыхъ, н. Зэман къэзыгъэлъагъуэ наречием упшшэнгэх хэлъынкіх хъунуш: сый щыгъуэ?, да пшэш?

– Иджыпсту нэхъыбэу узыхуейр зышыгурээ Гэмалрэш, армыхъумэ лыгъэкъым (КИ. Т.); – Зэгвашшэ, зэкиз къэбжыхъ, хъэлээ уеел хъунукъым (Къ. Б.); Япэм хуэдэу зигъэши щыткъым ар иджы (Хь. А.).

2. Щыпшэ, лъэнхыкъуэ къэзыгъэлъагъуэ наречие: адэ, модэ, мыдэ, модэкіэ, дэнэ, дэндэх, мыбдэх, абдэх, модэх, дэнэкіэ, дэнэкіи, абыкіэ, мобыкіэ, мыбыкіэ, адэ-мыдэкіэ.

Щыпшэ къэзыгъэлъагъуэ наречиер зэрыупшшэу щытынкіх хъунуш: дэнэ? дэнэ деж?, дэнэкіэ? дабыкіэ?

– Дэнэ, мамэ, а пиш цыкыухэр къыздикіри здэкгурэри? (Къ. Б.); Ихъуреягъкіх нэм къиубыдыр губгъуэш, Гэши-лъаши щыгурэкъым (Къ. Б.).

3. Лэжыгъэм и къэхъукіэ наречие: псынишшэу,

¹ Щыпшэ и пшэ иува нэужь, языныкъуэ наречиехэр падежкіх зэхъуэгыа хъунуш: нобэр, нобэм, нобэкіэ, нобэу: Нобэри къиэнш узүэфлэмыхыгурэ. Абы и гүэхур Гэйкъым нобэкіэ.

щіләхүү, жыдҗәру, ерагъкіэ, ерагъыу, іейүэ, апхүәдәу, лъәшү, икъукіэ, дахәу, апхүәдизу, апхүәдизкіэ, тіләкіу-тіләкіуурә, нәгъуәшіхәр.

Тіләкіу-тіләкіуурә псыри нәхъ щілохубажъе... (Къ. Б.); Комбатым нәжәгүжәу къызәспелльыхъ стройр (Къ. Б.); Езыр апхүәдизкіэ щілә науэти, гу лъумытәу убләкіннәкъым (Хъ. А.); Хыдҗәбым хүәму зыңғыгъазәри Асләэнбәч зәүэ къыжъәхәлгәдащ (Хъ. А.); Ауэ Жанзилә нысәм и адигәбзәм зикіл дыыхъ хүищіркъым (Къ. Хъ.).

4. Ләжыгъә къызәрыхъ мардә къезыгъельагъуә наречие: күәдрә, за, зыкъомрә, Гәдҗәрә, зыбжанэрә, піші, тішіләрә, зытішіләрә, минрә.

Мардә къезыгъельагъуә наречием упшіенныгъә хәлъынкіе хъунущ: дапщәрә? сым хүәдизрә? Гүзәгүм күәдрә темыту. Нәгъуейм и насып кърихъянаш: полуторкә къыхуәзәри зәкіуен хүей Чирскәм нишәсащ... (Къ. Б.); Гүитішхытіу ар хыдҗәбым аргүәру епльаш (Щ. А.); Дапщәрә дыбләкіа дә а жыгышхүәм зыкіи гу лъымытәу (Хъ. А.).

5. Щхъәусыгъуә, мурад къезыгъельагъуә наречие: ауэ, щхъә, и нәхейкіэ, сым щхъәкіэ, сым папші, сымым къыхәкікіэ, абы щхъәкіэ, абы къыхәкікіэ, абы папші.

Соңғай, щхъә сымыциәжынрә (Къ. Хъ.); Жыгыуіум жыгыр ауэ шүйркъым.

Наречиекәр къызәрыхътур

Адыгәбзәм наречиекәр къохъур къәхъукіэ замылләүжыгъуәкіэ, нәгъуәшіл псаље лъәпкъыгъуәхәм къатекіуурә: 1. суффикскіэ наречие къәхъұнныгъә; 2. наречие къохъу псаљепкъә зәпнувәкіәрә; 3. наречие къохъу нәгъуәшіл псаље лъәпкъыгъуәхәм я мыхъәнәм зихъуәжурә.

1. Суффикс -у/-ү-кіэ ләжыгъәм и къәхъукіэ наречие къытохъукі: а) Щытыкіэ къезыгъельагъуә плтыфәціэм псаљәм къытрыгъәзәжурә: дахә-дахәу, хүәм-хүәмурә, псынщіләпсүнщіләу, щіләх-щіләхүү, мащілә-мащіләурә, и. Плтыфәціэм псаљәм къытрымыгъәзәжу: філыу (еджән), ину (псәлзән), кәабзәу (зехъән), щіләхүү (зынжын).

Къызыткіл плтыфәціэм илә зәлъытыныгъә степенним хуәдә наречием игъуэт хабәәш: нәхъ псынщіләу кіүен, нәхъыфіу (ләжъән), нәхъ күүүэ (вән).

б) Зәрагуәш бжыгъәціэм: тілүртіу (зәпхын), щырышу (зәбгүрүшүвән), зәрызыххәу (гәэтілзүн.).

в) Зәрабж бжыгъәціэм: тігуә (зәпидзә), щыуә (зәтелзхъә), плтыуә (зәтету унә).

г) Щхъә ціепапші къытезыгъәзәжхәм: сәр-сәру

(сотх), уэр-уэру, дэр-дэрү, фэр-фэрү (вгъезащІэ), езыр-езыру (макІуэ).

д) Зыгъэлъагъуэ цІәпапшІехэм: ауэ (гъэтІылъ), моуэ (къакІуэ), апхуэдэу, мыпхуэдэу, монхуэдэу.

Обстоятельственное падежным и кІэух -у/-уэ-м, деепричастие, наречие къызызыхъу суффикс -у/-уэ-м я лъабжъэр зыщ (-гуэ), я тхыкІэри зыщ.

Суффикс -у/-уэ-кІэ къехъу наречиехэмре деепричастиием зэцхъщ: түми зэхуэда суффикс зераіэмкІэ, зэхуэдэу упшІэ зеражуэувымкІэ, псальехам зерыхъувымкІэ, түри глаголым епхаэ зэрыштымкІэ.

Ауэ ахэр зэхэгъэкІыны хуейщ: деепричастие къызызтекІар глаголырщ; наречие глаголым мыхъуу нэгъуащI псальз лъэпкъыгъуэхэрщ къызытехъукІар.

Обстоятельственное падежным ит плъыфәцІэмре плъыфәцІэм къызтекІа наречием зэхэгъэкІын хуейщ, абыхэм зэхуэда суффикс-кІэух яІу щытми: обстоятельственное падежным ит плъыфәцІэр щыІэцІэм епхаэ, абы и определенэу (е сказуемэу) щытынущ: *Мы гүүэгүм автобус псынщІэу тIу щызокІуэ*. Наречие глаголым епхащ, псальзехам обстоятельствуу хеуваа: *Мы гүүэгүм псынщІэу машинэ щызекІуэркъым*.

2. Суффикс -урэ-кІэ лэжыгъэм и къэхъукІэ наречие къытохъукІ:

а) плъыфәцІэм: хуэмурэ (кІуэ), псынщІэ-псынщІэурэ (Іэбэ), дахэ-дахэурэ (тхэ).

б) щхъэ цІәпапшІэ къытезыгъээжым: сэр-сэрурэ (согупсыс), уэр-уэрурэ, дэр-дэрурэ, фэр-фэрурэ, езыр-езырурэ.

в) зэрабж бжыгъэцІэм: тIуритIурэ, щырыщурэ, плIырыплI-плIырыплIурэ.

Суффикс -рэ-р -у/-уэ-м щыгъукІэрэ наречием хельхъа къытегъээжынгъэ.

3. Суффикс -э, -рэ-кІэ мардэ къэзыгъэльзагъуэ наречие къытокІ зэрабж белджылы бжыгъэцІэм, зэрабж мыбелджылы бжыгъэцІэм: а) зэрабж белджылы бжыгъэцІэм: э-э, тIэу, щ-э, плI-э, тху-э, бл-э, й-э, бгъу-э, пищ-э, пищкІуз-рэ, пищкІух-рэ, тIощ-рэ. б) зэрабж бжыгъэцІэм мыбелджылы: зыщиплI-рэ, зыхыбл-рэ, зыбгъупщ-рэ, куэд-рэ, Іэджэ-рэ, зытхух-рэ.

БжыгъэцІехэм къатекІ наречиехэм бжыгъэцІэ-наречиекІэ уеджэ хъунущ, бжыгъэ мыхъэнэри абыхэм зараіэм къыхэкІкІэ. Зэ, щэ, пищкІуз-рэ тIощ-рэ-хэм хуэдэхэм кратив бжыгъэцІэ-еджи щыІэш.

Мардэ къэзыгъэльзагъуэ бжыгъэцІэ-наречием суффикс -ней-кІэ наречие къытохъукІ: тIэу-ней, щэ-ней, плIэ-ней.

Суффикс -ней-кІэ къэхъуа наречием -рэ-кІэ къытохъукІ наречие: тIэу-ней-рэ, щэ-ней-рэ, плIэ-ней-рэ.

4. Зыгъэлъагъуэ цІэнапшцІхэм сүффикс -дэ-кІэ щынІэ наречие къатокI: а-да, мо-да, мы-да. ЩынІэ къэзыгъэлъагъуэ мы наречиехэм послеложнэ падежым кІэухыр яІеу лъэныкъуэ къэзыгъэлъагъуэ наречие къатокI: мыдэ-кІэ, модэ-кІэ, адэ-кІэ.

5. Псалтьшкъ зэхыхъэкІэра зэман наречие къохуу: а) зыгъэлъагъуэ цІэнапшцІэра послелогрэ: «деж» – абдеж-абы деж, мыйдеж-мыйбы деж, мобдеж-мобы деж.

ЦІэнапшцІхэм нэгъуещI псалъя пыувэу: асыхъэтым--а сыхъэтим, мысыхъэтим--мы сыхъэтим, иужьым--и ужьым, иужъкІэ--и ужъкІэ.

б) БжыгъэцI «зы»-рэ зэман къэзыгъэлъагъуэ щынІэнІэра зэныувэурэ: зымахуэ, зыжэш, зыпицэдджыжь, зыпицыхъэшхъэ, зыгъэ.

в) Псалтьшкъ зэмынІэужьыгъуэ зэныувэурэ: аргуэрү--ар гуэрү, иджыблагъэ--иджы благъэ, зэгүэрүм--эз гуэрүм, диялекІэ--ди ялекІэ.

г) Зэман къэзыгъэлъагъуэ щынІэнІхэр эргативнэ падежым и кІэух -м-р е послеложнэ падежым и кІэух -кІэ-р пыту наречие мыхъэнэ яІеу къегъэсэбэн баэм: махуэм мэлажъэ, пицыхъэшхъэкІэ соджэ, пицэдджыжыкІэ гимнастикэ щын, гээ-махуэм Iэнъэ ящI, щынмахуэм гу ящI, жэшкІэ щынІэ мэхъу, ижымкІэ гээзэн.

ПлыфецІхэр послеложнэ падежым иту мэхъу наречие: фыкІэ къыумыгъэшIар екІэ къебгэшIэнкъым; Гээмахуэм ишхъэрэкІэ кърихуу жыы хуабэм пицыхъэшхъэм щегъетри, актүж щынІэ къолщэ, къуршымкІэ къикIыу.

Псалъя зэхэль, псалъя зэпха зэхажыхъа (фразиологизм) наречием хуэкIуауэ, наречие мыхъэнэ иІеу баэм къегъэсэбэн, союз-сүффикс -и иужь ит псалъям пыту: дэнэ дежи, сыт щыгъуи, данищэнци.

Зэман къагъэлъагъуэу наречие зыбжанэ щынІш къыхэ-щыкIауэ зырыштыр IунцIу, ауэ зэрызехыхъа Iыхъэхэр къыпхуемышицІэжу. Ахэр нэхъ пасэу баэм къыхэхъукIа наречи-ехэш. Апхуэдэш, псалъям щхъэкІэ, зияпэмкІэ ны(э)-, зи кІэмкІэ -бэ пыт наречиехэр: н-о-бэ, ны-щхъэ-бэ, ны-жэ-бэ, ны-шэди-бэ, нэ-гга-бэ. НэгъуещIхэр: пицэдэй, дыгъуэпшыхъ, пицэдджыжь, дыгъуасэ, вэсмахуэ, вэсэпшыхъ.

Псалтья Iыхъэ ны(э)-, -бэ-хэм я кум щынІцІэ гуэр къыдэу-вэурэ наречиехэр къэхъуауэ гугъэ угэгъещI: н-о-бэ-м хэт о-р Н. Ф. Яковлевым иречх уэ-м «воздух»-м¹ (Егъапшэ: уэ-м що-хуарээ. У. Х.), ны-жэ-бэ-м «жэш»-м, ны-щхъэ-бэ-м хэт «щхъэ»-р «ныщхъэ» (Егъапшэ: пицыхъэ-щхъэ), нэ-гга-бэ-м хэт «гъэ»-р «гъэ»-м, ны-шэди-бэ-м хэт «шэди»-р пицэдджыжым екIуэлIэжу

¹ Яковлев Н. Ф. Грамматика литературного кабардино-черкесского языка. — М.-Л., 1948, и. 117.

къэплъытэ хъунущ, иджыреибзэм наречием и кум хэт
шыләцәхәр апхуэдәу къамысэлтыжми.

Наречием и синтаксическа къалэнныр

Наречием и синтаксическа къалэн нәхъышкъэр обстоятельствә зәмымләуҗыгъуэу псальэухам хәувәнәрш: *Мыжейүэ жәщым күэдрэ хәләаш Залым* (*Къ. Хъ.*); *Модә нәхъ ишхъэрәйүәкіә* *шілан* бғынәжа гүэр шылы (*Къ. Хъ.*). Наречиер псальэухам күэд дыдәра къышокъуэ сказуемәу, причастие гъэпсыкіәхәм иту. Абы шыгъуәм адигәбзэм наречие-сказуемәм иәнкіә хъунущ наклоненә форма зәмымләуҗыгъуэ: – *Дядя Сережә, да пәшәш ущежъэр?* (*Къ. Б.*); *Пәшәдай ущежъэнур?* Ущежъэнур пәшәдайкъә? Ущежъэнур пәшәдаймә, зыбгәхъэззырын хуейш; *Ущежъэнур пәшәдайми, хъунущ;* Ущежъэнур пәшәдаяшәрәт; Сыщежъэнур пәшәдайкъым.

Наречиер псальэухам хәувәнущ определенәу: *Сә сыхуейш джатә, мыкіыхыу, мыкіәшіу*, бий жыжъэр къышышинау, бий гүунәгъур хигъащіу (*«Нартхәр»*). «Мыкіыхыу», «мыкіәшіу» наречиехәр, «джатә» шыләціәм и определенәш. (Апхуэдә синтаксическа къалэнщ деепричастнә оборотхәм псальэухам щагъәзащіәр).

Наречиехәм я зәлъытыныгъэ степенхәр

Шытыкіә къэзыгъельтагъуэ наречием иәнкіә хъунущ зәлъытыныгъэ степень, къызылтекі плтыфәціәм иә степенлыр наречием къышыхъукіә къыхуэнәжу, н. ж. наречиехәр къытекійникіә хъунущ степень зәмымләуҗыгъуэ зиә плтыфәціәхәм – зәлъытыныгъэ степень, егъэлеенныгъэ степень (Е п л ъ: Плтыфәціәм деж – «Зәлъытыныгъэ степень»). Щапхъэхәр: Абы (*Исхәекъ*) и уэрәдым езыр зытес алашәри гүм щіәшіа шитіри нәхъ тыншү дәкіүәрт, арихъэкіә гүр нәхъ псынишіә хъуртәкъым (*КІ. А.*); *Лыжым и ләзныккуәхәмкіә псынишіу* зиплзыхъа щхъэкіә зыри имылтагъуу аргуэру щым еплъыхаш (*Щ. А.*); *Машинәр псынишіу* дыдау кіүәрт; – Бот, мы дызыпут ләжыигъэ *Іыхъэр дыгъеухи хуит зедгәешілжынци нәхъ пасэйүэу камерәм дыгъекіүәж!* (*Щ. А.*).

ПОСЛЕЛОГХЭР

Послелогыр, адрей псальэ кіәрыдзенхәми хуэдәу, псальэухам и пкъыгъуэу хәувәркъым, абыхәм псальэухай къагъэхъуркъым. Абыхәм къагъельтагъуэ псальэухам псальэхәм щаң грамматическая зәхүщтыкіә (отношение) зәхүмыйдәхәр. Пос-

лелогым ирегъэувэ зи гъусэ щыңцір әргативнэ падежым, ціәпапшір, глагол формэр (негъуещі псальтер): *Тхылгым щхъэкіэ, абы деж, мэзым дыщыкіуэм щыгъуэ, уэшк къешхыным и пәкіз.*

Послелог зыщыгъу щхъэ ціәпапшір пыувэ хабзещ макъ дәкіуаше -р, ауэ абы әргативнэ падеж къигъельтагъуэу жылгъуейш: *уэр папшіз, фэр щхъэкіз.*

Послелогхар зәхъүекіа мыхъу псальехәш – падеж формә яләкъым. Абы къыхәкіз ахәр морфемәкіэ, я структура елъыгтакіэ, щыджен хуейр псалье къәхъукір (словообразование) дежш, ауэ морфологиен хәтү ядж хабзещ.

Адыгәбзәм послелог псальехәр къыхәщікіахәш. Псалтьем щхъэкіэ: *деж-дә+ж-дәти, нәс-нә+с, папшіз-пә+пшіз, къәс-къә+с, нәмыщі-нә+мы+щі.*

1. Послелогыр зыщыгъу щыңцір е глаголыр падеж кізүх пымыту къагъесәбыныкіэ мәхъу: *гәтатхэ лъандэрэ, пәддей пицонде.*

2. Ауэ языныкъуэ послелогхәм әргативнэ падежым кізүх -м пыту къышыпсөзль щыңцір: *алъандэрэм дәнэ уыцила? уэшк нәүжым.*

Послелог «деж»-р падеж формәхәр пытуи пымытуи къагъесәбәп: *Ауэ, зиунагъуэрэ, лыгъэ, лыхъужыгъэ жыхайер шынагъуэ къышылзысам деж къэмискіэнүриц (К. Т.); Псом хузмыдэу а Пленумыр гукъинәйт Арицыдан колхозникхәм я дежкіз (Ш.м. А.); Абы дежым щит.*

Послелог күздым яптыц -кіэ, «пышыхъяуэ» (е послелогыр къехъяуэ а формәм тежыхъяуэ): *щхъэ-кіэ, (и)күңеці-кіэ, папшіз-кіэ, (и)пә-кіэ, н.*

Морфология и лъэнныкъуэкіэ къапштәмә, послелогхәм щыншхәр хәти зәхәлъхәш е къыхәщікіаш: *нәс/къәс, деж, нәмыщі, фіәкі(a), щхъэкіэ, папшіз(кіэ), пицонде, лъандэрэ, щыгъуэ, къыхәкікіэ, хуәдиз, нәблагъэ, нәгъуәшіхәр; хәти зәхәтхәш (составнойхәш): и күңецікіэ, и пәкіэ, и піәкіэ, и пашхъэ. Шапхъэ: Мыбдемым, соціэ, Джәрий адигә текстым къыхәна урыс псальэм я піәкіэ адигәбзә псалье шәриуәхәр къыззрихъыр (К. Б.); Мәз, щыніз къүейшіләй фіәкіа гүүегү умыщі (К. Б.).*

Послелог «деж»-р тіум хуәдезу (зәхәлъуи, зәхәтуи) къагъесәбәп: ...*Лейуә сешауэ пхәдәкъәжъ гүәрим деж сыйтесу сыйшхъэукъуаш (К. Б.); Сытуи топышэ күәди, минә күәди абы и деж щехүэха... (К. Б.).*

Послелог зәкет къэзыгъехъухәр абыхәм яшыгъу зи щхъэ хуышымыт еигъэ ціәпапшіхәр арш. Псом нәхърә нәхъыбәре ешанә щхъэм ей и, я-хәр къышокіуэ послелогхәм: послелогыр зыщыгъу щыңцір е ціәпапшір закъуэ бжыгъэм итме, ціәпапші -и-р, күәд бжыгъэм итме -я къагъесәбәп. Япә, етғуанә щхъехәм деж щхъе ціәпапшір къету еигъэ ціәпапшір къагъесәбыныкіэ мәхъу.

Си дәңгілә көпләзәри: «пәжкәэ Хъәсет бацожь цук» – жиІәу къызоупиІ (Щ. А.). Дадә, сәри араш си гүгъәр, ауә ди благъәхәм я дәжи нәмыңә дәсің (Къ. Б.); КхъыІә, Къамболәт, сә тхъәусыхакІүә үи дәж сыйкызырыкІуар си лым зәхыумығъәхъиж... (Щ. Г.); СыйкІуәфакъым фи дәж. Малъхъә щІагъуә сыйзрымыхъунур абы къигъәлъегъуаш (Ш. Хъ).

Послелогыр семантиказІэ зыкуәдәхәр

ЩыІәцІәхәм, щәпапшІәхәм, наречиехәм, причастиехәм пышІауә послелогхәм къагъәлъегъуәнүш:

1) щІыІә: дәж, (и)кІуәцІкІә, (и)пащхъә, (и)ужъ, нас. Псалтьем щхъәкІә: Лаң фәтыбджән къищәхүри тыкуэнным къищІәкІыжауә, гүәгу зәхәкІыпІәм (и) дәж и адәм иңІуашІаш (Ш. Хъ.); Ар директорым дәж щІәмыхъәу күәдрә иңсаң (Ш. Хъ.); Къаләм нас километритІ дәлъш.

2) Зәман: (махуә) къәс, пищондә, алъандәрә, щыгъуә, и ужъ, науҗъ, щІыкІә; къәскІә, дәж. Щапхъә: Удзхәм, пищанәхәм мазә лъандәрә къемышха уәшхым зыхуагъегүсә щІыкІәу, сабәм иша я тхъәмпә лаләхәр щІым траубгъуәрт (Щ. А.); Жәшәым иғъәжъя гүәумыләр пищеджыжым къәлътмакъ запедзәкІым ириләхъәри къулышыкүм дәж, хәкІуәстауә, си сабигъәм анә гүщәгъуәр бгъәдәлъу, гүәумыләр мәкүм схыну сөжъаш (Щ. А.); Идҗыри къәс щхъә зыри жумыГарә? Биболәт пищантІәм щыдыхъам щыгъуә, Бәхъүкүзәхә гүәлъижат (КІ. Т.); Шәджағыуә пищондә уәсир ткІужааш; Ар зытеухуар Хәку зауәшхүәм и ужъ илъесхәм адигә къуажәм ила посүкІәрш (Гә. Б.).

3) Мурад: папшІә//папшІәкІә, щхъәкІә. Щапхъә: ПищәкІәху къыицишІым, окопохәр хъәзыр хъуаш, ауә поори траншеен защІәкІә зәпышІәжә яхуәшІакъым, абы папшІә зәман нәхъыбә хуенит (Къ. Б.); ЩІаләм щхъәкІә ищІә поори зәпегъәуе, йогупсыс, екъутәж, аргуәру зәпегъәуыж (Ш. Хъ.); ЕтІуанә ротәр махуитІ енкІә зеуаш, гүущІ гүәгу бүдкІәм папшІә (Къ. Б.).

4) Щхъә у сыгъуә: папшІә, щхъәкІә, къыхәкІкІә. Щапхъә: Мис ноби пхъә зыкъутән щхъәкІә унәр мыгъәпләбауә Виктор щІеуфауә хәлът (Ш. Хъ.); Дыгъәр дүней посүщхъәхәмәрә уәзхәмәрә я дежкІә сыйт хүәдизкІә гүфІегъуәу щыт пәтми, арзы фәмәрә зы щытыкІәмәрә махуә зыбжанә хъуауә зәритым щхъәкІә, дүнейр хуезәшәгъәфәт (Щ. А.); Уәших къызәрешхым къыхәкІкІә, комбайныр хә хъуртәкъым.

5) Зыгъәбләджылы: нәмышІ//нәмышІкІә, хүәдиз, фІәкІ//фІәкІа, къәс//къәскІә, нас//наскІә, нәблагъә. Щапхъә: Дыгъә нәпәху жыэражъәм инәмышІа, поори а махуәм нәшхъәйхәрт (Щ. А.); НәгъүәшІ гәашІә щыІауә үә тхылзкІә фІәкІа

пщIәркъым (Ш. Х.). Дзэм къулыкъу щицIа илъесицым күэд-
ре къыхутхат письмо, ауэ ээ закъуз фIәкIа Лушэ жеуп ири-
тыжатэкъым (Ш. Х.). Абдежым нэмыцэ гуп, цыху
тIоющырыпщI хүэдиз хъууз а хадэм ихъаш, дэ дыктыуахуурэ
(Къ. Б.).

6) Зи гугъу ящI: (и)гугъу, щхъækIа, дежкIа. Щапхъэ:
Дыгъэр дуней псэущхъэхэмрэ удзхэмрэ я дежкIа сыйт хүэдийнкIа
гуфIагъуэу щыт пэмти, ар зы фэмрэ зы щытыкIамрэ махуэ
зыбжанэ хъуаэ зэритым щхъækIа, дунейр хуэзэшагъэфэт
(Ш. А.); Иван тхъэмьщIэр күэдрэ щымылсэуэ, мазэ нэужым
и бынхэм щхъækIа псалээ зыбжанэ къысхуигъянэри абы
щыщIэтлъхъэжац (Ш. А.).

7) Зыгуэрим и пIækIа: (и)pIækIа. Щапхъэ: – Кос-
тенкэ, си pIækIа укъонэ (Ш. Х.).

8) Щыгъуныгъэ: Щапхъэ: Алфавитым щIыгъуу
къежжаяа адыга пажырытхэми зеужь.

Послелогхэр псальца күэд мыхъуми, ахэр бээм күэдрэ къе-
гъэсэбэп, псом хузмыдэу деж, къэс/нэс, нэмыцI, фIækIа, щхъækIа,
папщIэ-хэр.

Послелогхэм ящыщхэр мыхъэнэ күэд зиIэхэц. Псалтьэм
папщIэ: Ди столицэм, Москва деж, «зыри зытемыкIуэж» нэ-
мыцэхэр щызэхакъутац (Къ. Б.); – Мыбдеж щыпшIа къегъэ-
льгагъуэ. Жэши махуи седээуэнт акъыл хэлтүү щыпсалтьэм деж
(Ш. Х.) – мыбдеж зэманиц къигъэлъагъуэр.

Адыгэбзэм послелогхэм я мыхъэнэр превербхэм
ягъээццIэнкIа мажкуу, псальцэм щхъækIа: Фызыр пщэфIалIэм щы-
хъаш; Тхылъыр стIолым тэлъщ; Жэмыр хадэм хы-хъаш.
Щыхъаш, телъщ, хыхъаш – глаголхэм япты щыг-, тэ-, хы-
превербхэм щы-м послелог «и кIуэцIкIа», тэ-м послелог «и
щыIукIа», хы-м послелог «и кум» къегъэлъагъуэр.

Союз мыхъэнэ иIеу къагъэсэбэп псальхэм ящыщхэр –
щхъækIа, иужь//нэужь: Орденыр хилхъя иужь, подполковни-
кым Джэрий хүэсакъылзурэ IэплIэ къыхуицIри, аргуэрүү къе-
хъуэхъуац (Ш. Х.); ТхъэмьщIэхэм я сыйхээт бжыгъэхэр бей-
хэм ягъэнууд щхъækIа, дэхэнэ зы дахьикъами ахэр и пыслIхэц
(Ш. А.); Күэдрэ сыйшта нэужь, сэ төхвэгъуэм сиубыдац
(Ш. А.).

Дополненэ, обстоятельства, сказуемэр псальзухам
къышыкIуэнкIа хъунущ, послелог ящIыгъуу, псальца зэпхахэм
яку дэлтээхүчтэйкIэр (отношениер) ишIу: ЩыгъуныфIхэр
щыщатIагъэр илъэсэм тIэзүт – махуэшхүэ къышыхъум дежт
(КИ. Т.). Мыбы щыгъуэм послелогым ецI псальзухам и пкы-
гъуэм и морфологиер: Щапхъэм хэт сказуемэ-причастиер «къы-
шыхъум» эргативнэ падежым йоувэ (послелогым иригъеувэ
хабзэц зыщIыгъу псальэр. Послелог зи мыгъуса цэр (причасти-
иери) щысказуемэр деж эргативнэ падежым иувэркъым. Пос-

лелогым поувэ сказуемагъэ, щыңыгъэ, щымыңыгъэм и суффиксэр. Ди щапхъэм пытщ суффикс -т.

Послелог зыщыгъу дополненем, обстоятельствем ягъует хабзэц эргативнэ падежым формэ: Шыгъажэр щыңыңиңум и хыбарыр цылхухэм квашыңырхыам щыгъуэ, махуэр и клем нэблэгээт (КИ. Т.); Уруштейн и Гэүэлгауз нэмьиц, мэзыим зыри щыдымыртэктъым (КИ. Т.).

Послелогыима ар зэпха псалъэмрэ яку дэлтэй синтаксическэ зэпхыныгъэр морфологическэй кыштымыгъэлъэгъуа щынэц: Гъатхэ пишондэ (Егъаша: а-бы пишондэ); щымахуэ лъандэрэ (Егъаша: а-бы лъандэрэ); махуэ къэсиху (Егъаша: мы-бы къэсиху).

Мыбы гу лъытапхъяц: послелог зыщыгъу щыңыцлэмрэ плтыфэцлэм-определенэ зыщыгъу щыңыцлэмрэ фонетическэй зэцкыныгъэ ялэц – падеж клемх зыпымыт щыңыцлэм послелогыр клемтыхилюундэ мэхъу (гъатхэ лъандэрэ), аүэ псальтэ къэс ударенэ ялэц – гъатхэ лъандэрэ. Щыңыцлэмрэ определенемрэ (плтыфэцлэмрэ и щыңыцлэмрэ) зы ударенэц ялэр (зы падеж клемх ягъуетри); – гъатхэ хуабэ, гъатхэ махуэ.

СОЮЗХЭР

Союзхэр – ар зи щхээ хушмыт псальтэ лъэнкъыгъуэц, псальтэухам и пкъыгъуэ зэлъэнкъэгъухэр е псальтэуха зехэлтым хэт псальтэуха кызыэркүүхэр зэрилхүү. Псалтьэм щхээкэй, языныкъуэ союзхэм зэрэхыр псальтэхэц (псальтэухам и пкъыгъуэхэц) – Ботрэ Мыйгээрэ унэм къышлоки... (Щом. А.); адрейхэм псальтэухац зэрэхыр – Ахэр нобэрэй зэйүүчлэм хэтын папшээ, Дэгүэтлыкъуэрэ комсомолым хэт щилалэгъуалэмрэ гүгъуехь машэ я фэ дэклатэжъым (КИ. Т.); ешанхэм псальти псальтэухай зэрэх – Щилалэр лажэрт икли еджэрт; Абы нүхжээ лым пцы иригъэупсыну фызыр хэтыхж-кын, икли түри зэгурьи-зэдэгүэжу я унагтуу къинэжац (Ад. т.).

Морфология и лъэнкъуэкэй къатштэмэ, союзхэр щынэц къыхэмьщыкай: е, -и¹, -рэ – -рэ, -мэ; къыхэцщыкай: икли, хъэмэ, амлэ/нитлэ, аүэ, арцхээкэй, армыхъумэ, абы къыхэеки, сыйту жылзэмэ, апхуэдэу щынштикэй, н.

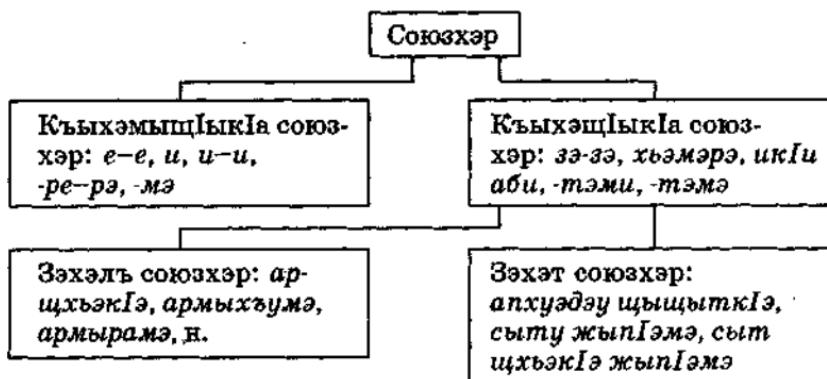
Къыхэцщыкай союзхэр щытынкэй хъунуущ зехэлтүү: арцхээкэй, армыхъумэ, армырама; зэхэтүү: апхуэдэу щынштикэй, сыйту жылзэмэ, сыйту щыхэекэй жылзэмэ, абы къыхэеки.

Зехэт союзхэр за еплтыгъуэкэй къынфлэнцлини хъунуущ

¹ Псалтьэм пыту къансэль икли ях союзхэм, псальтээм щхээкэй, -и, -рэ, - -рэ, -мэ, -ми, -тэмэ, н. союз-суффиксий йодже.

къызэрсыгүэл псалть эзпхауэ, псалтыл-шыуэ тхауэ зерыштым къыхэкілә. Ауэ апхуэдэукъым зерыштыр – а псалть гупым къикі мыхъэнэр нэгъуәл хъуаш, псалтэм папшіл, «сит шхъекіл жыплем» союзым «жыплем» псалтьер 2-нэ шхъэ закъуз бжыгъеу къыбгурыуэжжыркъым.

Схема 1

Союзхэр зеригуэшыр (азрызашхъәштыкыл)

Я синтаксическе къалән елъытауэ союзхэр гупит! У зәщхъәшшок! 1) сочинительнэ союзхэрэ; 2) подчинительнэ союзхэрәү.

Сочинительнэ союзхәш: *ауэ, атіл, abi, арщхъекіл, армыхъумэ, армырамэ, e, икili, з-зэ*, союз-суффикс *-и - и, -ре - ре, -ри, -и*.

Сочинительнэ союзхэм зәрапх псалтьеухам и пкъыгъеуэ зәлъепкъәгъухэр, псалтьеуха зәхәль-зәгъусәхэм хэт псалтьеуха къызэрлыкүэхэр.

Сочинительна союзхэм, союз-суффиксхэм яхетиц къытезыгъезж: *-и - и, -ре - ре, з-зэ, e - e*.

Псалтэм щхъекіл: Мылъкушхүэ ябгәдәләми, цыыхугәри, лыгәри, напәри зыщибгүэтинур хәләттыкілайуэ псәурәзи щэр къэва Гүэрвэр щыкіахэм я дежкъым, атіл цыыхум къилъхуа цыыхум и дежиц (Г. Б.); Мыңэ абрағызэр мәзым къыштрагъеләф, икili гуузу и гәащіләр мо хъекіләкхъуэләм ирегъеух (Г. Б.); Ауэ усІәштіләкіны ухәмит – ухәкілүәдәнш. Е мәзым уштігъуэцихының шхын щхъекіл уләнш, е хъекіләкхъуэләхәм уашхыжыниш, e, нәхъыкіләжыраши, уәркъхәм уаіещіләкілүәдәнш (К. Т.).

Сочинительнэ союзхэмкіл зәрапххэм яку щылә зәхуштыкіл (отношением) елъытауэ зәщхъәшшок!

1. Зэүэ къызэдэхъу союзхэр: -и, икИи, -рэ - -рэ, -и - -и. Щапхъэ: А жыгым и щагыр удзыпцIэшхүэт, и бгзумкIи псынэ щхуантIэ дахи къыщыщIэшырт (Н.); Уафэ къащхүэри, къуршижъхэри, дунейм быщафэ къытезыгзэуа быгээ бзийхэри дахэт а пцэдджыжым (Г. Б.). Уэшх къоших, икИи быгээ къопс; Дыгээ зызыгэтым и бзийхэр нэхъ къарууфIэ мэхъу, пшаггуяри эзкIэшIокI (Щ. И.).

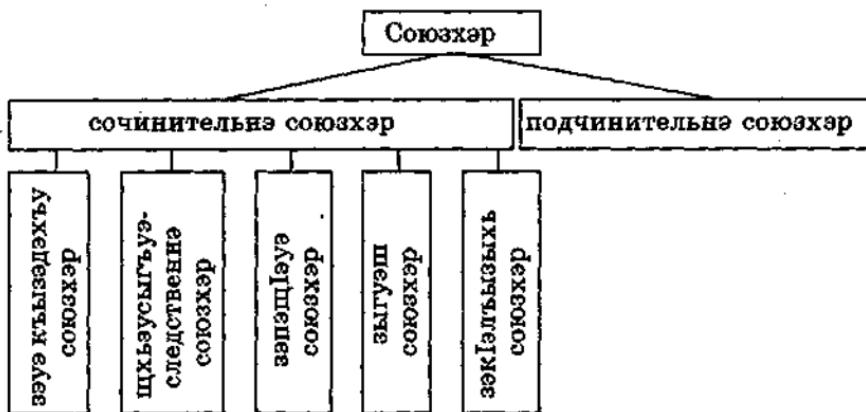
2. ЗэпэшIэуэ союзхэр: арщхэкIэ, ауэ, атIэ/нтиэ, армыххумэ, союз-суффикс -и. Щапхъэ: Гээмажуэм Iэжье яцIи, щымахуэм гу яцI (Псалтьэжьщ); ЯлэмкIэ зыри щыIэ хуэдэкыым, ауэ фоч къэгжапкIэ Iэуэлъяуэ и тхъэнIумэм къоцырхээ (Къ. Хь.); Уэркъ щалэхэм абы и мурадыр къагурыгIуэри, ар ямыгзэкIуэну, къыпажыхыны щIэпххуащ, арщхэкIэ Локъаныр хъэзырыхэти, а тIум языр къыщыжъэхэлъадэм, езыри ишири шыбгзэмIэ щхъэпридзри ежъэжащ (КI. Т.).

3. Зыгуэш союзхэр: зэ-зэ, е, е-е, хъэмэ(рэ). Щапхъэ: Уи фэр нагыху дыдэш, усымаджэ, хъэмэрэ апхуэдизу гугуу фрагъэхуу фрагъэджа (Къ. Хь.); Мо шу шувыкIахэм зэм адэкIэ, зэм мыдэкIэ зыгуэрхэр къыщыхэлъэтэйрт, е шыхэр яхуэмыгзэтуу яфIилъярт, е езы шухэми увыпIэ яхузэрмыгзэгзэтуу, зэрэзеккүэхэрт, е нэхъ къыкIэрыхуауэ шу гуэр къэснити нэхъ яна имхэм зафIыдиукIэну ныкхуакхуэу щIидзэнт (КI. Т.).

4. ЗэкIэлъызыхъ союзхэр. Союз-суффикс -и, -и - -и, союз икИи-хэм язэнкIэ мэхъу, зээу къызэдэхъу союз-суффикс, союз икИи-м къигъэлъягъуэ мыхъэнэм нэмьщI, зэкIэлъызыхъ мыхъэнэ. Ауэ абы Ѣыгъуэм союз-суффикс -и-р цасалъеуха зэхэль зэгъусэм щыщу етIуанэ псалъеуха къызэрхкIуэм щыIэш. (Еплъ «зээу къызэдэхъу» мыхъэнэ щиэм деж союз-суффикс -и-р зыдэшыIэм).

5. Щхъэусыгъуэ-следственэ зэхуштыкIэ къэзыгъэлъягъуэ союзхэр: союз-суффикс -и-м ешанэ мыхъэнэ иIэнкIэ мэхъу - Ѣхъэусыгъуэ-следственэ. Абы Ѣыгъуэм союз-суффиксыр псалъеуха зэхэль-зэгъусэм и етIуанэ Йыхъэм щыIэш: Махуэр нэхъ кIэшI мэхъу, жэцми хохъуэ; Ауэрэ махуэр йокIуэт, пшыхъэшхъэри хохъуэ (Къ. Хь.).

Союзхэр зэригүэшүүм и схемэ

Псалтырхуа гуэдзар псалтырхуа пажэм епха зэрыхъу псалтырхэм, союз-суффиксхэм подчинительные союзкіэ йоджэ. Подчинительные союзхэр: *сит щыэкІэ жылІэмэ, ситу жылІэмэ, абы къыхэкІі*, союз-суффиксхэр: *мэ, ми, тэмэ, -тэми, полслелог-союзхэр: щыэкІэ, папшІэ, иужь/иэужь*.

ЩыэкІэ, иужь/иужь, папшІэ-хэр союз мыхъэнэ яіэу къыщыкІуэкІэ, абыхэм зэрэлхыр псалтырхуаитІш, аүэ послелог мыхъэнэ яіэу цыщыгтым деж, ахэр зы псалтырхуа гуэрым дэшыгъуу, епхауэ къокІуа. Шапхъэ: *Локсан къыщыуыла нэпкъыр мылъагэ дыдэ щыэкІэ, хубжыу задэт, къуабэбжъабэт, аүэ нэхъ ижърабгъуыэкІэ псым и адрышI нэпкъыр пшахъуалдээт, нэхъ дэкІыгъуафІэт* (КІ. Т.); *Ар, уеблэмэ, хыдажэвзхэм иеплъыртэктым, хубжыу зыкъизых Сурэ абыхэм зэрахэтым занцІэу гу лъимта пэтми* (КІ. Т.).

Подчинительные союзхэр зэщхэшокI семантическэ мыхъэнэ зиIэрэ семантическэ мыхъэнэ зимиIэрэу. Семантическэ мыхъэнэ зимиIехэм синтаксическая къалэн къудей ягъезашІэу – псалтырхуа гуэдзар пажэм епхауэ, абы и къеридзэнү зэрыштыр къагъэлъагъуу цытш. Апхузадэц изъяснительные (дополнение, подлежащэ), сказуемэ, определене псалтырхуа гуэдзэр пажэм епха зэрыхъу союз-суффикс -ми-р, абы относительные цэпапшІэ хэт, *сит, сит хуэдэ, дапхуздэ-хэр щыгъуу*. Шапхъэ: *Мо сиджыр къиIету и пIэ хэт иригъээуэжжыфми, абы естинц джатэ сцЫнур* (Н.); *И адэм сит хуэдэ хъэл-щэн хэлъами, и къуэм апхузээ зыхелхъэ*.

Семантическэ мыхъэнэ зиIэрэ подчинительные союзхэм мыхъэнэу яІэнкІэ хъунущ: земан: иужь/иужь, -ху(кІэ), щыкІэ; щхъэусыгъуэ: *сит щыэкІэ жылІэмэ,*

съту жыләмә; щхъэусыгъуэ, абы кърикIуэ: абы къыхэкIкIэ; мурад: папшIэ, щхъэкIэ; условие: -мэ, -тэмэ, -кIэ; уступительна: -ми, -натми, -кIэ; ләжыгъэм и къехъукIэ: хүэдэ, нэхъе. Шапхъэ: А бын хейхэм ялъ ѿцIажми, Си гум бампIэр дэкIыжынкъым (Щ. А.); Си Iуэхүфэм укъемыкIумэ, УсщажынкIэ сэ си тобащ (Щ. А.); АрщхъэкIэ Хъыжэ гуггуу ехъакъым схужыIэнукъым, сът щхъэкIэ жыләмә бжәм абрамывэ IугъэукIурияуэ унэ кIуэцIым ѡысIыгъаш (Н.); ЦыкIу гъуэгү төува шужыкIэ, Аслъэнныкъуэ гупсысэ хэтт (Щ. А.).

Союз псальхэр

Подчинительна союз мыхъэнэ иIеу куэдрэ къагъесебәп цIэ папшIэ (щыIэ цIэ) хэт, сът; цIэ папшIэ (плъыфэцIэ) сът хүэдэ, дапхүэдэ; цIэ папшIэ (наре-чие) дэнэ, дэнэ деж, дэнэкIэ, абы къыхэкIкIэ, ауэ щихъукIэ. Абыхэм союз (относительна) псальхэр йоджэ. Союз (относительна) псальхэр псальхэгъетыр.

Союзхэм къашхъещыкIыу союз (относительна) псальхэр псальхухам и пкъыгъуэу хоувэ, псальхуха гуэдзэмре пажэмре яку дэлъ зэхуштыкIэр (отношениер) къызаригъэлъагъуэм нэмьши.

Шапхъэ: Хэт вэн мышхъэхми, абы гъавэ бэв къыхуокI; Хэт лыгъэшIами, и пIэм икIынкъым! – арыхэун кIэрахъуэшхэр къиштири мафIэм пэридзащ (КI. Т.). Дыгъэр дэнэкIэ къышепс-ми, сэхураныщхъэм абыкIэ зэгъазэ; Си насыщи, уэ уапхүэ-дэкъым, абы къыхэкIкIэ гъащIери... ажалри бдээгүэшыну съхъэ-зыриц (КI. Т.); И анэр сът хүэдэ къэбзагъэкIэ, апхүэдэщ и пхъури; Хэт и джатэ нэхъ уэрэйми, нарт хасэм къыхашэрт (Н.); А щыпIэм деж сът тетсәми, псори бэгъуауэ къышокI.

ЧАСТИЦЭХЭР

Частицэхэр езыхэм я закъуэ псальхухам и пкъыгъуэу хэувэркъым, атIэ ахэр зыщыгъу псальхэ, псальхэ запха, псальхухам мыхъэнэ гуэр щIагъу, абыхэм епхауэ (я гъусэу) псальхухам хоувэ.

ЩIагъу мыхъэнхэм тешIыхъуаэ частицэхэр зэшхъещокI:

1. ЩыIеныгъэ мыхъэнэ зиIэ частицэхэр: нтIэ, атIэ, ыы. ЩыIеныгъэ частицэхэр псальхуха псом и пIекIэ къэкIуэфынущ. Шапхъэ: – Ди къуажэм нэхэрэ нэхъ кIыхъ ар? – АтIэ, тIысэ, къалэ кIыхъщ икIи жыжъещ (Щ. И.); – Зи полк фызыхэттыр? – АтIэ (Къ. Б.).

2. Мыхъуныгъэ мыхъэнэ зиIэ частицэхэр: хъэуэ, аIэ.
Мыхъуныгъэ частицэхэр къагъесэбэп хабзэш псалъеухам и
пэкIэ е псалъеухам щыггуу (пыту). Шапхъэ: — Хъэуэ,
Джэрий, апхуэдэу жумыIэ (Ш. Хь.); АIэ, Иыхъэлэйм икIауэ
Иэсэш, ауэ пэжу жэцым бзаджэ дыдэш (Щ. Т.).

3. УпщIэнныгъэ мыхъэнэ зиIэ частицэхэр: пIэрэ?
щэ? -ыы? Шапхъэ: — Хъэмэрэ абы щыггуэ апхуэдэфэ зыт-
ригъэуа къудейуэ арауэ пIэрэт? (КI. Т.); — Уэ узыхэтыр, узэлэ-
жыр сыт, мы? (Т. Хь.); — Адыгэ ажээгъафэр щэ? — сицIаупщIащ
са (Т. Хь.).

4. Егъэлеиныгъэ мыхъэнэ зиIэ частице: дыдэ.
Шапхъэ: — Сыт жыпIэр? Иджыпстущ и фыгъгуэ дыдэр!
(Щ. I.); Мусэбий жыы дыдэу къэкIуат Безрыкгуэ деж (Щ. I.);
Къуажэр къыхъ дыдэт (Щ. I.); Уэ слъагъур ажал дыдэми
удэгушыIэфынуш (КI. Т.).

5. Зэлъытыныгъэ мыхъэнэ зиIэ частице: нэхъ.
Шапхъэ: МэккупIэ лъагапIэм нэсхэри гъүэгүр нэхъ тыныш
хъуат (Щ. I.); Дунейр махуэ къэс нэхъри нэхъ къэдахэрт
(Т. Хь.).

6. Гъэлъэгъуэныгъэ мыхъэнэ зиIэ частицэхэр:
мес, мис, модэ, мыдэ. Шапхъэ: Мис абыхэм сыткIэ кIэ
ягъуэтину? (Къ. Хь.); — Месыр, Залинэ, дыкъэсащ Мывэдум
(Щ. I.); Мис абы щыгъгуэ сыкъэтэджауэ сыхъуахъуэрт (Щ. I.);
Модэ феплъит, жыг дурэшхэм гъуаплээ гуэнхэр дащIыхъаш
(Щ. A.).

7. Унафэ-къыхуеджэныгъэ мыхъэнэ зиIэ час-
тицэхэр: иIэ, -тIэ, еуэ. Шапхъэ: — КIуэж, Маритэ, — жиIащ
Джэрий. — Нобэ тIэкIу сешащ. ИIэ, зыгуэр къыицIыхъэмэ, къыхъ
хъунууш сэламхэр (Ш. Хь.); — Иджы дауэ щыт-тIэ уи узын-
шагъэр? (Ш. Хь.); Къуаргъым нэхуашIати, «набдэ», — жиIэрт
жи, еуэ зегъэхь! (Щ. I.).

8. Күэд мыхъэнэ зиIэ частице: сымэ. Шапхъэ:
Апхуэдэу Ахъмэд и пышнэр зыгъэбзэрэбээу абы щыгъур
ДэгъуэтлыкIуэ, Мыхъэмэт, ТыыхъуцIыкIу сымэт (КI. Т.).

9. ЩIэгъехуэбжэныгъэ мыхъэнэ зиIэ части-
це: уеблэмэ. Шапхъэ: Уает, уеблэмэ, Бахъсэн уэрри щтат;
Уеблэмэ жыг тхъэмпэхэри гъуалэу хуежьят.

10. ЛъэIу мыхъэнэ зиIэ частице: кхъыIэ. Шап-
хъэ:

Уей, си адэу дыщэ жъакIэ!
СэркIэ цIыхум уагъэнцIениц,
ПцIы хэмэлбу хуитуныгъэм
КхъыIэ, хуитуэ сыхуэутIыпщ (Щ. A.).

11. ПыухыкIа мыхъэнэ зиIэ частицэхэр: къудей,

хуэдээ, мыхъуми. Щапхъэ: – Сэ уэ сылхуейүэ аракъым. УсфІэнсэкІүэд хъяа къудайүэ арш (КІ. Т.); Гъуллээм къыхашыкІа фіэкІ пщіэнтэкъым; уззрелусу зыун хуэдээ, (КІ. Т.); Залинэ пщафІэ къудайтэкъым (Щ. І.).

12. Къыхуеджэн-къыхашэнэгъэ мыхъэнэ зілэ частицэхэр: *a, a., ua, nтІэ, atІэ, eй, uий*. Щапхъэ: *A-a, къяа къылхуиххынынц Ари дэгүүэц; НытІэ, Маритэ, гүфІапшІэу сыйт къызэптынур?* (Ш. Х.); – *AtІэ щхъэ мэзым сыкъэпхъа, ди унэ сумыхыжу?* (КІ. Т.); *Уа мыбы бышІеллэйур сыйт мыпхуэдизу!* (Щ. І.); *Uи, джэд цыкІу, унафэу ящІар пщІэрэ?* (Ад. т.); *Eй, Темрыкъэ, узыхэмтын ухэмьт, шабзэр топкъым* (Ш. А.).

Частицээр зыщыгъу псалъэр, псальэ зэпхар псальзухам сказуемэу хэувэмэ, сказуемэ пыувэ хабзэ суффиксхэр частицэм игъуэтынущ: (Залинэ пщафІэ къудайтэкъым (Щ. І.); Иджы дыдэш *a* проспектым «Губгүэ» уэрэмжІэ еджэу щыщытар (Щ. І.).

Частицээр зэпха псалъэр псальзухам подлежащэу, дополнне-нэу щытмэ, падеж къэххыр зыпыувэр частицэрш: *Сыйт жыпІэрэ? Иджыпстуц и фыгъуэ дыдэр* (Щ. І.).

МЕЖДОМЕТИЕХЭР

Междометие ар псальэ лъэнкъыгъуэ шхъэхуэц, псалъэр жызылэм а къыжи Iэр къызэрьшихъур, зэрэзыхи щIэр къигъэльзагъуэу. Псалъэм щхъэкІ, гээшIэгъуэнгъэ, гүфІэнгъэ, губжь, къэштэнгъэ, н. Междометиехэр къашхъэшокI адрес ар псальэ лъэнкъыгъуэхэм. Ахэр фIещыгъэцIэуи щыткъым, абыхэм грамматическэ форми ялекъым. Междометиехэр зэхъуэклэ зарымыхъур абыхэм якъышхъэшыкIынгъэц. Зи семантическэ мыхъэнэр къэгъэсэбэпа псалъэр междометиеву щытжкъым. Псалъэм щхъэкІ *Ура-р жыжыу къэIуац* – псальзухам «ура-р» – щылэцIэнц.

Междометие щылэцI щыхубэхэм фіэкІа къамыгъэсэбэпу (*а-на: а-ды-ды-д мыгъуэ, а-на-а, а-на гущэ, а-на мыгъуэ, н.*), къэзыгъэсэбэпыр щыхухъухэрэу (*Иаг/Иагыу, Иэу/Иау, н.*), сабийхэм къагъэсэбэпу (*уэI, уарэ: УэI, си дэлххур къэкІуэжац*). А зиунагъуэрэ, урысым адигэбзэкІе епсалъэрэ? (Ш. Х.).

Междометиер псальзухам и пэм щит хабзэш (Епль щапхъэхэм нэхъ икIэкІэ).

КъыхашыкІа междометие күэдир къызытехъукла псальзхэр, псальэ зэпхахэр, псальзухахэр тыншу къылхуоцIэ: *гъуэгу махуэр-р* – *гъуэгу махуэ* ежъэн псальзухам къытехъуклац, а зиунагъуэрэ – мэр къызытехъуклаар «*зи унагъуэр бэгъуэн*» псальзухар арш: *Е гъуэгу мыгъуэрэ* – къызытехъуклаар «*гъуэгу мыгъуэ*

«жээн» исалъеухарц. Щапхъэхэм зэрыштылъагьуци, языныкъуэ междометиехэр междометие зэхэлхъэц – исалъит! къуус шытц. Мы междометиехэм я къэхъуныгъэм суффикс -рэ зэрыхэтми гу лъытаанхъэц.

Междометие къыхэццыкIауз къалтытэ хабзэц сэлам ехын, сэлам ехыхынхэр къэзыгъэлъагьуз исалъэ, исалъэ зэпхахэр: бохъу апиц, шкоих апиц, къохъусыж, флохъусыж, флохъус апиц, фыкIэ. Апхуэдэ междометиехэм и пэм щыту къацсэлъынкIэ мэхъу уэ, а частицэхэр, междометиехэм къагъэлъагьуз мыхъэнэр зыгъэлъэц хабзэр (уэ бов апиц! улсэу апиц! уэ фIэхъу апиц!).

Междометиехэм къагъэлъагьуз мыхъэнхэр:

Междометиехэр	Междометиехэм	Щапхъэ
Ана-а, на-а. А Iей гүцэ, Iay, Iагъу, Зиунагъуэрэ, ого/ Iехъя, А, ало-уэхъ	къагъэлъагьуз мыхъэнхэр гъэццIэгъэз- ныгъэ къэуIэбжы- ныгъэ	<ul style="list-style-type: none"> - Ана-а, -игъэццIэгъуащ физым, мыбы пIэм сирихэлвурац... (Ш. Хъ.); - Iэу! Уэр амьшихуэри соцIыхукIэ, соIуэ (Къ. Хъ.). - А Iей мыгъуэ, чи ученихэр апхуэдизжIэ зэрогъэкIийри унаашхъэр трачыным иасац! (Щ. I.); - Iэло-уэхъ, мыр си ту унэ абра гъуэ! (Щ. I.); - Мыр си ту, на-а, блыгkэкIэ дохьри (Щ. I.) ИтIанэ, а зиунагъуэрэ, Залинэ фIэкIа хъыджэбэ ѢымыIэжуара уэр папцIэ (Щ. I.).
А ды-ды-д, Ay-уей	Мыдэнныгъэ, фIэлеинныгъэ	А ды-ды-д, кIуэдыкIейуэ кIуэдыжац Хъарзынэжь мыгъуэр, - жиIэри Зэрылэ и иэпсыр ѢиэрэтицIэу къэукъубеяц (Къ. Хъ.).
Ай бейтэмал	хушЦегъуэжы- ныгъэ	<ul style="list-style-type: none"> - Ай бейтэмал, нэхъ пасэу дыкъежьэн хуеяц, дыкъыкIэрыху ац. Ай бейтэмал, си ту си хуэуээт.
Уай, ыхъ	къэштэнныгъэ. Узыр эыхицIэ- ныгъэ	<ul style="list-style-type: none"> - Уай! – КъикъугъыкIац Лацэ. Пхъэм и кланэр Iэпыхури, жыг паупцIам хуэдэу джэлац (Щ. Хъ.).

<i>А гъуэгү махуэрэ рэ. Сэрмакхуэрэ</i>	И жагъуэ хъуныгъэ	<i>А гъуэгү махуэрэ, – къэжащ лыйжыр, – сыйтыт фызезыхуэр? (Ш. Хь.); – Е сэрмакхуэрэ, фе- гугъу, цыыхури вгъэгүфІэ (Щ. І.).</i>
<i>Үэхү/ох</i>	ешауэ зэры- шытыр	<i>– Ох, – жиIаш абы ешаифэ зытигъяуэурэ (Ш. Хь.).</i>
<i>Ей-үей</i>	гүшЦыхъэ щыхъуныгъэ и жагъуэ хъуныгъэ	<i>– Ей-үей, тхъэммыцкІэ, – шубы- дыжащ Виктор и щхъэр и ИитымкІэ (Ш. Хь.); Еү-үей, сыйту хабзэммыцкІэ-тІэ иджырэй щГалэгъяулэр (Щ. І.).</i>
<i>А-а</i>	гуапэ, фэфІ хъуныгъэ	<i>– А-а, капитан. КэакIуэ. Воль- нэ, къэтIыс (КЪ. Б.).</i>
<i>Ей-ехъ</i>	Зэрымыгу- гъяуз къышЦекIы- ныгъэ	<i>Ей-ехъ, ууэрэджыIакIуи, си- мыцIа щхъекIэ (Щ. І.).</i>
<i>ыхъы</i>	гүзэгъэгъуэ	<i>Ыхъы, хъарзынэу зэфІэкIаш.</i>
<i>Блыхъы</i>		<i>Блыхъы, къутащ машинэр.</i>
<i>Ура, хъедэ (маржэ)</i>	тегъэгушхуэ- ныгъэ	<i>Хъедэ маржэ, дэвгъэужьэрэкIи мэктүр зэцIэдывгъакуэ, уэш- хыр къышЦимыдээу.</i>
<i>Үэхү-ху-ху</i>	гүзэгъэгъуэ	<i>Үэхү-ху-ху, си гум зигъэпсэху- жащ, укъэссыжри.</i>

Междометием хагъэхээ хабзэц, зэрызышцЫж макъхэр: *гъур-гъургъу* (*уафэгъуагъуэ*), *хурр* (*бзу лъатэ макъ*), *муу* (*жэм бу макъ*), *шышиш* (*уэхих къеш макъ*).

Абы хуэдэш Iэнхэр (*жэмхэр, шыхэр, мэлхэр, джэдкъазхэр*) зэрызыбгъэдашэр, зэрызэбгъэдаху, къызэрагъязувыIэ, зэрырагъажэ макъхэри: *хъуаш, уоогъу, дырр, тIэхъу-тIэхъу, гурз-гурз, къурт-къурт, ыш, шу-у, мыжь, ырр, уу-чий, н.*

Ауэ междометиехэм къацхъэццкIуу, зэрызышцЫж макъхэм (псалъехэм) яхэлъкъым эмоциональность.

ЗэрызышцЫж макъхэм яцыц зыбжанэр нэгъуещI псалъэ лъэпкъыгъуэхэм, псом хуэмидэу глаголхэм я хэкIышIэу щытиц: *уафэгъуагъуэ* (*цилэцIэ*), *гъүэгъуаш* (глагол), *буун* (глагол), *ицы-*

шын (глагол), къэкъэн (глагол), вууаш, зууаш, жъгъыжъгъ (плтыфәцә).

«ЖиІен» глаголым форме зэмым Іаужыгъуэ (жиІеу, жоуэ, жери) иІеу щыгъуу макъым зыпэзыщыж междометие зыбжанэр бзэм куәдрә къегъасәбәпир, ләжыгъэм и къехъукІе къэзыгъелъагъуэ обстоятельствәу: Абы нобә къыхуаша пхъэ гулъэр и піэм пілэ иригъэІепхъукІаш: езыр дәмису пицантІекум пхъэр къышрадзати, пхъэ къутапІэм иғъэІепхъуэжащ, итІанә «гүүщәу щирелъ» жиІери хъещпакъым щиләхъаш, шужым гүэшым Ѣзызтрилъхъаш. Аргуәру фіІетІасхъэ хъужауэ, икъутәурә иджы гүэнәщым Ѣзызтрелъхъэ, «заргъ» жиІеу ГункIыбзэ иритыжыну (К. Х.); – Іемин, Хъесэнбий – Гүщәщащ трубләр, – ѡзәрә лырә тхъэм тхүищI. – «ТIыркъэ» жиІеу макъ гүэр трубләм къиIукІаш, я стәканхәр зерагъаунтІеIуа къафIәшIыжащ (Ш. Х.); Сомәрдҗэн ѢзыжиІэм, хъэндыркъуакъуэ анәжъыр «жъгъумпI» жиІеу псым хәпкIәжащ (Д. кI.); Тхъэм ещIэ абы и кIакхъур зыфIена, сытми фоч кIәшIыр «баргъ» жиІеу уаш (Ш. А.); – ЦIутIик! – ар нәхъ гүүнәгъужу тхъэмадәм зрилъэфалIәри «щIач» жиІеу ба хүишIаш (Ш. Х.).

ЛИТЕРАТУРЭР

Бижоев Б. Ч. Причастие в адыгских языках в сравнительном освещении. Нальчик, 1991.

Борукаев Т. М. Грамматика кабардино-черкесского языка. 1932.

Грамматика кабардино-черкесского литературного языка.– М., 1970, нап. 61–210.

Камбачиков А. М. Проблемы простого предложения в кабардино-черкесском языке. Нальчик, 1997.

Коков Дж. Н. Адыгская (черкесская) топонимия. Нальчик, 1974.

Кумахов М. А. Морфология адыгских языков.– Нальчик, 1964, нап. 103–259.

Кумахов М. А. Словоизменение в адыгских языках.– Нальчик, 1971.

Таев Х. Т. Склонение в адыгских языках в сравнительном аспекте.– Нальчик, 1967.

Турчанинов Г., Цагов М. Грамматика кабардинского языка.– М.– Л., 1940, нап. 51–159.

Шарданов А. Х. Проблемы глагола в кабардино-черкесском языке.– Н. 1999.

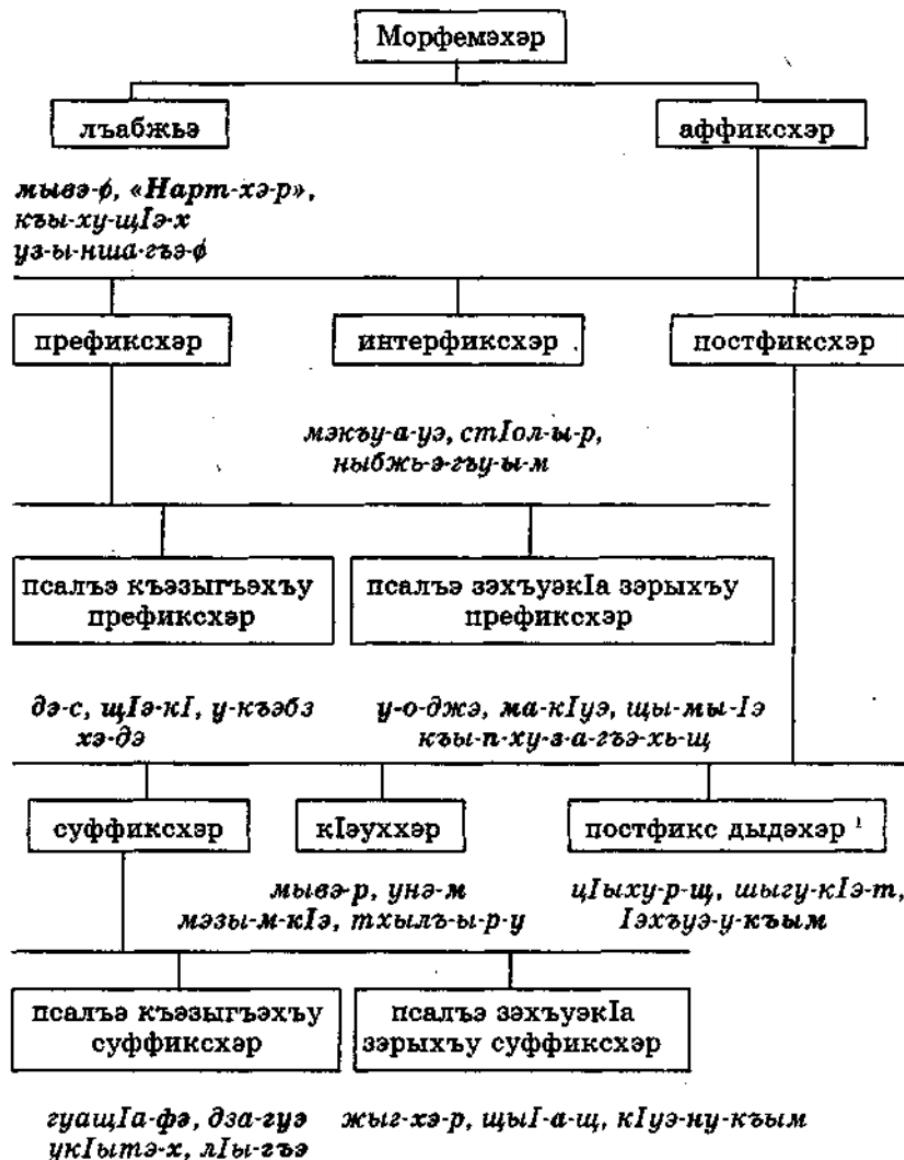
Яковлев Н. Ф. Грамматика литературного кабардино-черкесского языка.– М.– Л., 1948, нап. 64–121.

ЦЭ ГҮЭКІЭШДАХЭР

- А. Г. - Урыс Хъ. Щ. Адыгэ грамматика
Ад. т. - «Адыгэ таурыхъхэр»
Б. А. - Бицу А.
Г. Г. - Гулиа Г.
Гъ. Б. - Гъзунэ Б.
ГКЯ - Г. Турчанинов, Цагов М. Грамматика кабардинского языка
КІ. А. - Кыщокъуз А.
КІ. Т. - КІэрашэ Т.
Къ. Б. - Къардэн Б.
Къ. Хъ. - Къашыргъэ Хъ.
М. А. - Мыкъуэжъ А.
М. Г. - Горький М.
Н. - Нартхэр
Н. О. - Н. Островский
СИГАЯ - Кумахов М. А. Сравнительно-историческая грамматика
адыгских языков.
Т. Хъ. - Теунэ Хъ.
Хъ. А. - Хъэхъупашцэ А.
ФА - Фольклор адыгов
Ш. Хъ. - Шэджыхъэшцэ Хъ.
Ш. А. - ШоджэнцЫкIу А.
Ш. И. - ШоджэнцЫкIу И.
Шом. А. - Шомахуэ А.

ГҮЭЛХҮЭН

Морфемэллэжыгъуэхэр

¹ Падеж кIэухым и ужыкIэ щыт морфемэ суффикскIэ уеджэныр тэмэм дыдэкъым. Апхуэдэм щыхэкIэ «постфикс» жытIэмэ нэхъ тэмэмц.

ПСАЛЬЩХЭХЭР

Псалъэнэ	3
ГРАФИКЭ	6
ФОНЕТИКЭ	6
Макъзешхээр	6
Макъзешхээр зыхуэдэр	7
Макъзеш кілешхээр	7
Макъзеш укъуэдияхэр	7
Макъ дэкшашхээр	9
Зэрызхэхэн-зэрыту елъытаа макъ дэкшашхээр зыхуэдэ	11
Макъ дэкшашхээр къызыщхуу щыллэрэ къызэрхуу щылл	11
кілеш зэрызшхэшщыкыр	12
Къызэрхуу щылл кілеш елъытаа зэригуэшхээр	12
Макъ дэкшаш щхэхуэхэр	12
Пычыгъуз	16
Адыгэбзэ ударенэр зыхуэдэр	18
Адыгэбзэ ударенэм и піэр	18
Ударенэр зытэлъынкілеш хъуниц морфемэр	21
Ударенэр іллхъуэныр	22
Определительнэ псалъэ зэпыхлахэм зы ударенэ ялэнныр	23
Зы псалъэм ударензу түүлэныр	25
Ударенэм псалъэм и лексико-семантическа, грамматическа мыхъэнхээр ихъуэжныр	27
Макъзешхээр, абыхэм ударенэр щателымра щатемымра	29
ОРФОЭПИЕ	33
Тхыкіэмра къэпсэлъыкіэмра щызэтемыхуэхэр	34
Урыс, интернациональнэ псалъэу адигэбзэм къыхыхахэм хэт макъзешхээм я къэпсэлъыкіэр, ударенэ щателымра щате- мылтымра	35
Къэпсэлъыкіэр илхэм языр литературнэ нормэу къыххэубы- дыкіла хъуахау къэпсэлъыкіэмра тхыкіэмра щызэтехуэхэр	37
Грамматическая категории гуэрхэм я аффиксем я къэпсэлъы- кіэр – орфоэпие	37
Псалъэ щхэхуэхэм я орфоэпие	40
Литературэр	46
ОРФОГРАФИЕ	47
Орфографилем и принцип нэхъыщхэхэр	48
Псалъэхэр зэпыххаа, зэпыту тхыныр	49
Нэгъуэцлийн принципхэр	50
Литературэр	52
МОРФЕМИКЭ	54
1. Морфемэхэм я зэхэтыкіэр (структурэр)	54
1. Лъабжээ морфемэхэм я зэхэтыкіэр	54
Лъабжээ морфемэ лээужыгъуэхэр	55
1) Лъабжээ морфемэ нэхъ кілешлийн дыдэм – къызэрхуэким фонемекілеш и зэхэтыкіэр	56

2) Фонемэ дәкіуашә забғыздылық къышқызыда пычыгъуэз закъуэ лъабжъәхәр	57	
3) Пычыгъуэз куэд хъу лъабжъә морфемәхәм фонемәкіә я зәхәтыкіәр	60	
Фонемәхәр лъабжъә морфемәхәм къызырышыкіуәхәр	60	
И щхъә хүшыт псалъә лъабжъә, и щхъә хүшымыт псалъә лъабжъә морфемәхәр	62	
И щхъә хүшымыт псалъә лъабжъә морфемәхәр	63	
И щхъә хүшымыт глагол лъабжъәхәр	63	
И щхъә хүшымыт щынәціә лъабжъәхәр	66	
И щхъә хүшымыт пълыфәціә лъабжъәхәр	67	
И щхъә хүшымыт ціәлаппіціә лъабжъәхәр	67	
И щхъә хүшымыт наречие лъабжъәхәр	67	
2. Аффиксальна морфемәхәм фонемәкіә я зәхәтыкіәр	68	
II. Морфонологиямкіә гурылуәгъуэз	70	
Морфемәхәм я зәпшүвәкіәр, ахәр щызаәпшүвәкіә къәхъу морфонологиска зәхъуәкіыныгъәхәр	72	
1. Псалъә къәхъуныгъәм и кіуәпікіә морфонологиска зәхъуэкіыныгъәхәр	74	
Адыгәбәз ударенәмрә псалъә къәхъуныгъәмрә	75	
Предфиксіә псалъә къыщыхъукіә, префиксальна морфемәхәм шекіуәкі морфонологиска зәхъуәкіыныгъәхәр	76	
Фонемәзешә з-р а-м хуәкіуәнныгъә (чередование э/а)	77	
Фонемәзешә з-р ы-кіә зәхъуәкіыныгъә (чередование э/ы)	77	
Предфиксіә псалъә къыщыхъукіә, лъабжъә морфхәм къыщыхъу морфонологиска зәхъуәкіыныгъәхәр	79	
Суффиксіә псалъә къыщыхъукіә, псалъәпкым къыщыхъу морфонологиска зәхъуәкіыныгъәхәр	80	
Морфонологиска зәхъуәкіыныгъәр лъабжъә морфым къыщыхъуныгъә	80	
Морфонологиска зәхъуәкіыныгъәр суффиксальна морфым къыщыхъуныгъә	81	
Интерфиксация	82	
Наложение	85	
Псалъәхәр зәхъуәкі щыхъукіә морфемәхәм къыщыхъу зәхъуәкіыныгъәхәр	87	
Щхъә префиксхәм къыпцыхъу чередованиехәр	87	
Литературәр	88	
Псалъә къәхъуныгъә	88	
Псалъә къәхъукіәхәр	89	
2. Морфологиска псалъә къәхъукіә	90	
Нәгъуәщібәхәм щың псалъә адыгәбәз къипштәнныгъә	91	
Литературәр	92	
МОРФОЛОГИЕ	181 88 41	93
Морфонологиямкіә гурылуәгъуэз	93	
Псалъә лъәпкынныгъуәхәр	94	
Белджылы/мыбелджылы категориир	96	
Склоненә	98	

Падежхэм я мыжъэнэр. Именительна падеж	99
Эргативна падеж	99
Послеложнэ падеж	100
Обстоятельственна падеж	101
Бжыгъза категориехэр	101
Щхэз категориер	102
Зэман категориер	102
Наклоненна категориер	103
ЩыІәцІэ	103
Лексико-грамматическа категорие – цыху класс/мыцыху класс	106
ЩыІәцІэ унейрэ щыІәцІэ зэдайрэ	106
ЩыІәцІэм и беджылы, мыбелджылы категриехэр	106
ЩыІәцІэхэм я бжыгъзе категориер. Закъуз бжыгъни куэд бжыгъни зинэ цыІәцІэхэр	107
Закъуз бжыгъзе фІэкІа (куэд бжыгъзе) зимыэ щыІәцІэхэр	107
Куэд бжыгъзе фІэкІа (закъуз бжыгъзе) зимыэ щыІәцІэхэр	108
ЦІэ унейхэм я бжыгъзехэр	108
ЩыІәцІэ зэдайхэм я беджылы склоненэр	108
ЩыІәцІэ зэдайхэм я мыбелджылы склоненэр	109
ЩыІәцІэ унейхэм я склоненэ	110
Мыбелджылы склоненэ. Беджылы склоненэ	110
Падежкіэ эзкъуэкІа мыхъу щыІәцІэхэр	111
ЩыІәцІэхэм я синтаксическая къалэнхэр	111
ЩыІәцІэм и къэхъукІэр	112
а) ЩыІәцІэ нэхъыба къызэрыхъу (продуктивна) суффиксхэр	113
б) ЩыІәцІэ мыкуэд къызыгъехъу суффиксхэр	114
в) Псалть мащіэ къызэрыхъу суффиксхэр	114
ПлъыфәцІэ	116
ЩытыкІэ къызыгъэлъягъуа плъыфәцІэ	117
ПлъыфәцІэхэм я зэлъытыныгъе степеныр	117
Зэлъытыныгъе степень	117
Зэлъытыныгъе степенным и гъэлъеща формэхэр	118
Зэлъытыныгъе степень гъэцбэба/гъэцыкІуа	119
Егъэлея/егъэлеинигъе степень	119
КъызэрыгүзІ (аффикскІэ къажъу) егъэлея степень	119
Егъэлея степенным и формэ азхэлтыр	119
Псалтъэр жызыІэм (къызэрыщыхъу(m) и формау щытыкІэ къызэ- рыкІ плъыфәцІэм илэхэр	120
Зыцыц къызэрыкІ плъыфәцІэхэр	121
ПлъыфәцІэхэм я беджылагь, бжыгъза, падеж категриехэр	122
ПлъыфәцІэхэм я склоненэ	122
Причастиехэр плъыфәцІэм хуэкІуэнигъе	124
ПлъыфәцІэхэр къызэрыхъур	125
СуффикскІэ плъыфәцІэ къэхъуныгъе	125
ЩыІәцІэм щытыкІэ къезыгъэлъягъуа плъыфәцІэ къызэри- техъукІ суффиксхэр	125
Нэхъ машцэ къызэрыхъу суффиксхэр	126
Машцэ къызэрыхъу суффиксхэр	126

Глагол пасалъепкъым шытырыкі плъыфәңде къызары- текі суффиксіхер	126
Плъыфәңде пасалъепкъым нәгъуәші плъыфәңде къызарытекі суффиксіхер	127
Бжыгъәңде, наречие пасалъепкъем зыщыщ къызарыкі плъы- фәңде къызарытекіхер суффиксіхер	127
Префиксіле плъыфәңде къәхъұнығъе	128
Пасалъепкъ зәпүүвәкіләре плъыфәңде къәхъұнығъз	128
Нәхъыбә къызарыхъу къәхъұніхәр (типпер)	128
Плъыфәңде нәхъ маңда къызарыхъухәр	129
Нәгъуәшійбазәхәм шыщу адыгәбзәм къиңта плъыфәңіхәр	129
Плъыфәңдәм и синтаксиске къаләнхәр	130
Бжыгъәңде	131
Зәрабж бжыгъәңіхәр	131
Зәрабж белджылы бжыгъәңіхәр	131
Зәрабж бжыгъәңіхәм я къәхъукілер	132
Игъунәгъу бжыгъе къезигъельзагъуз бжыгъәңіхәр	133
Зәрабж мыбелджылы бжыгъәңіхәр	133
Зәрагуәш бжыгъәңіхәр	133
Къутахуз бжыгъәңіхәр	134
Кратиң бжыгъәңіхәр	134
Кратиң-зәрагуәш бжыгъәңде-наречие	135
Зәрызәкіельзықууз бжыгъәңіхәр	135
Бжыгъәңіхәм я склоненә	136
Бжыгъәңіхәм я синтаксиске къаләнір	136
Цәрапашіхәр	137
Щихе цәрапашіхәр	137
Щихе цәрапашіхәм я склоненә	138
Зыгъельзагъуз белджылы цәрапашіхәр	138
Зыгъельзагъуз цәрапашіхәм я бжыгъе категорииер	139
Зыгъельзагъуз цәрапашіхәм я склоненә	140
Зәрыпшіде цәрапашіхәр	141
Зәрыпшіде цәрапашіхәм я склоненә	142
Относительиң цәрапашіхәр	142
Еигъе цәрапашіхәр	142
Зи щихе хүщүт еигъе цәрапашіхәм я бжыгъе категорииер	145
Еигъе цәрапашіхәм я склоненә	146
Зыгъазәж цәрапашіхәр	147
Мыхъұнығъе цәрапашіхәр	147
Белджылыгъе цәрапашіхәр	148
Белджылыгъе цәрапашіхәм я склоненә	148
Белджылыншагъе цәрапашіхәр	148
Глагол	149
Глагол лъәсекәмре глагол лъәмымлъәсекәмре	150
Зыщхе фәкіла зимылә глагол лъәсекәр	151
Инверсивиң конструкция зиңе глаголым и Іуәхукіе	155
Динамическая, статическая глаголхәр	156

Глаголым и залог категориер	157
Щхъэ, бжыгъэ категорииехэр	159
Глагол лъэмэйэсхэм щхъэ (субъектым, объектхэм) префиксхэм я увыпэр	163
Глагол лъэйэсхэм щхъэ (субъектым, объектхэм) префиксхэм я увыпэр	164
Зэман категорие	164
Ит зэман	165
БлэкIа зэфIемыкIа зэман (имперфект)	165
БлэкIа зэфIекIа зэман (перфект)	166
БлэкIа зэфIекIам и пэ ит зэман (плюс квамперфект)	166
БлэкIа жыжъэ зэфIекIа зэман	166
БлэкIа жыжъэ зэфIекIам и пэ ит зэман	166
БлэкIа гъэкIещIа (аорист)	166
КъэкIуэну зэман	167
ЗэманкIэ зэхъуэкIа хъур глаголым и закъузкъым	168
Наклоненэ категорие	168
ЗораIуатэ наклоненэ	168
Зорыупщиэ наклоненэ	169
ГъещIэхъуэныгъэ наклоненэ	170
ФэфIыныгъэ наклоненэ	171
Шэч къыхтельхъэныгъэ наклоненэ	171
Унафэ наклоненэ	171
Условнэ наклоненэ	173
Уступительнэ наклоненэ	174
Условнэ-сослагательнэ наклоненэ	174
Глаголхэм я къэхъукIэ нэхтышхъэхэр	175
1. ПрефиксIэ псалъэ къэхъуныгъэ	175
2. СуффикскIэ глагол къэхъуныгъэ	182
ПсалъецкIэ зэхыхъэкIэрэ глагол къэхъуныгъэ	183
I. ИнкорпорацIэ – даувэньгъэкIэ	184
II. ЛъабжыктI зэхыхъэу глагол къэхъуныгъэ	184
Псалъэ лъабжъэ -кIэ, -кIэ глаголым и элативнэ форма къэхъу- ныгъэ	185
Глагол лъажъэ -хъэ-кIэ глаголым иллативнэ форма къэхъу- ныгъэ	186
Глаголым и иллативнэ, элативнэ формэхэр	186
Гъэлъэца глагол формэхэр	187
Масдар (инфинитив)	187
Инфинитив оборот	189
Деепричастие	190
Деепричастиер къызарыхъур	190
Деепричастием и зэман формэхэр	192
Деепричастиер щхъэкIэ, бжыгъэкIэ зэхъуэкIа зэрыхъур	193
Деепричастнэ оборотыр. Деепричастиер псальзухам зэрыхъэувэр	194
Причастие	194
Зылэжь (субъектнэ) причастие	195
Залэжь (объектнэ) причастие	196

Обстоятельственэ причастиехэр	196
Зылжэй причастием и къэхъукIэр	196
Залэжь причастием и къэхъукIэр	197
Обстоятельственэ причастием и къэхъукIэр	198
Причастиеер цхъэкIэ зэхъукIа зэрыхъур	200
Причастиеер зэманкIэ зэхъузкIа зэрыхъур	202
Причастиеер падежкIэ, бжыгъэкIэ зэхъуэкIа зэрыхъур	203
Причастнэ оборотыр. Причастием и синтаксическэ къалэнхэр	204
Наречие	204
Наречиехэр къызэрыхъур	206
Наречием и синтаксическэ къалэныр	208
Наречиехэм я зэлъытыныгъа степенхэр	209
Послелогхэр	209
Послелогыр семантикIэ зыхуэдэхэр	210
Союзхэр	213
Союзхэр зэргүүшыр (зэрызэцхъэшыкIыр)	214
Союз псальхэр	216
Частицэхэр	217
Междометиехэр	218
Литературэр	222
ЦIэ гъэкIэцIахэр	223

Учебное издание

Урусов Хатали Шахимович

КАБАРДИНСКАЯ ГРАММАТИКА

Фонетика
Морфонемика
Морфология

Для студентов и преподавателей вузов

На кабардинском языке

Редактор Б. Х. Гаунов
Художник-редактор Ю. М. Алиев
Технический редактор Л. А. Тлупова
Корректор О. Х. Шанаева

ЛКБ № 6 от 01.10.96

Сдано в набор 27.03.2001. Подписано к печати 14.06.2001.
Формат 84×108 $\frac{1}{32}$. Бумага типографская № 2. Гарнитура
школьная. Печать офсетная. Усл. п. л. 12,18. Уч.-изд. л. 12,29.
Тираж 1000 экз. Заказ № 151

Издательство «Эльбрус»
Нальчик, ул. Адмирала Головко, 6

Полиграфкомбинат им. Революции 1905 года
Мининформпечати КБР
Нальчик, пр. Ленина, 33

Урусов Х. Ш.

У Кабардинская грамматика. — Нальчик: Эльбрус,
2001. — 232 с.

ISBN 5-7680-1633-3

Учебное пособие освещает вопросы фонетики, орфоэдии, теории правописания, словообразования, морфонемики и морфологии.

Книга предназначена для студентов филологических факультетов высших учебных заведений.

У 430602020-035 2001
М 125(03)-2001